

**IS ER NOG
EEN ALTERNATIEF
VOOR HET KAPITALISME ?**

KRITIEK / IMAVO

**IS ER NOG EEN ALTERNATIEF VOOR
HET KAPITALISME?**

KRITIEK/IMAVO

Dit is nummer 26, het tweede nummer van de jaargang 1994 van het tijdschrift KRITIEK, uitgegeven door het Genootschap voor Fenomenologie en Kritiek.

Redactie: R. Boehm, W. Coolsaet, L. Frederix, S. Lavaert, J. Moyaert, G. Quintelier, G. Rayp, L. Vanneste, P. Willemarck

Omslagontwerp: M. Deceukelier
Computergezet met T_EX

Uitgegeven door *Kritiek* en *IMAVO*.

Kritiek vzw
Keizer Karelstraat 160
9000 Gent (België)
rek. 448-0600001-57

IMAVO vzw
Stalingradlaan 18-20
1000 Brussel (België)
rek. 001-0579148-37

Abonnement *Kritiek*:
jaarabonnement 450 F
afzonderlijk nummer 250 F
rek. 448-0600001-57

INHOUD

Woord vooraf	p. 5
Vanneste L., <i>Revolutionaire reformist</i>	p. 8
Coolsaet W., <i>Heeft het kapitalisme nog toekomst?</i>	p. 34
Woit E., <i>Is er nog een alternatief voor het kapitalisme?</i>	p. 65
Luft H., <i>Eigendomsproblemen in het transformatieproces van economische en maatschappelijke systemen aan de hand van het voorbeeld van Duitsland</i>	p. 88
Boehm R., <i>Het kapitalisme en het alternatief</i>	p. 103
Verbruggen A., <i>Geen droom maar realiteit als alternatief</i>	p. 122
Mareels G., en Rayp G., <i>Over voorwaardelijkheid en mogelijkheden</i>	p. 141
Turf J., <i>Terug naar meer staat</i>	p. 154
Quintelier G., <i>Kapitalisme: uitbuiting op het vlak van de arbeid of de ruil? Een kritiek op Rudolf Boehm vanuit Marx, Lenin en Mandel</i>	p. 161
Mertens J., <i>Het verhaal van een alternatief</i>	p. 203
Jacquemin N., <i>De valstrik van het economisme</i>	p. 221

PERSONALIA

Luc Vanneste: filosoof, secretaris van de textielcentrale van het ABVV.

Willy Coolsaet: docent wijsbegeerte aan de UG.

Ernst Woit: professor wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Dresden. Na de aansluiting van de DDR bij de BRD ontslagen.

Hans Luft: voormalig hoogleraar in de DDR aan de opgedoekte Economische Hogeschool te Berlin-Karlshorst.

Rudolf Boehm: gepensioneerd hoogleraar wijsbegeerte en schrijver.

Aviel Verbruggen: energie- en milieu-econoom, hoogleraar aan de UFSIA, voorzitter van de Mina-Raad.

Geert Mareels: voorzitter van de jong-socialisten 1993, kabinetmedewerker van minister De Batselier.

Glenn Rayp: filosoof, assistent economie aan het RUCA.

Jef Turf: kernfysicus en journalist, voormalig Vlaams voorzitter van de K.P.B. en politiek directeur van haar weekblad 'De Rode Vaan'.

Guy Quintelier: filosoof en vormingswerker, medewerker van de vzw Arbeid en Milieu.

Jan Mertens: medewerker bij de Agalev-fractie in het Europees Parlement.

Nico Jacquemin: jurist en publicist.

WOORD VOORAF

De bijdrage van Luc Vanneste, die hierna als eerste staat, vormde de aanzet voor dit nummer. Hij vertelt erin hoe moeilijk het is om het kritisch standpunt t.o.v. het heersend economisch bestel dat hij als filosoof verworven heeft, door te zetten in zijn politiek werk. Zijn autobiografische beschouwingen brachten ons op het idee om aan anderen die in een vergelijkbare situatie verkeren, te vragen of ze eigenlijk nog wel een haalbaar alternatief voor het kapitalisme zien. We wilden in de eerste plaats weten wat vooraanstaande politici die zichzelf socialist noemen, daarvan denken. Ook aan Oostduitse communisten hebben we het gevraagd, en aan politici van 'groene' strekking. Eerst hebben we hen de vraagstelling, met een toelichting van de hand van Rudolf Boehm, toegestuurd. Die staat hierna afgedrukt. Later hebben we hen ook het artikel toegestuurd waarin Boehm zijn antwoord op de vraag formuleert. Velen hadden toegezegd en leken de zaak belangrijk te vinden. Maar spijtig genoeg hebben ze zich uiteindelijk bijna allemaal teruggetrokken. Zaten ze klem? Eigenlijk is er maar één antwoord gekomen uit 'socialistische' hoek, nl. de bijdrage van Geert Mareels en Glenn Rayp. Het is een opmerkelijk stuk. De bijdragen die na die van Boehm afgedrukt staan, zijn gedeeltelijk ook als replieken bedoeld op de bijdrage van Boehm. Het meest uitdrukkelijk is dat het geval voor de bijdrage van Aviel Verbruggen en die van Guy Quintelier.

*IS ER NOG EEN ALTERNATIEF VOOR HET
KAPITALISME?*

Dit is de vraag waarop we voor het eerstvolgend nummer van *Kritiek* een aantal mensen willen vragen te antwoorden.

Het is natuurlijk een erg moeilijke vraag. Want om haar te kunnen beantwoorden, is eerst en vooral vereist dat men het *wezen* van het kapitalisme weet aan te duiden, en dat men zo'n aanduiding ook weet te staven. Verder moet dan aangetoond worden dat het aldus gekenschetste kapitalisme enkel één mogelijke variant voorstelt van wat een economisch systeem kan zijn, en niet in feite het enig mogelijke en (althans op termijn) onvermijdelijke economische systeem is. Bij die gelegenheid moet men dan logischerwijs ook enige aanwijzingen geven hoe een ander economisch systeem — of we het nu socialisme of anders noemen — eruit zou kunnen zien. Bovendien stelt zich natuurlijk de vraag, als er al een alternatief voor het kapitalisme zou bestaan, of dat alternatief systeem beter zou zijn dan het kapitalisme; en wellicht enkel beter voor sommigen maar nog steeds slechter voor de meesten.

Het ware allicht gemakkelijker geweest om nog eens de vraag te stellen wat er 'blijft' van het 'idee' van het socialisme, of hoe men dit idee tegenwoordig nog wenst in te vullen. Gemakkelijker omdat zo'n vraagstelling gemakkelijk kan verleiden tot antwoorden in de aard van: we willen een maatschappij met werk en/of welstand en sociale zekerheid voor iedereen, in een schoon leefmilieu en met een doorgedreven democratie; en dat noemen we 'precies' socialisme! Het wordt er in feite niet veel beter op als men meent te moeten toegeven dat het kapitalisme (of de vrije markte-

conomie) daadwerkelijk het enig mogelijke en ook het beste mogelijke economische systeem voorstelt, 'maar' dat het 'enkel' ook nog bijgestuurd en aan banden gelegd moet worden; wat natuurlijk gewoon een contradictie zou zijn. Het ware al stukken beter als men gewoon zou vasthouden aan de aloude bepaling van socialisme door het maatschappelijk eigendom van de produktiemiddelen; alleen stuit men daarbij natuurlijk op de moeilijkheid dat net een aldus gedefinieerd socialisme daar waar het 'reëel heeft bestaan' (en voor een deel nog steeds bestaat) géén werkelijk en beter alternatief voor het kapitalisme lijkt opgeleverd te hebben.

Om die redenen verkozen we dan liever het boven aangeduide uitgangspunt en de boven gestelde vraag die zou kunnen beantwoord worden zonder het woord 'socialisme' ook maar in de mond te nemen. Want per slot van rekening gaat het toch niet om de loutere invulling van een woord, maar om een — al dan niet mogelijke — verbetering van het lot van de mensheid.

Rudolf Boehm

REVOLUTIONAIRE REFORMIST

Luc Vanneste

Vooraf

Deze tekst is geschreven naar aanleiding van een uitnodiging door John Loose, die werkt voor de volkshogeschool van Brugge. In de lente van 1993 vroeg hij mij voor een onderdeel van een sessie rond alternatieve economie. Voor een klein publiek hadden een aantal mensen hun visie toegelicht. Rudolf Boehm was een van hen. Van mij wilde hij iets anders. Hij wist dat ik in de groep rond Boehm vertoef, maar hij wist ook dat ik een verantwoordelijke positie in het ABVV heb. Hoe kon ik dat rijmen? Hoe kon ik een vrij radicale analyse van onze samenleving combineren met mijn werk in een vakbond? Op zo'n moment kan men natuurlijk wel een theorieetje bedenken. Ik wilde echter het persoonlijke niet uit de weg gaan. Die enkele mensen in Brugge verwachtten geen gelul. Zij wilden het wel eens weten. Ik heb geprobeerd een zo open mogelijk antwoord te geven. De tekst dateert van 1993. Op enkele punten wordt verwezen naar een actualiteit die nu geen actualiteit meer is. Ik verkiez echter geen wijzigingen aan te brengen. Juist omdat een en ander zo persoonlijk uitvalt, is de tekst ook heel nauw gebonden aan het ogenblik waarop ik hem schreef. Ik hoop dat het de lezer niet al te veel zal storen. Ik hoop vooral dat hij of zij er iets aan heeft. Want eigenlijk geef ik een beetje van

mijn ziel weg.

1 Verburgerlijking

Ik kom uit een modaal Vlaams katholiek gezin. Geen pila-rebijters, maar ook geen onverschilligen. Mijn ouders waren niet zo met politiek bezig. Wel met werken, altijd maar werken. Ik had wel al vrij vlug een kritische maatschappelijke belangstelling, een algemene morele verontwaardiging. Ik herinner mij dat ik, eigenlijk per toeval, het boekje las over de conquista van Bartolomé De Las Casas. Ik moet zestien, zeventien geweest zijn. Ik duwde het onder de neus van de godsdienstleraar, een lekebroeder. Hij reageerde er niet op. Zij reageerden nooit als het moeilijk was. Dat ergerde mij mateloos. De staatsgreep van Pinochet was misschien het eerste politieke gebeuren dat mij heftig beroerde. Maar links? Ik wist niet wat dat was.

De eerste linksen zag ik bij mijn inschrijving aan de univer-siteit. Ze moeten wel van Amada geweest zijn. Ik herinner me niet of ik hun blaadje gekocht heb. Hun politiek bewust-zijn heeft me hoe dan ook een duw gegeven. Men moest wel reageren op de politiek, zij lieten u niet gerust. Na een woelig jaar ben ik filosofie gaan studeren. In de eerste kandi-datuur volgde ik een "lectuurcursus" bij Rudolf Boehm. Hij las Engels' 'Socialisme van utopie tot wetenschap'. Het was mijn eerste marxistisch werk. Ik was wellicht meer onder de indruk van de omvang van de commentaar bij dat onoo-glijke boekje. Maar het was een hegin van een systematische lectuur. Het jaar daarop las ik in een seminarie van Leo Apostel 'Das Kapital'. Ik voelde het toen aan als een inwij-ding. Ik heb mijn licentiaatsscriptie gemaakt over Marx en Freud. Vreselijk ambitieus, in mijn ogen ook een vreselijke

mislukking. Maar Marx was reeds vroeg onvoldoende. Ik heb daarna ook lange tijd gezworven bij de psychoanalyse.

Boehm was ongetwijfeld de belangrijkste invloed in die studententijd. Ik beschouw me nog als zijn leerling, hoewel ik de meest rebelse moet zijn. Ik leerde van hem dat filosofie kritiek is: het vaststellen waar het wringt, het vinden van de knoop. Zijn analyse van het kapitalisme als een systeem van produktie omwille van de produktie, een eindeloze wedloop, blijft mijn credo. Doel-middel verdraaiing, heette dat. Zijn kritiek impliceert in elk geval een radicale omkering van het produktieproces. Een beetje bijsleutelen is onvoldoende. Boehm herinnerde ook aan de oude wijsheid dat men geen schoenen moet kunnen maken, om te beseffen dat ze knellen. Men hoeft ook geen soep te kunnen koken, om te smaken dat ze te zout is. Ook als men de problemen niet zelf kan oplossen, hoeft men niet te zwijgen.

Juli 76 was moordend warm. Ik heb toen mijn eindexamen gedaan. Ik behaalde enkel een diploma in de filosofie. Op de arbeidsmarkt was het niet zoveel waard. Het was toen trouwens vreselijk crisis. En eigenlijk wou ik alleen lezen en schrijven, niet eens les geven. Maar er was geen plaats voor mij aan de universiteit. Ik kon alleen aankloppen bij de RUG. En aan die universiteit had ik kleur bekend: wie bij Boehm terecht komt is besmet. De andere filosofen moeten je niet meer. Ik bleef ongeveer 3 jaar werkloos. Er waren wel enkele korte ervaringen in het onderwijs, genoeg om te beseffen dat daar mijn roeping niet lag. Mijn politiek bewustzijn werd echter concreter. In die tijd moest een werkloze zich iedere dag aan het doplokaal melden. Hij had een rode kaart met een nummer op. In volgorde moest hij daar een stempel laten opzetten. Het ritueel voltrok zich iedere dag op een ander tijdstip. Je kende het maar één dag vooraf.

Door een vriend raakte ik verzeild bij het Masereelfonds en dus ook bij de communisten. Ik werd wel nooit partijlid. Maar in dat midden voelde ik mij thuis. Ik raakte ervan overtuigd dat de KP de partij van de toekomst zou worden. Het moest de partij worden die groen met rood zou verzoenen. Agalev bestond nog niet! Mijn eerste artikel ging daar over. Het was een kritisch stuk: 'Marx contra de KPB'. Ik wilde de partij het duwtje geven dat haar over de meet zou helpen. Het werd een ontgoocheling. Het Vlaams Marxistisch Tijdschrift deed eerst heel moeilijk over de publicatie. Achteraf schopte Turf iedere discussie in de doofpot. Of toch niet helemaal. Dat stuk werd het eerste artikel waar de filosofengroep 'Kritiek' over debatteerde. Turf was aanwezig. Sindsdien bleef hij af en toe naar onze filosofengroep komen. Als Boehm al KP-allianties heeft, dan komen ze uit die tijd.

Mijn verwachtingen ten aanzien van de KP zijn niet uitgekomen. Ik heb dat neergeschreven op het moment dat Turf uit de partij vloog. Men wilde de kool en de geit sparen, men wilde jonge turfen binnenbrengen en toch de stalinisten sparen. Dat ging niet. Agalev nam de boel over, maar bekende zich niet echt tot links. Na een heel lange en pijnlijke strijd over de uitgeverij van het Masereelfonds trok ik naar de SP. Ik was verhuisd naar een kleine gemeente. De socialisten waren daar al radicaal genoeg.

Maar voordien was ik al in de vakbond gaan werken. Mijn pa was altijd lid van de vakbond, van het ACV dan wel. Maar hij was geen syndicalist. Hij was erbij omdat iedereen er nu eenmaal bij is. Toen ik afstudeerde werd ik lid van de socialistische mutualiteit en vakbond. Ik vertikte het aan te sluiten bij de christelijke zuil. Mijn motivatie was dus negatief. Een vakbond was voor mij een bureaucratische instelling. Ik wilde daar zo weinig mogelijk mee te maken

hebben. Ik vloekte iedere maand omdat ik zolang in de rij moest staan voor mijn geld. Toen betaalde de vakbond het stempeldgeld nog in de hand, zoals dat heet. Op een bepaald moment werd ik naar het ABVV gestuurd door de arbeidsbemiddelaar van de RVA. Er was een project vrijgekomen in het bijzonder tijdelijk kader. Ik wilde het wel doen, maar vertelde de plaatselijke secretaris dat ik militant was van het Masereelfonds. Ik hoorde er lang niets meer van. Mijn ouders kenden daar een bediende van de textielbond. De familie zette mij onder druk. Ik wilde eerst geen gebruik maken van relaties. Maar het duurde nu al drie jaar! Zelfs mijn vrouw vond het welletjes. De textielman ging naar boven en zette mijn communistische sympathieën tussen haakjes. Af en toe kwamen er wel insinuaties. Maar ik ben het Masereelfonds blijven doen, tot de breuk in de raad van beheer, een hele tijd later.

Ik stond daar dus. Van een vakbond wist ik niets. Mijn pa is een geschoolde arbeider, maar er is een wereld verschil tussen het atelier waar hij werkte en een heuse fabriek. Van binnen had ik maar één keer een fabriek gezien. En eigenlijk wilde ik schrijven! In die drie jaar had ik vreselijk hard gewerkt, ik wilde dat werk niet loslaten. Het was dus een gedwongen huwelijk. Maar ook in dat soort huwelijken kan met de jaren liefde ontstaan. Ik heb geleerd mij te engageren. Dat gaat niet vanzelf. Ik had in elk geval mijn tijd nodig. En al die jaren had ik een maîtresse, de filosofie. Zonder haar was ik waarschijnlijk niet gebleven. Ik heb verschillende tijdelijke contracten afgewerkt. Maar op een bepaald moment was het gedaan. Ik kon niet onmiddellijk weg omdat ik drukker geworden was. En ik alleen kende die vervloekte offset. Maar dan moest ik naar Brussel, naar het vormingsinstituut. Het was nog altijd een nepstatuut.

Maar ik kreeg een signaal. Het is een vreemd verhaal, maar op een bepaald moment werd mij duidelijk gemaakt dat ik privésecretaris zou worden van A. Vandenbroucke. Hij was voorzitter van het ABVV. Nee, ik was geen lid van de loge. De vorming werd een overgangstijd. Ongeveer op hetzelfde moment dat ik benoemd werd, heb ik mijn doctoraal examen afgelegd.

De secretaris van de Voorzitter is vooral een bevoorrechte getuige. Hij krijgt enorm veel informatie, zijn bureau is een verkeersknooppunt. Maar hij zit niet eigenlijk in de arena. Of toch niet in de politieke arena. De secretaris kan bijvoorbeeld niet meer naar de personeelsvergaderingen. Hij zit op de wip, hij wordt vereenzelvd met de baas. Hij heeft trouwens verantwoordelijkheden tegenover het personeel. De jaren van onschuld zijn over. Of men het wil of niet, er komt vuil aan de handen!

Kort na de pensionering van mijn Voorzitter, verhuis ikzelf van de interprofessionele organisatie naar de textielbond. Ik word er nummer twee. Ik krijg nu rechtstreekse verantwoordelijkheid. Daarvoor was het een afgeleide verantwoordelijkheid. Ik zei altijd dat mijn macht een afschaduwing was van die van de voorzitter. De syndicale politiek wordt voortaan mede door mij bepaald. Er is geen uitvlucht meer. Ook naar het personeel toe is het voortaan duidelijk dat ik baas ben. We hebben onlangs iemand afgedankt!

Welke weg heb ik nu beschreven? De lange weg van iemand die steeds meer ingekapseld wordt? Ik draag nu das en kostuum. Dat is symptomatisch. Iemand van de jeansgeneratie draagt die niet van de ene op de andere dag. Het is in elk geval de weg van een vrijblijvend, zeer algemeen politiek engagement, naar een heel opslorpend dagdagelijks bezig zijn met kleine en grote syndicale doelstellingen. Is

het een weg van verburgerlijking? Als ik mezelf zou zien met de ogen van toen ik twintig was, zou ik zonder aarzelen met ja antwoorden. Maar ik ben ondertussen twintig jaar ouder ...

2 *Grenzen aan het revolutionaire*

Reeds in het middelbaar voelde ik mij aangetrokken door Jean-Paul Sartre. Ik weet dat hij uit de mode is, maar ik grijp er nog altijd op terug. Nu zijn velen geneigd in Sartre een extremist te zien. Hij zou toch zeker niemand gesteund hebben die zich in een traditionele beweging ophoudt! Dat weet ik niet.

In het toneelstuk 'Les mains sales' stelt hij heel uitdrukkelijk de vraag wie gelijk heeft: de revolutionair of de revisionist. En in zijn antwoord gaat de voorkeur helemaal niet naar de revolutionair! De jonge Hugo probeert nochtans zijn principes hoog te houden. Hij zet zich vol afschuw af van Hoerderer, de opportunist. Die roept hem op een bepaald moment toe: "*Hou je vast aan je zuiverheid, kereltje. Hoe bang ben je, je handen vuil te maken. Wel, blijf maar zuiver! Voor wie zal dat iets opleveren, en waarom kom je dan bij ons? De zuiverheid is een idee van fakirs en paters. Jullie intellectuelen, anarchisten, bourgeois, jullie vinden er een voorwendsel in om niets te doen. Niets doen, onbewogen blijven, de ellebogen tegen het lichaam aandrukken, handschoenen dragen. Ik heb vuile handen. Tot aan mijn ellebogen. Ik heb ze in de stront en in het bloed gestoken. En dan? Verbeeld je je dat je onschuldig kunt regeren?*" (193-194). Hugo schrikt van die taal. Hij is een bourgeoiszootje. Hij komt naar de partij omwille van de principes, niet omwille van de mensen! Hoerderer integendeel houdt van de mensen: "*En*

ik hou van hen zoals ze zijn. Met al hun smeerlapperijen en ondeugden. Ik hou van hun stemmen en hun warme handen die grijpen. Van hun huid, de meest naakte van alle huiden. Van hun onrustige blik. En van hun wanhopige strijd die zij allemaal voeren tegen de dood en de angst. Voor mij telt het een mens meer of minder in de wereld. Het is kostbaar. Ik ken je goed, kleintje, je bent een vernielers. Je haat de mensen omdat je jezelf haat. Je zuiverheid lijkt op de dood en de Revolutie waar je van droomt is niet de onze: je wilt de wereld niet veranderen, je wilt haar laten springen.” (196).

In mei 1983 publiceerde ik in ‘Kritiek’: ‘Voor een bescheiden moraal’. Aanleiding was de opvoering door een jeugdgezelschap van ‘Le diable et le bon Dieu’. Ik werd gevraagd op een inleidend debat. Ik knoopte er later ‘Les mains sales’ aan vast. De citaten zijn daarin opgenomen. Ik publiceerde het stuk vooral omdat ik mezelf betrappt had een Hugo te zijn. Ik schrijf het trouwens in een postskriptum bij het artikel. In een metaalbedrijf had ik net een staking meege maakt van 7 weken. Ze werd in mijn ogen eerloos verloren. Ik werd kwaad. Ik werd heel aanmatigend. Ik dacht dat ik het beter wist. Sartre herinnerde mij net op tijd aan mijn plaats. De intellectueel heeft niet zomaar het recht de les te lezen! Integendeel, zijn blanke principes verbergen heel vuile handen: zij zijn een voorwendsel om niets te doen en zij onttrekken vooral de kleine, de concrete mensen aan het oog. Ook wie niets doet, draait mee met het bestel. Ik heb typen gekend die jarenlang flirtten met ideeën over geweld, maar nooit verder kwamen dan hun studeerkamer of het progressieve café. Ik was van mijn kant niet bereid de mensen op te offeren, ook niet voor de revolutie die er ooit moest komen.

Waarom niet? Eigenlijk omwille van een heel persoonlijke

ervaring. Mijn ouders zijn getrouwd rond 1950. Vooral mijn moeder had erg geleden onder de oorlog. Tussen 50 en 70 ging het hen steeds beter. Niet dat ze rijk werden, hoe zou dat kunnen? Maar ze konden een TV, een wagen en nog wat van die dingen kopen. En vanaf een bepaald moment konden ze ieder jaar een reisje maken. Valse rijkdom? Men kan inderdaad grote theorieën verkopen over TV's en auto's. Maar voor hen gaat het om fundamentele zaken. En ik wil hen die niet afpakken, tenzij ik er echt iets voor in de plaats kan stellen. Ik zie nochtans hoe ze geleidelijk weer naar beneden geduwd worden. Maar ik zie niet dat daarvoor een betere samenleving in de plaats zal komen. Hun offer zal tevergeefs zijn. Welnu, daar kom ik tegen in opstand.

Dat is in elk geval een weinig marxistische houding. Men moet eens goed luisteren naar Marx, ik heb zijn woorden al meerdere malen geciteerd. Het is Boehm geweest die ze me aanwees: "*(Ricardo) wil de produktie omwille van de produktie, en hij heeft gelijk. Als men zou beweren, zoals sentimentele tegenstanders van Ricardo hebben gedaan, dat de produktie niet als zodanig het doel is, dan vergeet men dat produktie terwille van de produktie niets anders betekent dan ontwikkeling der menselijke produktieve krachten, dus ontwikkeling van de rijkdom van de menselijke natuur als doel op zich. Plaatsst men, zoals Sismondi, tegenover dit doel het welzijn van de individuen, dan beweert men dat de ontwikkeling van de soort moet worden tegengehouden, om het welzijn van de enkelingen te verzekeren. (...) De onverbiddelijkheid van Ricardo was voor zijn standpunt dan ook niet alleen wetenschappelijk eerlijk, maar wetenschappelijk noodzakelijk. Het is voor hem dan ook volledig om het even, of de ontwikkeling van de produktiekrachten grondeigendom doodslaat of arbeiders.*" (111). Voor mij is dat dus niet om

het even en ik weet dat ik dan in het gezelschap van Sartre kan blijven. Principes jawel, maar niet ten koste van alles!

Ik heb het nooit goed kunnen vinden met de opvattingen van Louis Althusser, ook niet toen hij razend populair was bij een bepaald deel van de linkerzijde. Ik had vooral last met zijn anti-humanisme. Althusser dacht namelijk dat hij het zonder moraal kon stellen, dat het communisme uit objectieve wetmatigheden zou geboren worden. Als Marx voor mij een zin had, dan was dat precies in zoverre hij onze samenleving analyseerde als een vervreemde samenleving. Communisme is dan niets anders dan de overwinning op de vervreemding. Wie wacht op de geschiedenis zou wel eens kunnen wachten op Godot. In 'De Uil van Minerva' schreef ik in 85 een artikel met als titel: 'Dialectiek: revolutie zonder tegenspoed'. Mijn stelling was: er is helemaal geen objectieve noodzaak om tot het communisme te komen. De marxistische dialectiek probeert zo'n noodzaak aan te tonen. Maar het is als bij de katholieke eschatologie: door het geloof dat er wel verlossing moet komen, kan men de actuele ellende doorstaan. Dialectiek als voorwendsel om het communisme nog wat uit te stellen. Want dat komt er wel, alleen zijn nog niet alle voorwaarden vervuld. Nog die voorwaarde, daarna nog een andere ... En op het eind zijn we wel allemaal dood!

Ik hoef niemand de les te spellen. Maar ik wens ook niet de les gespeld te worden. Ik denk dat de samenleving waarin ik leef fundamenteel verkeerd loopt. Ik denk trouwens dat het met die samenleving faliekant dreigt af te lopen. Er is inderdaad een revolutie, een totale ommekeer, nodig. En ik wil daar mijn bescheiden bijdrage toe leveren. Maar ik ben niet bereid de mensen daarvoor op te offeren. Ik geloof niet dat de geschiedenis voor ons zal zorgen. Ik ben ervan

overtuigd dat het de mensen zijn, die het moeten oplossen. Niet De mens, een abstrakt principe. Nee, de mensen, wij allemaal.

3 Grenzen aan het reformisme

Ik vertoefde op een bepaald moment vaak in het gezelschap van sociaal werkers, welzijnswerkers zoals de Hollanders ze noemen. Eind de jaren 70 zorgden in dat wereldje twee boeken voor enige opschudding: 'De burger als andragoog' van HCM. Michielse en 'De markt van welzijn en geluk' van Hans Achterhuis. Ik mengde mij in het debat met een stuk in 'De Nieuwe Maand'. De man met de lettertekens voor zijn naam stak de progressieve welzijnswerkers een riem onder het hart. Hij schreef hun werk een dubbelkarakter toe. Het is tegelijk factor van emancipatie en van onderdrukking. Door onderwijs, vorming en hulpverlening helpt men weliswaar het kapitalisme draaiende te houden. Maar tegelijk geeft men de arbeidersklasse steeds meer hefbomen om zich eruit te hijsen. Waarom hij het per se over dubbelkarakter en niet over dialectiek had, weet ik nog altijd niet. Voor mij verdedigde hij anders een heel klassiek marxistische visie. Achterhuis zag één en ander anders. Hij was een leerling van Ivan Illich. Hij had van hem geleerd dat het niet volstaat het systeem van zijn scherpste kanten te ontdoen. Het moet fundamenteel omgevormd worden. Er moet een nieuwe produktiewijze komen, die de gebruikswaarde centraal stelt. Meer loon, meer medische verzorging, meer welzijnzorg: het helpt geen stap vooruit.

Ik koos voor Achterhuis, hoewel ik op dat moment al in de vakbond werkte. Het was niet de gemakkelijkste keuze! Maar ze lag gewoon in het verlengde van de inzichten van

Boehm. Deze schreef de inleiding bij een ander indrukwekkend boek dat enkele jaren later verscheen: 'Blaffende bonden bijten niet'. De ondertitel duwt het mes misschien nog meer in de wonde: 'Tien jaar vakbondsacties en eisblokjes in de Belgische pers en vooral in de fabriek'. Het boek van Leo Jansegers en Mark Van Bogaert had toen een effect dat vergelijkbaar moet zijn met het effect van het recente boek van Blommaert en Verschuieren op de mensen van de migrantenwerking. Zij beweren dat diegenen die aan de kar van de integratie duwen, eigenlijk eenzelfde discours voeren als de rechtsen die de migranten uit ons land willen. Men wordt er ongemakkelijk van. Want ook al zal de kritiek op het boek wel voor een deel terecht zijn, niemand kan het hard maken dat ze er helemaal naast zouden zitten! Welnu, in zijn inleiding heeft Boehm het over de tragedie van de vakbeweging. Tegelijk moet zij bijdragen tot de goede werking van het sociaal-economisch apparaat en tegelijk moet ze dit bestrijden. Zij moet ervoor zorgen dat haar leden een steeds groter stuk van de koek krijgen. Dat moet zij bevechten op het systeem. Maar om meer koek te kunnen krijgen moet er ook steeds meer gebakken worden.

Hoe uit die paradox te geraken? Geen voordelen meer nastreven voor de werknemers? Of integendeel zo veel mogelijk voordelen opeisen?

Geen voordelen meer nastreven? We trekken onze steun aan het stelsel terug. Dit leeft van massaconsumptie. We gaan gewoon in consumptiestaking. En laat ons eens dromen dat het systeem het inderdaad begeeft. We worden dan wakker in datzelfde productieapparaat. Als we het dan gewoon terug in gang zetten, zijn we terug bij af.

We gaan dan maar zoveel mogelijk eisen. De idee is dan: de vakbonden moeten zoveel bekomen dat het systeem barst.

Boehm wees er in diezelfde inleiding op dat dit in elk geval niet de opvatting van Marx geweest is. Integendeel, steeds hogere looneisen houden een verdere ontwikkeling van het economisch apparaat tegen. Marx wilde inderdaad dat het kapitalisme zich in al zijn consequenties kon ontwikkelen. Een nieuwe economische produktiewijze zou dan uit de as van de oude herrijzen. Dialectiek, weet je wel.

Maar misschien afgezien van Marx? Zoveel eisen dat het systeem barst? De werkgevers verwijten de vakbonden dikwijls dat ze over de grens gaan. In de textiel weten we er alles van. We hebben kort geleden een CAO onderhandeld waar 7 frank loonsverhoging in zit. De werkgevers werden zelfs door de media ondersteund in hun verwijt dat we te ver gegaan zijn. Een goede bond, dat ABVV-textiel? Het was dan wel niet onze bedoeling. Ik moet toegeven dat wij helemaal niet geprobeerd hebben de draagkracht van het regime te kraken. Zijn we dan revolutionair ondanks onszelf? Veronderstel eens dat het draagvlak het inderdaad begeeft. Wat dan? De commissie preventief bedrijfsbeleid heeft berekend dat ongeveer 40 % van de textielbedrijven het risico loopt binnen het jaar failliet te gaan. Welnu, als de economische bom barst, zullen die bedrijven die het hoofd nu nog net boven water houden naar de haaien gaan. Het leger werklozen zal dan aangroeien met nog eens 15 à 20.000 personen. Dat is al. Als alle bonden eenzelfde strategie zouden toepassen, kan men eventueel rekenen op een kettingreactie. Dat is dan wel heel riskant. Er is een serieuze kans dat er alleen maar chaos uit voortkomt. Waarom? Omdat er precies geen embryo van een nieuw systeem gereed zit! We kunnen niet rekenen op een dialectische ommekeer, want we moeten een nieuw soort produktieapparaat hebben. Maar misschien moeten we harder doorredeneren? Een vakbondsmen krijgt

het moeilijk door zijn strot, maar misschien is het goed dat er steeds meer werklozen bijkomen. Op een bepaald moment zou die groep zo groot kunnen worden dat een revolte onvermijdelijk is. Is dat geen motief voor overdreven eisen? De ervaring van de laatste 15 jaar leert in elk geval dat de groep werklozen weinig explosief is. Het is precies nauwelijks een groep. Maar zelfs als de lont ontvlamt, zal het verder gaan dan een revolte? Sartre vond dat een revolutie alleen kan ontstaan als er een uitzicht is op wat erna moet komen. Het hoeft geen uitgewerkte blauwdruk te zijn, maar er moet een doelgerichtheid zijn. Marx had gelijk dat zonder embryo van het nieuwe het oude onmogelijk overwonnen kan worden. Alleen dacht hij naïefweg dat dit spontaan zou ontkiemen.

Looneisen of geen looneisen? Misschien is de vraagstelling verkeerd. De doelstelling is niet het ondergraven, maar het omvormen van het huidig apparaat. Er moet een nieuw produktieapparaat komen. Te hoge of te lage looneisen zullen inderdaad die doelstelling niet dichterbij brengen. Looneisen worden gewoon gesteld in functie van het systeem. Misschien was die 7 frank inderdaad iets te veel, maar dat kan niet op naam van de vakbonden geschreven worden. Die macht hebben ze niet! Of ze het willen of niet, ze houden rekening met grenzen. En dan kan de één of de ander wel een beetje over de grens gaan, maar toch niet heel veel. In het systeem zit een soort thermostaat, een zelfregulerend mechanisme. Veronderstel eens dat de vakbonden 20 frank zouden geëist hebben. Na het patronaal njet roepen ze natuurlijk op voor een massale algemene staking. Alleen de grote bedrijven gaan daar op in. In de kleine hebben noch ABVV noch ACV veel militanten. Die willen graag piketten versterken bij de grote bedrijven, maar met de beste wil van de wereld kunnen ze hun eigen tent niet dichtkrijgen. Maar

goed, een staking. Tot de finish? Ach nee! Als we het een beetje verstandig aanpakken kunnen we het wel enkele dagen aan. Een volle week zou een verschrikkelijk succes zijn. Als we het selectief aanpakken kan het misschien zelfs langer duren. Maar het patronaat hoeft slechts te wachten. Er zijn toch nauwelijks opdrachten! Tegen de tijd dat het werk vanzelf hervat wordt, zijn de stocks opgebruikt . . . We hebben dan ook geen 20 frank geëist. Voor de zevende frank hebben we wel kwaad onze vinger opgestoken. We konden op een confrontatie aansturen omdat de onderhandelaars van de patroons hem eerst toegezegd hadden. Achteraf kwamen ze op hun woord terug. Het is een eenvoudig gegeven: wie terugkrabbelt wekt agressie op. Maar zelfs in dat geval was een langdurige en algemene stakingsactie uitgesloten. De mensen voelen zelf ook wel dat het slecht gaat. Zij zijn niet bereid hun eigen bedrijf kapot te staken. Zo simpel is het eigenlijk.

Ik keer nog een keer terug tot de inleiding van Boehm. Hij schrijft dat de tragedie, het feit dat de vakbond het kapitalisme tegelijk moet bestrijden en verdedigen, *“de eigenlijke achtergrond (is) van het ‘overleg’ tussen de zogenaamde ‘sociale partners’ waarbij de vakbondsleidingen steeds opnieuw eerder als partners van de werkgevers, in tegenstelling met de militante basis, dan als onvoorwaardelijke vertegenwoordigers van de werknemers ten opzichte van de beheerders van het kapitalisme overkomen.”* (11). Ik pleit natuurlijk pro domo, maar ik beweer dat die fameuze kloof tussen de leiding en de militanten niet bestaat. Dat betekent niet dat de vakbondsleiding nooit “gepasseerd” wordt door zijn basis. Het betekent ook niet dat de vakbondsleiding nooit zou proberen haar basis wat af te remmen. Dat gebeurt wel degelijk, maar dat wijst dan niet op één of ander revolutionair

bewustzijn bij de basis, dat zo hard onderdrukt wordt door de top. Het zijn bijna louter emotionele uitbarstingen, die het dan ook zelden heel lang uithouden. Dat de vakbondstop er zijn basis zou onderhouden is een zorgvuldig gekoesterde mythe. Denk je dat het de vakbondsleiding is die de reacties op de recente begrotingsmaatregelen zo kalm houdt? Ik beweert dat de vakbonden op dit ogenblik helemaal niet in staat zijn tot een grote stakingsbeweging. Ze moeten zich noodgedwongen beperken tot heel goed gedoseerde, bijna rituele, acties. En dat is een zaak van de basis!

Meer loon, of zelfs meer welvaart in het algemeen, helpt niet vooruit. Maar minder ook niet. Welvaart op zich is geen wapen. Een vakbond moet die welvaart beschermen. Hij moet zorgen voor een maximum aan welvaart, maar kan dat alleen binnen de grenzen van het systeem. Met deze stelling bevind ik mij in het gezelschap van Raf Janssen en André Bons. Ik weet niet of zij dat op prijs zouden stellen. Zij staan niet in de traditionele vakbond, maar lijken eerder een anti-beweging te willen voeren. Welnu, ik moet toch heel eventjes verwijzen naar hun boek 'De ziekte van het gangbare': *"In het belang van de minima pleiten wij voor het behoud van de huidige verzorgingsstaat en voor een reparatie van de afbraak die daarin de laatste jaren heeft plaats gevonden. Dit behoud en herstel van voorzieningen voor met name de minima is het noodverband dat wij willen aanleggen tegen de ziekte van het gangbare. Alleen als dit noodverband stevig is aangelegd kan voor de langere termijn verantwoord worden gezocht naar een werkzaam medicijn tegen de ziekte van het gangbare."* (10). Maar kan de vakbond zo'n medicijn wel vinden? Was mijn stellingname voor Achterhuis dan toch verkeerd? Valt er niet aan de paradox te ontkomen? Ik wil het in elk geval nog een keer proberen.

4 *Vadsige koningen*

Het economisch apparaat is op termijn niet leefbaar. Een vakbond functioneert evenwel binnen zijn grenzen. Hij mag zeker niet zomaar de welvaart opgeven om het systeem te redden. Maar hij moet tegelijk ook werken aan het embryo van het nieuwe systeem. Zolang dat niet levensvatbaar is, maakt het geen kans. Maar die levensvatbaarheid komt er kennelijk niet spontaan. Het is niet door zijn gevecht voor de welvaart dat het nieuw economisch apparaat zal ontstaan. Is er nog wel voldoende leven in de vakbond? Slorpt de verzorging van het oude niet al zijn tijd op?

“De Financieel Economische Tijd prijst de syndicaten”. Dit was de titel van een artikel dat Piet De Moor in augustus 1982 in het toenmalige weekblad ‘De Nieuwe’ schreef. Hij had het over de verwondering van het VEV-blad over het uitblijven van massale vakbondsreacties tegen de besparingsmaatregelen van Martens-Gol. De vakbonden lieten toe dat de rekening voor die maatregelen aan de niet-actieven gegeven werd. De actieven bleven grotendeels buiten schot. En dat was voldoende om hen kalm te houden. Slik. Op 10/03/91 schreef Paul Goossens in ‘De Morgen’ een fel editoriaal over de oubolligheid en verstarring van het syndicalisme. De aanleiding was een congres van de hedienden-vakbond, waar nogal veel poeha rond gemaakt werd. Het zou een vernieuwingscongres worden. ‘Facelift’ was de titel van het edito. Goossens toonde zich zeer skeptisch over de slaagkansen van de vernieuwers. De gemakzucht en de parvenu-mentaliteit van de leiders zou wel eens roet in het eten kunnen gooien: *“Velen onder hen hebben een lui leventje, weten nauwelijks wat stress is en hoeven zich niet te bekommeren om verkiezingen of de risico’s die werkne-*

mers in privé-bedrijven lopen. Het is onwaarschijnlijk dat deze 'vadsige' koningen nog de creativiteit en de slagkracht kunnen opbrengen om een antwoord te geven op de crisis van het vakbondsinstituut." Slik, slik. Diezelfde Goossens schreef recent (14/04/93) opnieuw een priemend opiniestuk. Hij constateert hoe de vakbonden niet zo veel meer te brokken hebben in de politieke besluitvorming. Zij dreigen in de marginaliteit te verzeilen. In de tijd van de grote industrieën vertegenwoordigden zij effectief de overgrote meerderheid van de bevolking. In een industriële structuur met veel meer KMO's verliezen zij hun representativiteit: "*In de ogen van de bevolking is de vakbond nu vooral de spreekbuis van de happy few onder de loontrekkenden en de ambtenaren.*" Als de bonden optreden voor werklozen en gepensioneerden missen zij alle bezieling. De standpunten raken meer en meer inhoudelijk verschaald. Slik, slik, slik.

Zou ik er niet beter mee ophouden? Wordt het niet duidelijk dat het inderdaad niet meer van de vakbonden zal komen? Ik wil toegeven dat ik twijfel. Ik vrees inderdaad dat het vakbondskader nogal verroest is. Ik vrees ook dat de vakbondsinstrumenten gedateerd zijn. De vakbonden blijven zich maar richten naar de mannelijke arbeider die in een groot bedrijf werkt. Maar toch ben ik er niet van overtuigd dat die roestige machine niet opnieuw op gang te brengen is. In elk geval denk ik dat de komende tijd beslissend zal worden. Het huidig economisch regime nadert steeds dichter zijn grenzen. Het heeft getriomfeerd op het moment dat het Oost-blok instortte. De linkerkzijde kroop wat beschaamd in zijn hoekje. Fukuyama kondigde niet alleen het einde van de geschiedenis aan, hij propageerde vooral de definitieve overwinning van het liberale economische systeem. Maar precies dat systeem raakt maar niet uit de moeilijkheden. En

het milieuvraagstuk heeft zich nog niet eens in alle scherpthe gesteld! Het embryo van het nieuwe kan er niet spontaan komen. Maar de omstandigheden dwingen hoe dan ook te reageren. Ofwel zal de vakbond zich daarop werpen, ofwel zal de kans definitief verloren zijn. Dezelfde Janssen van daarnet heeft ook een boek uitgegeven 'Arbeid, tijd en geld ontschaarsen'. Wat hij schrijft over de beweging van uitkeringsgerechtigden geldt evenzeer voor de vakbonden. Zij kunnen maatschappelijke veranderingen niet afdwingen. Die illusie hoeft niet nagestreefd te worden. Zij moeten inspelen op het "veranderingspotentieel" (183) dat aan het groeien is. De vakbond moet net hetzelfde doen. Wat nostalgische vogels ook vertellen, ook in het verleden was de vakbond nooit anders dan reformistisch. Hij kan de wereld niet zelf veranderen, daarvoor moet hij te veel zorgen voor de bestaande welvaart. Maar hij moet "meeliften". Met andere woorden, de ontwikkelingen dwingen tot veranderingen, niet de organisaties. Die moeten daar wel op inspelen. Ze mogen ze niet tegenhouden. Maar ze moeten ook de keuzes voorbereiden, die onvermijdelijk gemaakt moeten worden.

Ik kan daar misschien een concreet voorbeeld van geven. De sociale zekerheid komt steeds meer onder druk. Zij slurpt enorm veel middelen op. Bij besparingsronden moeten de staatsleiders er dan ook altijd opnieuw naar loeren. We komen echter stilaan op een punt dat iedere verdere afkalking een fundamentele peiler doet instorten. Het wordt steeds duidelijker dat het stelsel van de sociale zekerheid niet te houden is binnen de huidige economische logica. De politici zijn niet in staat dit met zoveel woorden toe te geven. Zij doen alsof zij het nog kunnen redden. Neem de pensioenen. De bevoegde minister organiseert een ronde tafelconferentie. We moeten allemaal samen oplossingen zoeken!

Hij beseft echter dat de pensioenen op een bepaald moment niet meer te betalen zullen zijn, tenzij de staatsschuld en tenzij het tewerkstellingsprobleem opgelost worden. Maar geen van beide problemen kunnen echt aangepakt worden, tenzij onze economie anders georganiseerd wordt. Voor die consequentie schrikt de minister terug. Nochtans is het dat wat duidelijk moet gemaakt worden. Dat is wat bedoeld wordt met "meeliften": we hoeven niet op te roepen voor de grote revolutie, we moeten gewoon ogen openen. Het bestel bereikt zijn grenzen. De mensen moeten gereed gemaakt worden. Dat is een ideologische opdracht. En het is waar wat Goossens schrijft: de vakbondsstandpunten raken ideologisch meer en meer verschaald. Daar moet inderdaad iets aan gedaan worden. De studiediensten worden bevolkt met goede techniekers. Maar het wordt tijd dat zij wat minder hollen van de ene naar de andere vergadering. Er moet kost wat kost aan de ideologie gesleuteld worden. En dat wordt des te belangrijker, maar ook des te moeilijker, naarmate de leden minder ideologisch gemotiveerd zijn. Zij vragen van hun vakbond inderdaad steeds minder ideologie en steeds meer dienstverlening. Die moet daar op ingaan, maar mag zich daar niet toe beperken.

En die vadsige koningen dan? Die vadsige koningen bestaan echt, ook al durf ik geen schatting maken over hun aantal. Het is niet plezant om toe te geven. Het zijn "vrijgestelden" met een mentaliteit van: het zal mijn tijd wel duren. Vooral als ze in een centrale zitten die nog wat centen in de kas heeft, zijn zij moeilijk in beweging te brengen. Het is beschamend, maar er rijden in het ABVV auto's die boven het miljoen kosten. En dat is geen bagatel: het tekent de personen die ermee rijden inderdaad als parvenu's. Maar toch, toch zullen die vadaigaards het niet noodzakelijk ha-

len. Er wordt strijd tegen hen gevoerd. Zij krijgen het steeds moeilijker om hun militanten recht in het gezicht te kijken. Dat er wel degelijk één en ander kan verroeren wordt bewezen door de textielbond. Het is natuurlijk een heel kleine centrale, die trouwens het water aan de mond voelt. De sektor is immers bedreigd. Maar die kleine ploeg geeft zich hoe dan ook niet over aan een ondergangsstemming en vecht als een grote. Het is een strijd op drie fronten tegelijk: binnen de centrale wordt koortsachtig gezocht naar een modernisering van de werking. Binnen het ABVV wordt gevochten tegen de lethargie, ook al neemt niet iedereen dat in dank af. En tenslotte wordt een effectieve ideologische strijd gevoerd. De discussie over de sociale zekerheid is binnen het ABVV gesmoord nog voor zij begonnen was. In het ABVV-textiel wordt zij in al zijn consequenties gevoerd. En straks komen wij er langs de achterdeur van het ABVV terug mee binnen! Maar het ABVV-textiel heeft ook ervaren dat het niet mogelijk is vlugger te lopen dan zijn leden. Het heeft het geprobeerd, met een zeer radicaal profiel. Het werd teruggefloten. Het heeft daarom heel bewust aan radicaliteit ingebonden. De top kan ook niet strijdbaarder zijn dan de basis!

Ben ik nu uit de paradox geraakt? De vakbeweging moet inderdaad de welvaart bevechten op het systeem. Maar zij moet het niet ten allen prijze overeind houden. Zij moet ervoor zorgen dat zij op een andere boot kan springen op het moment dat de huidige zinkt. En voor die sprong moet zij de mensen nu al voorbereiden.

Als kersverse secretaris van de Voorzitter schreef ik in Socialistische Standpunten een artikel over de vakbond in crisis. Ik denk dat mijn besluit uit 1987 niets van zijn aktualiteit verloren heeft: *“De huidige crisis is fundamenteel, ook*

voor de vakbonden. Ofwel verworden zij tot bedrijfsvakbonden. Zij zullen dan steeds kleiner worden en steeds meer een soort ombudsdienst voor geprivilegeerden. Zij zijn dan gedoemd om de waakhond van het kapitalisme te worden. Ofwel organiseren zij alle werknemers en zijn ze een essentieel element in de opbouw van een nieuw economisch systeem. De kans dat dit lukt is uiterst klein. De kloof die overspannen moet worden is omzeggens onoverzienbaar. Wij zijn al voor een stuk op weg naar de eerste mogelijkheid. Maar de inzet is gewoon de bestaansgrond voor een vakbond.” (22).

5 *Godot komt niet*

Toen Vaclav Havel opgenomen werd in de Franse Académie des Sciences Morales et Politiques, hield hij een rede over de kunst van het wachten. Ze is in vertaling gepubliceerd in 'De Morgen' van 14/11/92. Havel was dissident in een totalitair regime. Maar hij heeft zeker ook iets te leren aan wie in een zogenaamd democratisch regime leeft. Havel ziet ten ander geen radicale scheiding. Er zijn twee vormen van wachten. Sommigen wachten op Godot. Ze hebben dan alle hoop op een uitweg verloren. Alleen de behoefte aan hoop is overgebleven. Godot staat voor een ongedefinieerd heil dat van buiten moet komen. Maar Godot bestaat niet. Hij is een surrogaat voor de hoop. Er is echter ook het wachten als geduld. Dat wordt gevoed door het geloof dat zich verzetten en de waarheid spreken principekwesties zijn. Het moet gewoon. Dat tweede wachten veronderstelt ook dat “(...)het zaad ooit zal ontkiemen. Niemand weet wanneer. Op een dag. Misschien voor een andere generatie. Deze houding die we, om het eenvoudig te stellen, dissidentie zullen noemen, veronderstelt en cultiveert het geduld. Zij leert ons te

wachten. Wachten als geduld. (...) Het is wachten op het ontkiemen van zaad — terwijl wachten op Godot hetzelfde is als wachten op de bloei van een lelie die we nooit hebben geplant.” Havel vertelt ook hoe hij als president bezweek voor het ongeduld: *“Ik bezweek voor het zo verwoestende ongeduld van de moderne technokratische beschaving, die doordrongen is van haar rationaliteit en ten onrechte ervan overtuigd dat de wereld niet meer is dan een kruiswoordraadsel met slechts één juiste — zogezegd objektieve — oplossing. Zonder het te beseffen, was ik bezweken voor de perverse zekerheid meester van de werkelijkheid te zijn, met als enige roeping die werkelijkheid volgens een kant-en-klare formule te vervolmaken. (...) Kortom, ik dacht dat de tijd mijn bezit was.”* En dat is een vergissing. De wereld heeft zijn eigen tijd. We kunnen erop inspelen, maar we kunnen hem niet beheersen. We moeten geduld opbrengen, niet gewelddadig proberen te manipuleren. Dat kan alleen maar met irrationaliteit beantwoord worden. Wachten betekent niet dat we op onze luie kont moeten gaan zitten: *“Ik denk dat men moet leren te wachten zoals men leert te scheppen. Men moet de zaadjes geduldig planten, de grond volhardend begieten en de planten de tijd gunnen die ze nodig hebben. Net zoals men de Geschiedenis niet om de tuin kan leiden, kan men een plant niet om de tuin leiden. Maar men kan wel begieten. Geduldig, elke dag, met begrip, met nederigheid, maar ook met liefde.”*

Zelfs Havel verloor af en toe zijn geduld. Maar ik denk dat we van hem moeten aannemen dat Godot niet komt. Zijn dissidente geduld werd op een bepaald moment toch beloond. Zal binnenkort ook het Westen instorten? Het is niet ondenkbaar. Janssen merkt op hoe het Oostblok op betrekkelijk korte termijn in elkaar gezakt is. Het probeerde

nog vlug van alles te plannen en te veranderen, maar het was te laat. Dat zou ook in het Westen kunnen gebeuren. *“Niet door acties van buitenaf, maar door de eigen dynamiek van het economische en maatschappelijke bestel zelf. (...) Het is haar onmacht die de uiterst flexibel gebleken machten van de geld- en groeieconomie tot verandering zal dwingen.”* (182). Ondertussen moet ook de vakbond volhardend begieten en de vruchten van de oogst omzetten in nieuwe zaden. Alleen een kind trekt aan een plant om die sneller te doen groeien. Misschien wordt het allemaal niets, maar wie geduldig wacht kan nu eenmaal niet anders dan voortdoen. Om nog eens Havel te citeren: *“Dat wachten berust op een overtuiging: dat het zin heeft de rebelse waarheid telkens opnieuw te herhalen, zonder zich erom te bekommeren of ze ooit naar waarde geschat zal worden, zonder te weten of ze zal triomferen of integendeel verstikt zal worden, zoals reeds zo vaak is gebeurd. Het heeft zin, al was het maar omdat het een bres slaat in de heerschappij van de alomtegenwoordige leugen.”*

Ik vroeg me bij het begin wat angstig af of ik een lange weg naar verburgerlijking heb afgelegd. Misschien in zekker opzicht wel. Maar alle verboudingen in acht genomen, ik voel me verwant aan Havel. Ik ben dissident omdat ik dat economisch systeem weg wil. Ik ben dissident ook binnen mijn eigen beweging. Die is vaak heel conservatief, zij smooert heel dikwijls ieder debat. Ik leg me daar niet bij neer en probeer telkens opnieuw de waarheid te zeggen. Maar ik probeer toch geduld te hebben. Het is geen geduld uit wanhoop. Ik weet gewoon dat de wereld haar eigen tempo volgt. De tijd is niet van mij. Ik kan de wereld geen kant en klare oplossingen opdringen. De oplossingen zullen trouwens niet door mij, maar door de mensen gerealiseerd worden. En zij

hebben hun tijd nodig. Ik kan enkel hier en daar een handje toesteken. Maar als zelfs Havel af en toe zijn geduld verliest, zal het niemand verwonderen dat ook ik af en toe tot wanhoop verval. Godot is de fatamorgana van de anti-dissident, van de ingekapselde, de collaborateur met het systeem. Allemaal lopen we wel eens zo'n hersenschim achterna. Ik leerde Havel jaren geleden kennen. Met het Masereelfonds brachten we een stuk van hem, lang voor hij populair was. Hij was toen nog een echte dissident. 'Audiëntie' heette het en het werd schitterend gebracht door twee acteurs van het Brabants Collectief Theater. Havel koos niet zo maar partij voor de dissident en tegen de meeloper. Net zoals Sartre de opportunist genuanceerd benaderde en wel wist dat de revolutionair ook minder fraaie beweegredenen heeft.

LITERATUUR

- ACHTERHUIS H., *De markt van welzijn en geluk*, Ambo, Baarn 1979.
- BLOMMAERT J. en VERSCHUEREN J., *Het Belgische migrantendebat*, IPrA, Antwerpen 1992.
- JANSEGGERS L. en VAN BOGAERT M., *Blaffende bonden bijten niet*, Altinform, Antwerpen 1983.
- JANSSEN R., *Arbeid, tijd en geld ontschaarsen*, Commissie oriënteringsdagen, Utrecht 1992.
- JANSSEN R. en BONS A., *De ziekte van het gangbare*, Commissie oriënteringsdagen, Utrecht 1993.
- MARX K., *Das Kapital, Vierter Teil*, MEW 26-2. Dietz Verlag, Berlin 1974 (de vertaling is van W. Coolsaet).
- MICHIELSE H., *De burger als andragoog*, Boom, Amsterdam 1978.
- SARTRE J.-P., *Les mains sales* (1948), Gallimard, Paris

1979.

VANNESTE L., "Marx kontra de kommunistische partij van België", *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1980.1.

VANNESTE L., "Twee boeken over welzijnswerk", *De Nieuwe Maand*, april 1981.

VANNESTE L., "Voor een bescheiden moraal", *Kritiek* 5, mei 1983.

VANNESTE L., "Dialektiek: revolutie zonder tegenspoed", *De uil van Minerva*, winter 1985.

VANNESTE L., "De uitdaging voor de vakbonden", *Socialistische Standpunten*, 1987.1.

VANNESTE L., "Communist", *Kritiek* 16, 1988.2.

HEEFT HET KAPITALISME NOG TOEKOMST?

Willy Coolsaet

1 *Producersen om te producersen*

Als Henry Ford I verklaarde dat in de Fordfabrieken *geen auto's gemaakt worden, maar wel winst*, sloeg hij de nagel op de kop. Hij gaf met die spreuk uiting aan wat de kapitalistische economie zonder meer kenmerkt. En tegelijk drukte hij ermee uit wat eigenlijk iedere ondernemer altijd al wist. Het doel van de economie — zeker het *onmiddellijke* doel — is het profijt. Wat geproduceerd of verkocht wordt, is op zich niet belangrijk. Alles is goed, als het maar winst oplevert. Het is een perversie waarvan men meestal het verderreikende doel, het goede leven voor de maatschappij in haar geheel, verwacht. Het is een doel-middelverdraaiing analoog aan — en gecalculeerd op — die van het weten ter wille van het weten, dat eveneens als doel op zich nagestreefd wordt, niet zonder dat men er, als verderliggend doel, overvloedig maatschappelijk heil van verwacht. Al of niet bemande raketten naar de maan schieten, levert als *fall-out*, als “onbedoeld neveneffect” (William Kapp), zo meent men, alle mogelijke voordeel voor de maatschappij op. Men kan natuurlijk cynisch op winst jagen. Henry Ford II was allicht zo ver, als hij zei dat *kleine wagens kleine winsten* betekenen, en nog duidelijker was John Z. DeLorean, topmanager van General Motors, als hij verklaarde dat, in de late zestiger jaren, de

overgang naar een zuinige, lichtere wagen, mogelijk was geweest, maar dat dit niet gebeurd is omdat kleine wagens nu eenmaal minder winst opleveren¹. Meestal echter *vertrouwt* men op de verdraaide logica. Men meent paradoxaal een doel het best te kunnen bereiken door er afstand van te doen. Er zijn zelfs economen die zich van geen kwaad bewust zijn. Zo zegt Samuelson dat de economie de wetenschap is die onderzoekt hoe de mensen uit schaarse produktiemiddelen een *keuze* maken inzake het in een bepaalde tijd produceren van verschillende goederen met het doel deze te distribueren nu en in de toekomst. Over *winstbejag* geen woord.

Wat we zo beschreven hebben, kunnen we ook *produceren om te produceren* noemen. Marx heeft het als dusdanig gedeut, hoewel hij de geïmpliceerde verdraaiing niet in het brandpunt stelt. Dat hebben vooral Rudolf Boehm en Otto Ullrich gedaan (waarbij ze beiden zelf hiervoor op Marx steunen). Wij bedoelen met *produceren om te produceren* dat alle aandacht gaat naar de produktiemiddelen, waarvoor de winst immers bestemd is, produktiemiddelen die echter voor een toekomstige nog grotere winst moeten zorgen. Men produceert dus op de eerste plaats produktiemiddelen — machines, installaties, infrastructuren, energie en grondstoffen. En men veroorzaakt allerlei kosten, sociale kosten en milieukosten. Men reorganiseert het gehele leven in functie van de “ontplooiing” die tegelijk die van de middelen en van de menselijke aanleg zelf is. Men reorganiseert en desorganiseert de maatschappij, ook de consumptie en de consumptiepatronen, in functie van de ontwikkeling van de economie, van de “groei” van de economie. Rudolf Boehm, Otto Ullrich, Ivan Illich, en nog anderen, hebben deze ont-

¹ Geciteerd door Barry Commoner in *Making Peace with the World*.

wikkeling aanschouwelijk gemaakt. Barry Commoner heeft helder aangegeven hoe de mechanismen van dit *produceren om te produceren* de oorzaak van de huidige milieuvervuiling zijn. Het is de *doelloosheid* die heerst, of juist, als de ongebreidelde winst *het doel* is, dan is het effect noodzakelijkerwijs chaotische ontwikkeling. Wij viseren met dit alles de *vrije markt*, de *vrije concurrentie*, de *vrije onderneming*.

In de volgende bladzijden beperken we ons tot de huidige gestalte van het kapitalisme. Het kapitalisme is steeds door de bedoelde *doelloosheid* bepaald geworden. We hebben het niettemin over het hedendaagse kapitalisme. We geven geen historische schets van de ontwikkeling die het doorgemaakt heeft (om maar iets te zeggen, de evolutie van zuivere concurrentie, over een keynesiaans geïnspireerde overlegeconomie, naar de huidige meer neo-liberale en monetaristische aanpak). We hebben het al evenmin over psychologische en morele effecten van het kapitalisme en we zeggen ook niets over de mondiale economische politiek (van de US, van Europa, of van de UNO).

[Dat *het doelloze winstbejag* het principe is, impliceert de afwijzing van een aantal duidingen. Gezien het feit dat in het naoorlogse kapitalisme de reële lonen, grosso modo en voor het geheel van de werkende klasse, met de produktiviteitsstijgingen mee de hoogte ingaan, dat globaal dus de welvaart toeneemt, menen we te kunnen stellen dat het *principe* van het kapitalisme niet de *uitbuiting* is, zowel de uitbuiting binnen de westerse industriële landen zelf als de uitbuiting van de arme landen door de rijke landen² — hoewel de genoemde doelloosheid eventueel en vaak genoeg uitbuiting meebrengt. Dat wil meteen zeggen dat we het kapitalisme in staat achten

²Dit laatste punt pogen we enigszins aan te tonen in de *Excursus*.

een zekere *welvaart* voort te brengen (de verbetering van de gezondheid, dus de verlenging van de levensduur, voldoende voedsel, huisvesting, kleding, grotere mobiliteit, enz.). Het kapitalisme steunt evenmin in principe op het imperialisme — hoewel de doelloosheid eventueel het imperialisme bevordert. Het is de ingebakken doelloosheid die de *milieucrisis* meebrengt, niet de *groei*, hoewel de doelloosheid natuurlijk groei en een scheve groei zal meebrengen. En dat de doelloosheid door de term *vrije markt* weergegeven wordt, moet niet eens tot effect hebben dat elke vorm van *markt* uit den boze is. Verkeerd is, nogmaals, de principiële doelloosheid die door de *idealisering* van de vrije markt bevorderd wordt.

Het is duidelijk dat onze duiding een eventueel ander post-kapitalisme impliceert dan wanneer men het principe van het kapitalisme in de uitbuiting van de arbeid(ers) of van de natuur legt (hoewel we herhalen dat deze uitbuitingsvormen misschien het noodzakelijk gevolg zijn van de zich uitwerkende doelloosheid). Als het kapitalisme moet verdwijnen, dan is het de ingebouwde doelloosheid die moet verdwijnen. Misschien is het zo dat we hieraan *stuksgewijs* kunnen sleutelen (dit is, zonder dat een *revolutie* nodig is), dat we niet verplicht zijn om op slag alle motoren stil te leggen, dat we progressief *beperkingen* kunnen inbouwen die de *doelloosheid* indijken en uitbannen.]

2 *Moderne doelloosheid*

We menen dieper op het hierboven genoemde begrip *doelloosheid* te moeten ingaan. We moeten het namelijk kaderen in de ontwikkeling van de moderniteit.

Als het kapitalisme uit het handelen van mensen voortspuit, dan is het *gemotiveerd*, dan heeft het een *doel*. Het

mechanisme van het kapitalistische produceren kleeft dan aan dit doel vast. Het doel wordt bepaald door de kijk die de mens — hier uiteraard de *moderne* mens — op zichzelf heeft. Wat wil dus de mens sedert de *moderniteit*?

Thomas Hobbes leert het ons. Hij is trouwens misschien de eerste die het moderne mensbeeld verwoordt heeft. Voor Hobbes is de mens geen spiritueel, contemplatief, religieus wezen. Hij is een lichaam, en als lichaam is hij een ding onder de dingen. Een universele mechanische beweging doortrekt hem. Hij is natuur in de natuur. Hij wil, zoals alles, onophoudelijk hewegen, in beweging zijn en blijven, eindeloos. Het is wat Rudolf Boehm *natuurlijke spontaneïteit* genoemd heeft. Rudolf Boehm viseerde met dit begrip de liberale vrijheid. En inderdaad Hobbes kan terecht als de vader van de huidige politieke filosofie beschouwd worden (dat is alvast zo volgens Hannah Arendt en Leo Strauss). Hobbes beschouwt de mens als in zichzelf opgesloten, als zelfbetrokken, met geen zweem van solidariteit. Het enige wat telt is zijn eigen vitale ontplooiing. De mens is in die zin rusteloos, hij ijlt letterlijk van de ene plaats naar de andere. De rust is de dood. Als de (moderne) mens zonder activiteit is, vraagt hij zich ontzet af of er toch niet iets is dat hij kan aanpakken.

De eindeloze beweging die de mens, en elk ding, definieert, uit zich in het menselijke bewustzijn als eindeloze begeerte naar steeds nieuw en anders, als oneindige "behoefteigheid". Hij wil ontdekken, uitvinden, creëren, en alles als doel op zich, want hij wil het allemaal omdat hij zichzelf als niets anders dan *beweging* opvat. We hebben die houding *vrije activiteit* genoemd. Maar de hier geïmpliceerde vrijheid staat, zoals gezegd, voor oneindige *natuurlijke spontaneïteit*. Ze is de ontplooiing van alle eigenschappen en vermogens, zonder interesse voor de anderen, ze is niet moreel van aard. Ze

voelt zich niet voor de anderen verantwoordelijk.

Hoewel Hobbes nauwelijks economisch denkt, al beweert men dat hij de kapitalistische economie legitimeert, kondigt hij de kapitalistische economie toch aan, omdat hij de doelstelling ervan influistert. De economie zal, als vanzelfsprekend, de tomeloze vrijheid hoog in het vaandel dragen. Ze zal de economie van het vrije individu zijn, de economie van de vrije markt, van de vrije concurrentie, van het vrije initiatief. *Laissez faire, laissez passer*. In feite het *anything goes*, als het in het kraam past (protectionisme kan ook, als dat past, weliswaar voor een beginfase of in een overgangsfase). Ze zal de individuele winst centraal stellen. Ze zal de vrije onderneming, de grote *corporations* ophemelen. Ze stelt als ideaal de "vrije wereld" — ze heeft er paradoxaal het imperialisme voor over. Ze zal elk overheidsingrijpen, dat zich niet beperkt tot het ondersteunen van de vrije onderneming, afwijzen, verketteren.

3 Een precisering betreffende de behoeftenbevrediging

De economie streeft naar de totale *Mobilmachung* van zowel de natuur als van de mens. Ze ziet zowel de mens als de natuur als eindeloos *produktief*. Gezien haar doel moet ze de behoeften bevredigen, want ze wil de totale ontplooiing van de mens, en behoeftige organismen kan men moeilijk "ontplooid", "ontwikkeld" noemen. De kapitalistische economie definieert zichzelf als het bezig zijn met de schaarse middelen ter bevrediging van de behoeften. Ze vervult die taak tot op zekere hoogte ook. Dat maakt begrijpelijk waarom een aantal mensen ondanks alles in een zekere zin in de kapitalistische economie kunnen *geloven* (Marx zelf, maar ook en tot op heden, tot op zekere hoogte kritische marxisten

zoals Ernest Mandel en Samir Amin). Immers, men ziet, zeker op de lange duur, de welvaart toenemen. We willen die toename ook niet betwisten. Maar het doel van de economie houdt geen halt bij een zekere bevrediging van primaire behoeften. Het doel is immers de eindeloze ontplooiing, de "bevrediging" van steeds nieuwe behoeften, het exploreren van nieuwe mogelijkheden, eindeloos. Het is dit laatste dat van meet af aan tot een heilloze doel-middelverdraaiing leidt. Het kapitalisme is vanaf zijn start *produceren om te produceren*, een omkering van de verhoudingen tussen doelstellingen en middelen. Het is dat niet pas vanaf het einde van de negentiende eeuw, met de opkomst van de huidige technologieën. Men kan ten hoogste stellen dat de verdraaiing in het begin minder duidelijk was en dit precies omdat een onmiddellijke taak de bevrediging van "primaire" behoeften was. Ze escaleert, zoveel is zeker, en ze leidt, zoals Barry Commoner bewezen heeft, pas na de Tweede Wereldoorlog op grote schaal tot mondiale milieuvervuiling. Wat de arbeidsverhoudingen betreft, is duidelijk dat deze vanaf het begin intrinsiek verdraaid zijn. De arbeid houdt wezenlijk vanaf het begin van het kapitalisme op zinvolle arbeid te zijn. Hij is activiteit zonder meer, op zijn best, wat echter meestal niet zo is, ontwikkeling van hand en brein (*play and display* van Marcuse). Dat de arbeid moeiteloos is, of daarentegen labieur, verandert weinig aan het feit dat hij in principe het correlaat is van het winstmaken, dat elk zinvol doel van zich afgeworpen heeft.

Wat we echter niet wensen te betwisten, is dat het kapitalisme tot een uitbreiding van de welvaart — de consumptie — in staat is. De lichamen immers moeten gezond zijn, groeien en bloeien, ze moeten verzorgd worden, al was het maar dat ze in uitstekende staat gebracht moeten worden

om *arbeid* te kunnen leveren.

Dat het kapitalisme het welvaartspeil vermag op te trekken, sluit geenszins uit dat ook zelfs op dit elementaire niveau veel onbevredigend blijft. Het is bijvoorbeeld niet zeker dat de welvaart de juiste mensen bereikt (de economische theorie geeft zelf toe dat de economie zich naar de bestaande koopkracht richt en dat efficiëntie niet noodzakelijk rechtvaardigheid of billijkheid betekent) en zelfs dat hij echt die naam verdient. Hij is meer de groei van de *wealth of nations*, toename van de welvaart in zijn geheel — die echter, we geven het toe, in een zekere zin noodzakelijkerwijs uitloopt op een toename van de welvaart voor iedereen (in Groot-Brittannië vanaf de tweede helft van de vorige eeuw en daarna eveneens in de andere geïndustrialiseerde landen van de wereld).

4 *Dubbelzinnige vrijheid*

Een zelfde dubbelzinnigheid betreft het concept *vrijheid*. Ook hier ziet men meestal niet dat vrijheid *vrijheid om de vrijheid* is, doel op zich, en niet het noodzakelijk middel om een economie en een politiek te laten functioneren. Vrijheid is *onafhankelijkheid* met het oog op de "hevrijding" van het organisme dat de mens is.

Zoals we niet tegen behoeftenbevrediging zijn, zijn we evenmin tegen vrijheid. Vrijheid is voor de mens belangrijk, al moet ze niet als doel op zich functioneren. De westerse maatschappijen hebben zich steeds, in vergelijking met niet-westerse, gekenmerkt door een grotere graad van vrijheid — tegenover kerk en godsdienst, tegenover de vorsten, enzovoort. Deze vrijheid is zeker een noodzakelijke voorwaarde voor heel veel positieve dingen. Ze maakt democratie en

sociale bewegingen, enzovoort, mogelijk. We denken er dan ook niet aan ons te verzetten tegen de vrijheid. We vallen echter de *idealisering*, de *verabsolutering* van de vrijheid aan, en die was van meet af aan in de westerse geschiedenis op het appel (wat de Grieken betreft heb ik dat aangetoond in mijn boek AUTARKEIA³). Vrijheid was vanaf het begin *vrije activiteit*. Ze was op zichzelf gericht, en pas indirect en onbedoeld op de instauratie van een menselijke wereld. De vrije ontplooiing van de menselijke eigenschappen en vermogens beoogt niet een wereld te bewerken, want ze is doel op zich. Ook hier de dubbelzinnigheid. Er is niets op tegen dat de mens zijn eigenschappen en vermogens ontwikkelt, als deze ontwikkeling althans afgestemd blijft op het inrichten van een menselijke wereld, en dus op het externe, de dingen, de andere mensen, betrokken blijft. Het is deze betrokkenheid die de *vrije ontplooiing* doorsnijdt.

5 De oneindigheid

De idee van de oneindigheid van de natuur en de idee van de oneindige verlangens spannen samen. De oneindigheid van de natuur — een oneindig reservoir aan mogelijkheden, die, door middel van de oneindige mogelijkheden van de menselijke kennis en technologie ontgonnen worden — is de vooropzetting voor de oneindige “vervulling” van de menselijke “behoeften”, of beter, van alle menselijke eigenschappen en vermogens. De moderne mens ziet de interactie tussen mens en natuur als een nooit eindigend spannend avontuur.

Deze samenhang maakt op zich al voldoende begrijpelijk waarom de moderne mens slechts laat, al te laat, tot de ont-

³W. Coolsaet, *AUTARKEIA. Rivaliteit en zelfgenoegzaamheid in de Griekse cultuur*, Kok Agora, Kampen, Pelckmans, Kapellen, 1993.

dekking gekomen is van de "eindigheid" van de wereld (in feite de eindigheid van de wereld *voor de mens*, niet de eindigheid van de wereld op zich of objectief gesproken), dat hij nauwelijks oog heeft voor sociale kosten en milieuverwoesting, dat hij voor de uitputting van grondstoffen en energie en voor het lot van de toekomstige generaties blind blijft. Zijn diepste motief houdt hem immers van dit inzicht af en hij heeft zich ook tegen het inzicht gewapend door te rekenen op de oneindige mogelijkheden van de natuur. We hebben in *Kritiek 22* aan de hand van gedachten van *Jean Fourastié* aangetoond hoe dat in concreto werkt.

6 *Anything goes*

De kern van het kapitalisme is een heilloze doelloosheid, op basis van een absurd motief. De moderne mens wil immers weg van de eindigheid. Het effect is noodzakelijkerwijs een omkering van de verhoudingen. Hiervoor grijpt de kapitalistische economie alle middelen aan. Alles gaat — tot het vastloopt en er op een andere strategie overgestapt wordt.

Het kapitalisme slaat steeds de "gemakkelijkste" wegen in — die het meest direct winsten waarborgen. Hiertoe is alles goed. Lage lonen zijn goed, maar als het kan is de fordistische consensus tussen arbeiders, patronaat en staat ook in orde, en voor sommigen ook veel beter, want men kan dan ongestoord groeien, hoewel men de lonen met de productiviteit moet laten stijgen. Uitstoting van arbeid is goed, maar ook het aantrekken van (liefst goedkope) arbeid. Lage lonen zijn goed, maar soms ook hoge lonen. Het kapitalisme is voor de lopende band, maar het schaft hem eventueel ook af. Loonarbeid is goed, maar slavenarbeid functioneert eveneens. Men bespaart steeds op alle kosten, maar ziet dat niet

graag bij de anderen, want dat bevordert de koopkracht niet en remt de expansie af. Het kapitalisme gaat waar het winstmaken het gemakkelijkst is. Het kruipt waar het niet lopen kan. Het heeft voor zijn expansie het imperialisme veil, maar het afstoten van kolonies kan al even goed het winstmaken behartigen. Het drijft handel met wie dan ook, als het goed uitkomt. Het sluit zijn grenzen, of stelt ze open, als dit maar past. Het is democratisch of het steunt dictatoriale regimes, naargelang de nood. Het ontwikkelt de technologie die het gemakkelijkst de grootste winsten oplevert. Het plundert echter als dat kan. Het bezuinigt op grondstoffen en energie als de omstandigheden daartoe dwingen, en het zoekt dan naar de passende technologie.

7 *Valt er nog iets te doen?*

Als dit alles juist is, dan moet, zoals aangekondigd, de idee van de (positief opgevatte) *doelloosheid* opgeheven worden. Dat is niet eenvoudig, want het steit het moderne mensbeeld grondig in vraag. Hoe kan de moderne mens tot het inzicht gebracht worden dat de economie een doel-middelverdraaiing is? Hij beaamt immers de beschrijving, maar *evalueert* ze anders. Hij ziet wellicht de *verdraaiing*, maar juicht ze toe. En hij is bereid voor zijn droom van ontplooiing, oneindigheid, enzovoort, een prijs te betalen.

Maar die prijs kan ook voor hem te hoog worden. Hij houdt immers niet op ook "gewoon" mens te zijn. Het prijskaartje voor zijn "ontplooiing" kan zo hoog zijn dat hij de idee zelf in vraag begint te stellen, dat het inzicht tot hem doordringt dat niets anders dan milieuverwoesting, werkloosheid, ellende, enzomeer, te verwachten valt als men zui-vere "ontplooiing" najaagt, dat hij begint te beseffen dat

een *eindig* leven menselijker is dan een oneindig, maar helaas verregaand *imaginair* bestaan.

Dan zou hij kunnen beginnen ijveren voor een ware economische democratie die ophoudt onvoorwaardelijk in de "vrije onderneming" te geloven. Hij zou vinden dat de politiek niet alleen maar het meest gunstige kader moet scheppen voor het vrije optreden van de vrije ondernemingen, maar zich zelf met de economische projecten moet inlaten. Hij zou dus beseffen dat de democratie een kader moet creëren dat het mogelijk maakt de relevante produkten, produktietechnieken en produktiemechanismen, enzovoort, tot stand te brengen. De democratische politiek zou bijvoorbeeld een beredeneerde *duurzame* produktie moeten kunnen opleggen. Dat moet daarom geen planeconomie zijn, want de vrije markt hoeft niet afgeschaft te worden. Het kan om een *kader* gaan, een geheel van *bependingen* en afbakeningen, *waarbinnen* het initiatief vrij kan blijven. Het punt zou zijn dat men ermee ophoudt de "vrije onderneming" te *idealiseren*.

8 Werkloosheid

Laten we dat nitwerken met het oog op enkele grote problemen van onze tijd: de werkloosheid, de milieuproblematiek, de armoede in de Derde Wereld. Het is evident dat we niet meer dan enkele wenken geven.

Eerst enkele gegevens betreffende de Belgische en de Europese economie.

We stellen vast⁴ dat in België het bruto binnenlands produkt van 1973 tot 1983 gestegen is van 100 naar 120, en van 1983 tot 1993 nogmaals van 100 tot 120 (dus in die 20 jaar

⁴"Economisch profiel van België", *Weekberichten Kredietbank*, jg. 49, nr. 6, 18 februari 1994.

met meer dan 40%). Dat is niet zoveel als tussen 1963 en 1973, waarin de economie van 100 naar 160 steeg. Tussen 1973 en 1993 is de groei dus wel niet uit de economie maar hij is onvergelijkbaar geringer dan in de jaren zestig. Maar we constateren niettemin dat het Belgische bruto binnenlands produkt met nog eens meer dan 40% gestegen is. In de periode 1971-1993 steeg het BBP zowel in de Verenigde Staten als in Europa met zowat 75 procent⁵.

Een zelfde patroon vertoont de arbeidsproductiviteit. De groei gaat hier voor de jaren zeventig en tachtig van 100 naar iets boven de 120 (terwijl voor de jaren zestig van 100 naar iets onder de 160). Iets vergelijkbaars geldt voor de VS en voor de Europese landen⁶.

De consumptie (en het reëel beschikbare inkomen) is in België tussen 1973 en 1994 gestegen van 100 tot 150, dus ongeveer mee met de stijging van het bruto binnenlands produkt.

We kunnen dus stellen dat in België, en vermoedelijk in de gehele rijke, industriële wereld, tussen 1973 en 1993 het BBP, de arbeidsproductiviteit en de consumptie met ongeveer de helft zijn toegenomen. Dat is zeker veel minder dan in de voorgaande periode (vooral de jaren zestig).

Alles lijkt dus in orde, zeker als men niet warm loopt voor hoge groeicijfers — die sterk gecorreleerd zijn met milieuvervuiling en andere sociale kosten en die niet zomaar in een rechtstreekse verhouding staan tot een toename van de welvaart. We kunnen niet eeuwig groeien. Ooit moeten we “genoeg” hebben.

⁵V.E.V., *Op zoek naar groei. Het strategisch plan voor Vlaanderen*, 1994, blz. 53.

⁶*Op zoek naar groei*, blz. 56.

Als er echter niet het werkgelegenheidsprobleem was!⁷

We stellen immers vast⁸ dat er in België in 1970 3,7 miljoen jobs waren. Heden is dat nog steeds zo. De werkgelegenheid is niet meegegroeid. In 1970 waren er 3,8 miljoen kandidaten, nu echter zijn er 4,9 miljoen. (In die 4,9 miljoen is iedereen die zonder werk is inbegrepen, de officiële werklozen, maar ook de bruggepensioneerden, de tijdelijk werklozen, de loopbaanonderbrekers, de oudere werklozen die niet meer naar werk zoeken). Het betekent dat 32% van de werknemers zonder werk zit. We vermoeden dat een stuk van de toename van de kandidaten te verklaren valt doordat de vrouwen zich in die periode massaal op de arbeidsmarkt begeven hebben, misschien ook door een lichte toename van de bevolking (er zijn in de genoemde periode 320.000 Belgen bijgekomen). Ook in Europa zijn in de genoemde periode slechts weinig banen gecreëerd. De werkgelegenheid nam slechts met 6,1 procent toe⁹.

Het probleem lijkt dus in feite een probleem van *verdeling* te zijn, verdeling van de *arbeid* en van het *inkomen*. Wat het inkomen betreft, we vermoeden dat de groei naar twee categorieën is afgevloeid, naar de winsttrekkers, en naar diegenen die (nog) werk hebben. Hun inkomen is klaarblijkelijk met veel meer dan met de kleine helft (van 100 naar 140) gestegen.

Men kan gaan dromen wat er gebeurd zou zijn als men van meet af aan de scheefgroei had kunnen vermijden. Men

⁷En ook het toegenomen "crisiskarakter" van de kapitalistische economie, waarbij de ups en downs van de economie veel groter zijn dan in de vorige periode. Redenen zijn wellicht het feit dat het overlegmodel stuk is en de toegenomen internationalisering van de economie.

⁸"Eén Vlaming op drie zonder job", *De Standaard* van 25 augustus 1994.

⁹Op zoek naar groei, blz. 53.

zou pakken *zinvolle* jobs hebben kunnen scheppen. Talloze mensen zouden van de vruchten van die arbeid hebben kunnen genieten. Men zou de arbeidsduur hebben kunnen verkorten — met een groei van het loon die niet boven het gemiddelde uitkwam (dus voor de genoemde periode met de kleine helft, maar nu voor iedereen). Ondertussen zouden alle werknemers geprofiteerd hebben, want ze zouden van een arbeidsduurverkortening genoten hebben, of, indien ze gewoon inleverden, ze zouden van de ontstane zinvolle jobs geprofiteerd hebben die met hun inlevering betaald werden (zoals ziekenzorg, gemeentelijke diensten, milieuzorg en milieusanering, restauratiewerken, onderhoud, enz.).

Misschien kan men hier uit leren. Men zou kunnen ijveren voor arbeidsduurverkortening met een zekere "inlevering". De zaak zou natuurlijk alleen kunnen slagen als men bereid gevonden wordt per persoon "consumptie" in te leveren — en de inleveraars zijn bekend, het zijn al diegenen die een job hebben en de winsttrekkers. Ondertussen is ook het probleem van de overheidsschuld voor het grootste stuk opgelost, want als de werklozensteun wegvalt, vervalt een enorme schuldenlast van de overheid, vermits die voor een belangrijk stuk bestaat uit werkloosheidsvergoedingen en uit interesten die voor de leningen betaald moeten worden.

9 *Arme en rijke landen*

Ook hier kan men aan het dromen gaan. Vertrekken we alweer van een eenvoudig gegeven¹⁰. De Marshall-hulp van de VS aan Europa bedroeg vier jaar na elkaar 1% van hun BNP (het grootste deel ervan bestond uit giften). Lipietz

¹⁰A. Lipietz, *Mirages et miracles. Problèmes de l'industrialisation dans le tiers monde*, La découverte, 1986, blz. 167.

berekent dat een zelfde hulp van de rijke landen aan de arme landen (in 1984) 400 miljard dollar zou bedragen. Dat is meer dan de helft van de schulden van de arme landen aan de rijke (in 1984 572 miljard dollar)¹¹. (Ik spreek me niet uit over de technische kwesties die hierbij zouden rijzen, dat is werk voor economen). Lipietz zegt terecht: "Un inpôt de 1 % pour le tiers monde, ce n'est pas cher payé pour un tel résultat ... mais l'opinion est loin d'en être convaincue".

Als we die "belasting" zouden aanhouden (natuurlijk bovenop de huidige ontwikkelingshulp), zouden we na een aantal jaren wellicht onze andere — morele — schuld tegenover de arme landen vereffend hebben. Het initiatief zou wel "edelmoedig" zijn, zoals Lipietz zegt, maar we kunnen toevoegen dat het de rijke landen nauwelijks zou schaden. De consumptie in de rijke landen zou weliswaar met 1% teruggedrongen worden, maar na enige tijd zou de produktie toenemen, vermits de arme landen extra aan ons zouden beginnen kopen, gezien hun economie zou ontwikkelen. Maar er is nog meer. Men zou over "sociale clausules" kunnen onderhandelen, om te zwijgen van "ecologische clausules". Ook Lipietz vermeldt ze, en hij is waarschijnlijk de eerste die de formule gebruikt (o.c. blz. 173-174). Het is duidelijk dat ernstig zou moeten nagedacht worden over deze clausules, zoals ook zou moeten nagegaan worden wat met de "Marshall-hulp" aangevangen zou worden.

¹¹Hij verwijst hiervoor naar 2 artikels van de *Weekberichten* van de *Kredietbank*: "De internationale schuldenproblematiek", nrs. 41 en 42 van 16 en 23 november 1984, waarin deze "Marshall-hulp" voorgesteld wordt.

10 Milieuproblemen

Hier is nog het klaarst van al dat men de economie niet zonder meer in de handen van het vrije initiatief mag laten. Barry Commoner heeft dat duidelijk gemaakt, om niet te zeggen *bewezen*¹². Als men de economie vrij spel laat, dan loopt het ecologisch gesproken slecht want de verkeerde *produktiemechanismen* worden steevast uitverkoren, talloze verkeerde *produkten* worden op de markt gebracht, een reusachtige verspilling loopt en een produktpolitiek blijkt onmogelijk. *Duurzame produkten* zijn uit den boze. En vooral de *energie* wordt gedachtenloos opgesoepeerd. We kunnen deze problematiek hier niet uitwerken.

Een enkel voorbeeld van Commoner hoe het anders kan als de overheid "de toelating krijgt" actief op te treden. Hoe kan men de zonne-energie ooit tot ontwikkeling brengen als de schaal van de produktie voor de kostprijs van groot belang is? Als de overheid zou ingrijpen door een grote bestelling te plaatsen, zou in een mum van tijd de kostprijs van de zonnecellen drastisch naar beneden kunnen gaan. Iets dergelijks is in het verleden al gebeurd door middel van bestellingen van chips door het Amerikaanse leger. Men ziet aan het voorbeeld van de chips dat een bepaald overheidsingrijpen mogelijk is binnen de bestaande context en dat klaarblijkelijk de politieke mentaliteit beslissend is.

We wijzen nog op een enkel punt. Het grootste probleem van de kapitalistische probleem is de *energie*. We kunnen immers onmogelijk eindeloos doorgaan met niet-vernieuwbare energie (ook uranium voor kernenergie is niet vernieuwbaar). Barry Commoner ijvert voor zonne-energie in al haar vor-

¹²Zie vooral zijn "Overleven we dit?", maar ook zijn laatste boek *Making Peace with the World*, Victor Gollancz, Londen, 1990.

men, maar vooral in de vorm van zonnecellen. Hij is optimist. Hij meent dat de zonne-energie in de toekomst overvloedig zal kunnen stromen. Ja, de zonne-energie is de oplossing voor ongeveer alle problemen, want, als ze overvloedig stroomt, kan ze ook gebruikt worden voor het recycleren van allerlei stoffen (want de kost komt steeds neer op energieverbruik) en ze kan ook voor de ontwikkeling van de Derde Wereld zorgen. Het valt op dat Commoner niet insisteert op duurzame produktie. Een belangrijk punt is ook dat zonne-energie en andere vernieuwbare energiebronnen uiteindelijk veel minder kapitaalintensief zouden zijn dan de huidige energiebronnen.

Ook als men Commoners optimisme niet deelt, blijft het waarschijnlijk dat de maximale mobilisatie van vernieuwbare energiebronnen een volwaardig alternatief is voor het huidige energieverbruik (en het is zeker dat zonnecellen daar een zeker percentage van zullen uitmaken). En dat zou zeker zo zijn als men tegelijk de hierboven opgesomde punten ten uitvoer zou brengen, een politiek van bewuste keuze van produktiemechanismen, een politiek van duurzame produkten en een rationele energiepolitiek. Het is namelijk duidelijk dat op die manier het energieverbruik enorm teruggedrongen kan worden zonder dat de maatschappij daar ook maar in enig opzicht moet onder lijden.

11 Besluit

We geloven dat er nog een en ander kan gedaan worden, zelfs "binnen" het kapitalisme. Zodat we kunnen stellen dat in een zekere zin zelfs het kapitalisme nog een toekomst heeft. Maar de zaak is ambivalent. Want de voorwaarde voor welslagen is dat we ons geloof, ons vertrouwen, onze

hoop milderen of opgeven. Slechts zo kan het "kapitalisme" sociaal en ecologisch worden.

Het moet dus weer mogelijk worden de overheid in te schakelen — wat in feite betekent dat we tot een democratische besluitvorming overgaan die de produktie in al haar aspecten reguleert. Het privé-initiatief is niet heilig. We kunnen ons welzijn er niet aan overlaten. Er moet over een democratische economie nagedacht worden. "Links" moet dus weer moed vatten, zijn stem durven verheffen tegen de huidige neo-liberale politiek in. Het moet durven de vrijheid, of juist, de *idealisering* van de vrijheid, aan de kaak stellen.

12 *Eccursus*

Leeft de rijke — westerse — wereld op de rug van de ontwikkelingslanden?

Volgens velen is de verhouding tussen rijke — Westerse — landen en arme Derde-Wereldlanden van die aard dat de rijke landen gewoon van de arme landen *leven* — wat natuurlijk inhoudt dat ze de arme landen *uitbuiten* (in die zin zoals hierboven gedefinieerd). Ze zien dan ook het kapitalistische systeem instorten op het ogenblik dat men op de een of andere manier de *uitbuiting* een halt toeroept. Ze koppelen aan die ineenstorting meestal ook een ineenstorting van de *welvaart* van de rijke landen (ook die van de massa van de mensen).

Anderen, waaronder mensen zoals Joan Robinson, die op menig punt zeer kritisch tegenover de kapitalistische economie staan, menen dat het deel produktie dat uit de Derde Wereld de rijke wereld bereikt, zo klein is dat het onmogelijk voor de rijkdom van de industriële landen van groot

belang kan zijn. De achterliggende idee is dat de prijzen van de exportgoederen correct zijn, wat impliceert dat de manifest lage lonen in de Derde Wereld samengaan met een even lage produktiviteit. Het kan best zijn dat de rijke landen aan deze stand van zaken schuld hebben, maar dat vergroot daarom de uitbuiting niet.

Ook de marxist Samir Amin hecht niet veel belang aan de omvang van de overdracht van arme landen naar rijke landen (gezien vanuit het belang van de rijke landen). Samir Amin echter meent dat er wel degelijk sprake is van uitbuiting. Dat kan men aflezen uit zijn definitie van *ongelijke ruil*. Samir Amin hanteert de volgende definitie¹³: "Voor ons is er ongelijke ruil in het mondiaal kapitalistisch systeem als de afwijking tussen de beloningen van de arbeid hoger is dan de afwijking die de produktiviteiten kenmerkt". Het is deze definitie die we hier, in een zekere zin bij wijze van toegeving, zullen aanvaarden.

Wat ons interesseert is de *omvang* van de welvaart die de rijke landen aan de ontwikkelingslanden te danken hebben — als het tenminste zo is dat de rijke landen van de arme landen leven. Het is duidelijk dat, wil het waar zijn dat de rijke landen van de arme landen leven, die overdracht ernstige afmetingen moet aannemen.

De vraag is relevant. Als de uitbuiting slechts gering is, betekent dit dat het kapitalisme tot een zelfstandige ontwikkeling in staat is — ook als het kan zijn dat de uitbuiting van de arme landen daarbij een handje toesteekt. Maar verder, stel dat de uitbuiting slechts een *onooglijk* percentage van het BNP van de rijke landen uitmaakt. Als de rijke landen bij eerlijk spel hun welvaart nauwelijks verloren zouden

¹³S. Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur*, Anthropos, Parijs, 1988, blz. 49.

zien gaan, zou een belangrijke rem wegvallen op hun bereidheid — in het bijzonder op de bereidheid van de massa van de mensen — om de arme landen aan hun trekken te laten komen. De idee van onze *imperialistische* relatie tot de Derde Wereld zou eveneens gewijzigd worden. Het imperialisme zou minder noodzakelijk zijn voor het westen — minder noodzakelijk voor het waarborgen van de welvaart van de mensen en misschien ook minder noodzakelijk om de accumulatie van het kapitaal veilig te stellen. We zouden minder in zwart-wit-tegenstelling denken, en dat is altijd een goede zaak.

We menen inderdaad te kunnen uitrekenen dat in de hypothese van uitbuiting de overdracht van de arme landen naar de rijke landen misschien ten hoogste ongeveer 5% van het westerse BNP bedraagt, maar waarschijnlijk minder. Een rechtekking van de verhoudingen zou op het verlies van ten hoogste twee à drie jaren economische groei neerkomen. Gedurende de recente crisisjaren is dergelijke stagnatie reeds het geval geweest, zonder dat het kapitalisme, en zelfs de accumulatie, het hebben laten afweten. Het is duidelijk dat onze berekening onmogelijk precies kan zijn, ze geeft een zekere verhouding aan, ze stelt een orde van grootte vast.

Als we gelijk hebben, is de conclusie niet dat het voor de arme landen nauwelijks verschil maakt of ze nu door de rijke landen uitgebuit worden of ook niet. Want er zijn twee belangrijke effecten: ten eerste, is de voor ons tamelijk geringe winst voor hen een reusachtig verlies, gezien het feit dat een zeer belangrijk deel van hun produktie voor de export naar de rijke landen gebeurt. Hun BNP zou enorm toenemen, evenals hun ontwikkelingskansen, als wij, rijke landen, ze eerlijke prijzen zouden betalen. En ten tweede, de verhoudingen tussen rijk en arm zijn van die aard dat de *periferie*

— de arme landen — door ons, het *centrum*, op allerlei manieren, politieke en economische (en daarin de genoemde onrechtvaardige overdrachten) van ontwikkeling wordt *afgehouden*. Dat is des te tragischer daar *wij* die houding niet absoluut uit “eigenbelang” moeten aannemen. Het tegendeel is veeleer waar: een welbegrepen eigenbelang — dat op rechtvaardigheid zou steunen — zou wellicht ook ons, rijke landen, in feite geen windeieren leggen — althans na zekere tijd.

Uit onze beschouwing volgt daarom nog geen strategie volgens dewelke men de ongelijke ruil ongedaan zou kunnen maken.

12.1 De export van de Derde Wereld

Voor het jaar 1985 beschikken we over de cijfers van de uitvoer van de Derde-Wereldlanden naar de westerse wereld¹⁴.

*Verdeling van de export van de Derde Wereld (1985)*¹⁵:

— Grondstoffen 94

¹⁴We maken gebruik van gegevens uit twee artikels van A.F. Peeters: “De handel van de Derde Wereld”, *Noord Zuid Cahier, De handel van de Derde Wereld en de GATT*, bls. 4–5, en A.F. Peeters, “Grondstoffen en de Derde Wereld”, *Tijdschrift voor ontwikkelingssamenwerking, Grondstoffen en UNCTAD VII*, jg. 12, juni 1987, bls. 16.

¹⁵De totale wereldexport bedraagt in 1985 1.922 miljard dollar, waarvan: basisprodukten 692 (waaronder landbouwprodukten 265 en mineralen en olie 427), en verwerkte produkten 1.197 miljard dollar. (De optelsom klopt niet, waarschijnlijk omdat o.a. diensten weggelaten zijn). De Oesolanden voeren hiervan 66% uit, de Derde Wereld 23% en het Oostblok 12%. De oliehandel bedraagt 15 tot 20% van de wereldhandel. De export van grondstoffen bedraagt ongeveer 40% van de wereldhandel. Zelfs van deze grondstoffenhandel heeft de Derde Wereld nog slechts een bescheiden aandeel, namelijk *de kleine helft*, en een aanzienlijk deel daarvan is nog olie.

— Energie (olie) 194

— Fabrikaten 150¹⁶

Het totaal aandeel van de Derde Wereld in de exporthandel bedraagt 438 miljard dollar. Dat is de export met de olie inbegrepen. Zonder de olie dus 244 miljard dollar.

We sluiten in onze berekening om de volgende redenen de uitvoer van *olie* naar de Westerse landen uit. In 1985 is de olieprijs niet meer zo belachelijk laag als hij de vorige decenia geweest is. Er was immers het optreden van de OPEC-landen in de jaren zeventig. We kunnen hier misschien niet langer van werkelijke uitbuiting spreken. Trouwens, de uitbuiting die we bedoelen is die van de arbeiders of boeren, die voor hun arbeid slechts heel geringe reële lonen opstrijken, en het is bekend dat bij de oliewinning weinig arbeid nodig is. De belangrijkste OPEC-landen zijn trouwens hoe dan ook haast onbewoond (Saoedi-Arabië, Lybië, de Emiraten). Vervolgens is het zo dat de volkrijke olielanden, zoals Iran en Irak, zich met behulp van de olie-inkomsten in een zekere zin *ontwikkeld hebben*, of in elk geval tot een degelijke ontwikkeling hadden kunnen komen. Ze hebben dat weliswaar niet zo begrepen dat ze hun bevolking een goed leven bezorgd hebben, ze hebben hun landen veeleer met wapens, bunkers, en allerlei luxe-dingen volgestouwd. Ook Algerië is er niet in geslaagd om zijn inkomsten uit ondermeer gas in duurzame welvaart voor de massa's om te zetten. Dat heeft natuurlijk ook redenen die met het heersen van het mondiale kapitalisme te maken hebben. Maar ons punt is hier beperkt

¹⁶ Vgl. J. C. Ingram, *International Economics*, 2de uitg. John Wiley & Sons, New York, 1983, blz. 394. In 1982 voerde de Derde Wereld voor 282,2 miljard dollar uit naar de rijke landen. Ze voerden naar elkaar uit: 136,4, hun totale export bedroeg dus 418,6 (de olie-export is inbegrepen). De werelduitvoer bedroeg 1.447,2 miljard dollar.

tot het berekenen van de overdrachten van rijkdom van de arme landen naar de rijke landen. We laten olie en gas uit de berekening. Het is natuurlijk een feit dat onze welvaart een denk zou krijgen als de olie zou uitvallen. Ons punt zijn echter de overdrachten of de *uitbuiting*. (Het wegvallen van de olie zou ook voor de Derde Wereld een enorme bedreiging zijn).

Deze export gaat niet alleen naar de rijke landen, maar deels ook naar het Oostblok en hij is verder voor een stuk ruilhandel van arme landen onder elkaar. 75% tot 80% van de Derde-Wereldexport gaat naar het Noorden: 30% naar West-Europa, 15% naar de VSA, 10% naar Japan en 15 à 20% naar het Oostblok, de rest is Zuid/Zuidhandel). Naar de rijke westerse wereld gaat dus 55%.

De export (zonder olie) die naar de rijke westerse landen gaat, beloopt dus 244 maal 55% = 134 miljard dollar.

12.2 BNP van de rijke en arme landen

We berekenen zelf de som van de BNP's van de rijke en de arme landen¹⁷.

Het BNP van de rijke industriële landen bedraagt in 1985 8.990 miljard dollar.

Onze berekening van het BNP van de Derde Wereld — de olielanden inbegrepen — komt uit op 2.180 miljard dollar. De OPEC-landen — Iran, Irak, Koeweit, Lybië, Nigeria, Qatar, Saoedi-Arabië, de Emiraten en Venezuela, Algerië en Indonesië — hebben een BNP van ongeveer 660 miljard dollar.

¹⁷Bron: *Britannica, Book of the Year, 1988*. We hebben alle Europese landen meegeteld, uitgezonderd de Oostbloklanden, we hebben Zuid-Afrika niet meegerekend.

De Derde Wereld zonder de OPEC-landen = dus ongeveer 1.520 miljard dollar. Hun uitvoer naar de rijke landen is $134/1.520 = 8,8\%$ van het eigen BNP. Het Oostblok — Cuba inbegrepen — heeft een BNP van 2.706 miljard dollar¹⁸.

12.3 De verhouding export Derde Wereld/BNP rijke landen

De export van de Derde Wereld naar de rijke westerse landen (134 miljard dollar, olie niet inbegrepen) bedraagt dus 1,4% van het BNP van de rijke landen (BNP = 8.990 miljard dollar).

Deze geringe cijfers worden ook evident als men ziet hoe klein de openheidsgraad — de verhouding tussen export of import en de totale produktie van bepaalde landen — is. Zo bedraagt de invoer van een economie zoals de US uit de ontwikkelingslanden maar een gering percentage van het totale BNP¹⁹. De verhouding van de export van de US tot het BNP bedroeg gemiddeld 5,9% van 1948 tot 1971, en nam dan toe tot 10,1% van 1972 tot 1987; de verhouding van invoer tot BNP — die ons hier interesseert — was 4,7% en 10,1% respectievelijk. Die laatste 10,1% heeft zeer veel te maken met de invoer uit Japan, hij is veel minder een groei van de import uit Derde-Wereldlanden.

¹⁸Vgl. met de cijfers van M. Beaud, *L'économie mondiale dans les années 80*, La découverte, 1989, blz. 17. De ontwikkelde landen hebben in 1984 een BNP van 8.235 miljard dollar, de ontwikkelingslanden 2.169 en de oostbloklanden 1.243 [? — vergelijk met ons eigen cijfer]. Totaal ongeveer 12.000 miljard dollar, te vergelijken, zegt Beaud met de 15.000 miljard dollar in 1985. "Périlleuse incertitude de l'évaluation statistique", voegt hij toe.

¹⁹R.J. Barro, *Macroeconomics*, derde uitgave, John Wiley & Sons, inc., New York, 1984, 1987, 1990, blz. 370.

Het is klaar dat, als met de berekening van het exportcijfer van de arme landen naar de rijke landen alles gezegd zou zijn, deze export voor ons, rijke landen, een bagatel zou zijn. Het zou voor de rijke landen geen moeilijke klus zijn met de arme landen rechtvaardige verhoudingen aan te gaan. Want wat ze daarbij zouden inschieten, zou nooit meer kunnen zijn dan de totale invoer uit de arme landen en die zou minder bedragen dan de groei van het BNP van een enkel jaar.

Maar misschien wordt de Derde Wereld zwaar uitgebuit in de zin van Samir Amin (en ik zie geen andere mogelijke betekenis), als dus de *lonen* in de onderontwikkelde landen abnormaal — en onrechtvaardig — laag zouden zijn. Een vraag die rijst is dan ook — en zo komen we stapsgewijs tot de kern van de problematiek — hoe het staat met de veronderstelde *uitbuiting*.

12.4 Hoe groot is de uitbuiting van de arme wereld door de rijke?

Laten we beginnen met het hanteren van de grove borstel. We werken vooreerst uitsluitend met loonverschillen voor gelijk werk. We maken dus abstractie van produktiviteitsverschillen. Dat is natuurlijk alleen als eerste stap veroorloofd.

We willen daarmee een cijfer berekenen dat vooreerst een maximumgrens van uitbuiting aangeeft — het zal in werkelijkheid dus minder zijn, en wellicht een heel stuk minder.

Dat we vooreerst van produktiviteitsverschillen abstractie maken is trouwens misschien niet eens zo onredelijk. We volgen daarbij namelijk de wenk van Emmanuel²⁰ dat ongeveer 75% van de export uit de arme landen naar de rijke

²⁰Geciteerd in S. Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Ed. Anthropos, 1970, blz. 73-76.

met moderne technologie gebeurt. (We vermoeden dat produktiviteitsverschillen ook hier wel niet onbestaande zullen zijn, maar dat ze niet zeer groot zullen zijn). Amin zegt dat de drievierden van alle uitvoer uit de ontwikkelingslanden gebeurt in moderne voorwaarden (in 1966 op een export van 35 miljard dollar een bedrag van 26 miljard dollar). Het gaat om de ultra-moderne sector van de petroleum, van de mijnbouw, en van de eerste transformatie die ertsen ondergaan, van moderne plantages (United Fruit, Unilever, enz.). 75% van 134 miljard dollar = 100 miljard dollar.

We merken dat de olie inbegrepen is. Wij zelf hebben ze uitgeschakeld. De olie echter bedraagt de kleine helft van de export (194 miljard dollar van de 438 miljard dollar of 44%). De sector met hoge produktiviteit zonder olie bedraagt dus 56 miljard dollar.

We beschouwen de zaak dus vooreerst als volgt: we veronderstellen dat de gehele export uit de arme landen met hoge produktiviteit geproduceerd wordt — maar met zeer lage lonen. Het resultaat van onze berekening moet zijn dat we een *maximum* aan uitbuiting bekomen. We zullen dat maximum vervolgens pogen af te zwakken.

12.5 De lonen in de Derde Wereld

Het belangrijke punt is dat we enig idee opdoen van de verhouding tussen reële lonen in rijke en arme landen voor identieke of vergelijkbare produkten.

Er zijn sterke redenen om te denken dat die gemiddelde verhouding op 10 tegenover 1 ligt. Dat is alvast zo voor Mexico als geheel, waar de lonen 10 maal lager zijn dan in de VS (gegeven medegedeeld door Bohets in een artikel in *De Standaard*). We vermoeden trouwens dat lager haast

onmogelijk kan. Als in België een familie rond zou moeten komen met een gedecimeerd gemiddeld loon — 5.000 à 6.000 F per maand²¹. — zou dat bijna op de hongerdood neerkomen. We hebben ook een aantal gegevens bij elkaar gesprokkeld en we pogen daarvan een gemiddelde te maken. (Bezwaarlijk is wel dat onze gegevens alleen industrieloneren betreffen). We menen het eveneens op een tiende van de lonen in de rijke landen te mogen stellen²².

²¹ *Op zoek naar groei*, blz. 63: het gemiddeld brutoloon in België bedroeg in 1992 59.000 F.

²² Denis Clerc, in *Déchiffrer l'économie*, Syros, Parijs, 1983, blz. 216–218, zegt veralgemenend over katoenspinnerijen en produktie van halfgeleiders in Derde-Wereldlanden dat de loonkost 10 tot 20 keren lager is dan bij ons. Deze 20 maal lager blijkt echter niet uit zijn gegevens en het gemiddelde van de gegevens die hij verstrekt is 9,4. Stefaan Marijse (in het hoofdstuk “De internationale arbeidsverdeling” van *Wereldcrisis en werkgelegenheid*, 48e Sociale Week, Reinaert Uitgaven, Zele, 1980, blz. 39–71) geeft het voorbeeld van het Bata-schoenenbedrijf dat vestigingen heeft in 90 landen. Als in Australië 100 wordt verdiend, dan in Singapore 12 en in Indonesië 3, terwijl men nochtans ziet dat in Australië 3.333 paar schoenen per arbeider per jaar geproduceerd worden, en in Indonesië 3.550 paar schoenen geproduceerd worden. Marijse vergelijkt de lonen in verschillende landen: *Uurloon in BF in de autoproduktie*: USA 415, DBR 339, Canada 326, Mexico 98, Brasilië 71, Zuid-Korea 39; *Uurloon in BF in kleding*: DBR 202, België 191, USA 157, Hong Kong 34, Taiwan 20, Zuid-Korea 14; E. Vervliet (“MNO’s en werkgelegenheid in de Derde Wereld”, *Tijdschrift voor ontwikkelingssamenwerking*, jg. 8, nr. 3, september 1983) verstrekt gegevens over de uurlonen in de VS en in een aantal landen in Zuidoost-Azië (elektronika). Het gemiddelde van de lonen (+ sociale zekerheid) in de Hongkong, Singapore, Zuid-Korea, Taiwan, Maleisië, Filippijnen, Indonesië, bedraagt 8,3 maal minder dan het uurloon in de VS. (Volgens *Op zoek naar groei. Het strategisch plan voor Vlaanderen* zijn de lonen in de zogenaamde Tijgers heden vijfmaal lager dan in België.)

Het gemiddelde van al de hierboven verstrekte gegevens berekenen we op 8 maal lagere lonen in de ontwikkelingslanden dan in de rijke landen.

Onze grove-borstelmethode bestaat erin de invoer met dat gemiddelde te vermenigvuldigen. Pas daarna brengen we enkele preciseringen aan. Het getal dat we zo bekomen moeten we dan confronteren met het BNP van de rijke landen om zo te weten te komen welke inlevering de rijke landen zouden moeten doorvoeren, als ze eerlijk spel met de arme landen zouden spelen.

De waarde van de invoer uit de ontwikkelingslanden zou dan 14% van het BNP van de rijke landen ($1,4 \times 10$) bedragen. Dat is niet weinig, hoewel voor de rijke landen zeker niet onoverkomelijk. Maar we weten dat het cijfer fel overdreven is.

12.6 Preciseringen

1. We moeten terugkomen op het reeds vermelde gegeven dat in de moderne sector, die naar schatting 75% van de export bedraagt, de olie meegerekend wordt (de olie zelf 44% van de export). We moeten, zoals hierboven reeds gezegd, die moderne sector terugbrengen tot 56% van 75% (= 100 miljard dollar), dit is, tot 56 miljard dollar.

Als we, in de lijn van Samir Amins definitie van ongelijke ruil, zouden mogen stellen dat de lonen in de niet-moderne sector zo laag zijn omdat de produktiviteit in verhouding even laag is, — er is dus geen ongelijke ruil — dan zou het gevolg zijn dat we tot de volgende herberekening komen: 56 miljard dollar op 8.990 miljard dollar = $0,62\% \times 10$ (loonverschil) = 6,2

2. Een tweede precisering dringt zich op. Ze betreft het feit dat de export van de Ontwikkelingslanden niet uitsluitend uit *lonen* bestaat, maar eveneens uit winst (afschrijvingen en netto-winst). Als we die voor de rijke landen op

ongeveer 20% van het BNP mogen stellen, dan moeten we het cijfer van 6,2% verminderen met 20%. Blijft over 4,95%.

2. Ten slotte is duidelijk dat de verkochte produkten niet alleen maar *in prijs verlaagd* zijn — waardoor het voordeel van de te lage lonen de rijke landen integraal tot voordeel zou strekken. Er kunnen immers ook extra-winsten zijn, die weliswaar voor een stuk de rijke landen te beurt vallen, voor zover ze namelijk de kapitaalbezitters zijn, maar voor een ander stuk de inlandse kapitalisten. Dat laatste is zeker ook het geval, gezien de onmetelijke rijkdom die deze vaak ten toon spreiden. Dat is ook uitbuiting, maar het zijn niet de rijke landen die ervan genieten²³.

We hebben er geen idee van hoeveel de extra-winst die naar de inlandse kapitaalbezitters gaat, zou kunnen bedragen.

De slotsom moet zijn dat de uitbuiting wellicht ten hoogste ongeveer 5% zal bedragen, maar misschien ook veel minder.

12.7 Conclusie

Als conclusie uit onze gegevens kunnen we stellen dat als de hypothese van de uitbuiting à la Samir Amin juist is, het Westen inderdaad een stuk rijkdom uit de Derde Wereld haalt, maar dat we toch niet kunnen zeggen dat de rijke wereld op de arme wereld *teert*. Als de hypothese juist is, — en ze kan moeilijk helemaal naast de kwestie zijn — maakt

²³Let wel, er bestaan niet twee reeksen prijzen van goederen, prijzen van goederen uit Ontwikkelingslanden, prijzen van goederen uit geïndustrialiseerde landen. Het is namelijk zo dat de meeste goederen die in de Ontwikkelingslanden geproduceerd worden ook in de rijke landen geproduceerd worden (landbouwprodukten, ertsen, ook olie). Natuurlijk zijn er enkele goederen die exclusief in de arme landen voortgebracht worden, zoals koffie, thee, en enkele metalen.

ze de toedracht zonder meer tragisch, want het voor de rijke landen geringe voordeel is voor de arme landen vlug een reusachtige handicap (ook als onze berekening overdreven is, gaat het in ieder geval nog steeds om voor de arme landen enorme bedragen). Misschien is uit dit gegeven alleen al te begrijpen hoe het komt dat de Derde Wereld zo moeilijk tot ontwikkeling komt.

IS ER NOG EEN ALTERNATIEF VOOR HET KAPITALISME?

Ernst Woit¹

Inhoudelijk heeft de gestelde vraag vermoedelijk geen betrekking op de maatschappelijke orde in China, Noord-Korea en Cuba, die ongetwijfeld nog een alternatief voorstellen voor het kapitalisme. Ik vat ze eerder op als een vraag naar de mogelijke toekomst van de mensheid. Daarbij is die vraagstelling noch heel algemeen noch tijdloos van aard. Het woordje “nog” verwijst naar de situatie die ontstaan is na de mislukte poging om een socialistisch alternatief voor het kapitalisme te realiseren, poging die hegonnen is met de Russische revolutie van 1917 en die zich toch wel kon uitbreiden tot op meer dan een zesde van de aardoppervlakte. Het woordje “nog” duidt aan dat de vraag naar een alternatief voor het kapitalisme vroeger theoretisch en praktisch anders werd beantwoord dan dat tegenwoordig mogelijk is, en zelfs dat er sterke twijfels bestaan of er überhaupt nog een alternatief kan overblijven voor het nu zegevierend kapitalisme. Ik beschouw deze twijfels als begrijpelijk, ben er niettemin van overtuigd dat ze misplaatst zijn, en dit tenminste om de volgende redenen:

1) De overwinning van het kapitalisme in zijn confrontatie

¹Vertaald uit het Duits door Rudolf Boehm. Ernst Woit citeert ook niet-Duitse geschriften volgens Duitstalige uitgaven. De Nederlandse vertalingen van de citaten zijn dan ook gebaseerd op zijn Duitstalige citaten. (noot v. d. red.).

met wat tot dusver het socialisme was, heeft geen van de oorzaken opgeheven die in onze eeuw honderden miljoenen mensen er herhaaldelijk toe hebben aangezet te strijden voor een alternatief voor het kapitalistisch systeem.

2) De 20ste-eeuwse poging om een socialistisch alternatief voor het kapitalisme te realiseren, de tweede poging na de Parijse Commune van 1871, is weliswaar mislukt. Niettemin heeft ze gedurende meer dan 70 jaar naast erge verdwalingen ook tot wereldhistorisch belangrijke verwezenlijkingen geleid. Uit deze verwezenlijkingen kan men op lange termijn de overtuiging putten dat een sociaal meer rechtvaardige en humanere samenleving dan het kapitalisme mogelijk is, hoewel het voor het moment zegevierend kapitalisme deze verwezenlijkingen met alle middelen van de bewustzijnsmanipulatie tracht te doen vergeten.

3) Het kapitalisme, dat voorlopig een overwinning op het tot nog toe bestaande socialisme heeft behaald, blijkt onbekwaam de globale problemen van de mensheid op te lossen en dit spijs het feit dat de produktiviteit van de menselijke arbeid dank zij de wetenschappelijk-technische revolutie enorm gestegen is. Niet eens in de centra van zijn macht is het in staat alle mensen een menswaardig bestaan te verzekeren. Zijn inspanning om met alle middelen een wereldeconomisch systeem te bestendigen waarin 20% van de mensheid zonder enige scrupules 80% van de hulpbronnen opsouperen, zullen de volkeren van deze aarde op langere duur niet blijven dulden.

Om bij het nadenken over deze problematiek niet in illusies te verzeilen, is het weliswaar nodig ze in een *historisch perspectief* te plaatsen. Het valt niemand gemakkelijk, want alle mensen hebben nu eenmaal de neiging — hoewel min of meer intens — om de problemen waarmee ze geestelijk ge-

confronteerd worden, eerst en vooral te bekijken met het oog op hun heel persoonlijke levenshorizon. Dat leidt er geregeld toe wenselijke ontwikkelingen en veranderingen in de maatschappij veel eerder te verwachten dan ze daadwerkelijk kunnen plaatsgrijpen. Zo was Friedrich Engels er in zijn laatste jaren van overtuigd dat de parlementaire successen van de sociaal-democratie vooral in Duitsland reeds een nakende overwinning van het proletariaat over de bourgeoisie aankondigden. Ook Lenin heeft in 1921 de verwachting uitgesproken dat de generatie van de toen 15-jarigen nog een "communistiche maatschappij zouden beleven". Het valt overigens op dat dergelijke verwachtingen geenszins overeenstemden met de dieper gaande theoretische analyses die beide denkers bijna tegelijkertijd aan het uitwerken waren.

Veel zelfbegoochelingen zijn ook het gevolg van *het verschil tussen verschijnselen die zich aan de oppervlakte van maatschappelijke ontwikkelingen voordoen en de beslissende processen die zich onder deze oppervlakte afspelen*. Laten we er hier even aan herinneren dat door de slotakte van de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking van Helsinki in 1975 de resultaten van de Tweede Wereldoorlog en de legitimiteit van de Oostblokstaten — de DDR inclusief — definitief volkenrechtelijk werden erkend. In feite echter begon net daarmee het proces van erosie van de naoorlogse Europese orde, wat pas 13 jaar later voor iedereen duidelijk werd. Voor hoeveel anders goed geïnformeerde staatslieden kwam niet de instorting van het Warschaupact als een volslagen verrassing! Sindsdien zijn er nog lang geen dertien jaar voorbij, maar slechts vijf. Ook daarom noem ik het kapitalisme met inbegrip van zijn internationale organisaties zoals de G-7 of de NAVO enkel de *voorlopige overwinnaar*.

Mij lijkt het meer dan ooit dat de uitkomst open is van

het wereldhistorisch proces dat ingezet is met het einde van de poging om onder de leiding van de Sovjetunie een socialistisch alternatief voor het kapitalisme te verwezenlijken. Welke regio van de aarde kan tegenwoordig nog als politiek stabiel gelden? In dit verband lijkt me interessant dat zelfs Francis Fukuyama, spijs zijn provocerende stelling over "het einde van de geschiedenis", het noodzakelijk achtte eraan te herinneren "dat aan de vooravond van de Franse Revolutie Europa in de ogen van velen een bijzonder succesrijke en bevredigende sociale orde bezat en dat Iran in de jaren zeventig en de Oosteuropese landen in de jaren tachtig ook zo'n indruk maakten"².

Welke lessen kunnen getrokken worden uit de mislukking van het socialistisch experiment?

De Parijse Commune van 1871 bleef tot Parijs beperkt en werd al na twee maanden bloedig onderdrukt. Daarentegen kon de tweede poging om een socialistisch alternatief voor het kapitalisme op te bouwen, die begon met de grote socialistische oktober-revolutie van 1917 in Rusland, zich langer dan 70 jaar handhaven en verkreeg ze wereldhistorische betekenis. Vooral daarin, en niet in haar mislukking, zie ik de *beslissende les*: namelijk in het onweerlegbaar *bewijs van de reële mogelijkheid* van zo'n alternatief. Zonder enige twijfel heeft die tweede poging om een socialistisch alternatief voor het kapitalisme te verwezenlijken, een diepe invloed uitgeoefend op de gehele ontwikkeling van de mensheid in de 20ste eeuw en heeft ze daarmee haar stempel gedrukt op een wereldhistorische epoeche.

²Francis Fukuyama, *Das Ende der Geschichte*, München, 1992, p. 197.

Het is belangrijk dit te beklemtonen, want het verplicht ons te letten op de omvang van de beweging die in deze 20ste eeuw het kapitalisme in een strijd vol offers wilde overwinnen en een sociaal meer rechtvaardige maatschappij wilde opbouwen. Hoe dan ook, dat geeft ook Fukuyama toe: "de sovjetmaatschappij werd het Russische volk in 1917 niet van buitenaf opgedrongen en ook na de Russische revolutie heeft ze zeven decennia onaangetast doorstaan spijs bongersnood, opstanden en buitenlandse invasies"³. In de Tweede Wereldoorlog heeft de Sovjetunie de meest beslissende bijdrage tot de overwinning van de anti-Hitlercoalitie geleverd. Haar autoriteit was een belangrijke factor bij de afschaffing van het klassiek koloniaal systeem. Door tijdig het Amerikaans kernwapenmonopolie te doorbreken en onvergetelijke pioniersdaden te stellen op het terrein van de ruimtevaart, heeft de Sovjetunie ook ertoe bijgedragen dat de VS het niet aandurfd hun nucleaire massavermiegingswapens nog eens in te zetten na de catastrofes van Hiroshima en Nagasaki.

Volgens Friedrich Engels moet een socialistische maatschappij zich inspannen om "door middel van de maatschappelijke produktie alle leden van de maatschappij een bestaan te verzekeren dat niet enkel materieel volstrekt bevredigend is en met de dag rijker wordt, maar dat ook de volstrekt vrije ontwikkeling en uitoefening waarborgt van hun lichamelijke en geestelijke vermogens ..." ⁴. Spijs de meest miserabele beginvoorwaarden, in een door burgeroorlog en herhaalde militaire interventies grotendeels verwoest land⁵, zijn

³Ibidem, p. 57.

⁴Friedrich Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*. In: MEW 19, p. 226.

⁵"De Westeuropese kapitalistische mogendheden hebben deels be-

de volkeren van de Sovjetunie er in toenemende mate in geslaagd in die richting successen te boeken. Sociale tekorten en schendingen van de mensenrechten, die voor elk kapitalistisch land 'normaal' zijn, zoals werkloosheid, dakloosheid, afhankelijkheid van individueel beschikbare betaalmiddelen voor medische verzorging en culturele ontwikkeling, behoorden op termijn in alle landen van de COMECON tot het verleden. De grond was in die landen niet langer koopwaar en bijgevolg geen object van speculatie, wat vergaande gevolgen had voor het gebruik van de aarde, los van elk parasitair winstbejag, in de landbouw, in de stedenbouw, maar ook voor de individuele behoeften van de burgers.

Ilja Herold, lid van de Kerk van de Bobeemse Broeders en haar gemeente-overste in Praag, brandmerkte bijgevolg in 1992 de voorstelling "alsof we in armoede en honger te midden van pninhopen leefden" als "een misleiding van de openbare opinie". Hij beklemtoonde verder: "Onder de naties die nitsluitend van hun eigen arbeid leven, namen we een eersterangsplaats in. Armoede, bedelen en werkloosheid waren afgeschaft. De omvang van algemene criminaliteit, prostitutie, pornografie en misbruik van drugs kon binnen

wust en deels spontaan al het mogelijke gedaan om ons terug te werpen en om de sfeer van burgeroorlog in Rusland te gebruiken voor de grootst mogelijke verwoesting van ons land ... Indien wij het revolutionaire Rusland al niet kunnen omverwerpen, zullen wij dan hoe dan ook zijn socialistische ontwikkeling bemoeilijken — ongeveer zo hebben deze mogelijkheden gedacht en vanuit hun standpunt konden ze ook niet anders denken. Het resultaat was een halve oplossing van de gestelde taak. Ze hebben het nieuwe, door de revolutie geschapen regime niet omvergeworpen, maar ze hebben het toch van de mogelijkheid beroofd een grote stap vooruit te zetten, met ongehoorde snelheid de productiekrachten te ontwikkelen en zodoende de beloften van het socialisme te verrechtvaardigen ..." (Lenin, 'Lieber weniger, aber besser.' In: *Werke*, Bd. 33, Berlin, 1962, p. 486).

perken gehouden worden. Belangrijke werken ontstonden in de literatuur, de muziek, het theater, de beeldende kunsten en de architectuur. Landgenoten behaalden overwinningen in culturele en sportieve wedstrijden ... We konden bijna gratis reizen. Behoorlijke en goedkope woningen waren beschikbaar. Er was een net van sociale zekerheid. Zeker, slechts weinigen hadden een levensstandaard ver boven de doorsnee, en zij die dat wel hadden, hadden geen redenen om er trots op te zijn. Maar we hadden een goede standaard. Geleidelijk aan kwam er ook een verbetering in de rechtelijke situatie van de burger, in de rol van de politiek, van de rechtbanken en de rechtsbijstand. Dat allemaal betekende een geweldige vooruitgang vergeleken met de situatie van 40 jaar geleden"⁶.

Maar als dat klopt, waarom werd dan dit socialistisch experiment in 1989/1990 door de volkeren van de betrokken landen beëindigd? Die vraag valt niet gemakkelijk te beantwoorden, want zoals in alle historisch belangrijke socialistische omwentelingen waren ook hier vele factoren werkzaam, die vaak heel traag en eerst nauwelijks waarneembaar tot ontwikkeling kwamen. Ik wil proberen enkele van de *oorzaken* aan te duiden *voor de mislukking van de tweede poging om het socialistisch alternatief voor het kapitalisme op te bouwen*. Ik weet wel dat anderen andere oorzaken als de belangrijkste kunnen beschouwen.

Eerst en vooral is er dit: sinds het begin van de jaren '80 was er een contradictie, die zich snel toespitste, tussen de toenemende specifiek materiële behoeften van de mensen bovenop de sociale basis-beveiliging, en een tendens tot verslapping van het economisch prestatie-vermogen van de

⁶ Ilja Herold, *Rückblick auf vierzig Jahre realen Sozialismus*, Praag, 1992, p. 10.

COMECON-landen. Ik denk dat Fukuyama terecht het volgende stelt: "Het ironische is dat op termijn de mensen in de communistische landen het steeds ruimere behoeftenpakket hebben overgenomen van de westerse consumptiemaatschappijen zonder echter de middelen te scheppen om deze nieuwe behoeften te bevredigen"⁷. Iets "vergeet" hij daarbij wel: namelijk dat het "bhoeftenpakket van de westerse consumptiemaatschappijen" voor een groot stuk gebaseerd is op de economische plundering van minder ontwikkelde landen en dat de mensen in de Oostbloklanden natuurlijk niet de werk- en daklozen in de 'westerse consumptiemaatschappijen' tot voorbeeld namen maar de 'consumptieburger' van het welstellend niveau.

Niet weinigen van de mensen die in 1989/1990 niet langer moesten hebben van dit socialisme — vooral in de DDR — koesterden echter ook de illusoire verwachting de sociale zekerheid die ze bezaten, te kunnen behouden, en daar bovenop ook nog van de vruchten van de westerse consumptiemaatschappij te kunnen genieten. Immers, mensen hebben de neiging iets wat met moeite verworven werd en wat ze reeds lang bezitten, als vanzelfsprekend en veilig gesteld te beschouwen. Inmiddels zijn in alle voormalig socialistische landen van Europa gevolgen van de kapitalistische markteconomie voelbaar geworden die het besef van de verloren sociale verworvenheden opnieuw doen toenemen. Volgens een studie, uitgegeven door UNICEF in de herfst van 1994, zijn er in Oost-Europa in de jaren 1989 tot 1993 meer dan 800.000 mensen gestorven ten gevolge van de sociale crisis. In negen van de onderzochte landen is het sterftecijfer even hoog als anders slechts in oorlogstijden. 95% van deze ver-

⁷Fukuyama, o.c., p. 191.

mijdbare sterfgevallen deden zich in Rusland en de Oekraïne voor, vooral onder de mannen tussen de 30 en de 55 jaar⁸. In Oost-Duitsland was er een historisch nooit geziene achteruitgang van het geboortencijfer: in 1989 werden er 198.923 kinderen geboren, in 1993 slechts 80.648 en in 1994 zullen het nog maar 77.000 zijn⁹.

Naast de nog steeds nawerkende ongunstige beginvoorwaarden waren volgens mij vooral *subjectieve factoren* beslissend voor de economische zwakte van de COMECON-landen, vergeleken met de hoogst ontwikkelde — geenszins alle — kapitalistische landen. Er was het onvermogen de inspanningen van de verschillende lidstaten tijdig te bundelen binnen de COMECON om de wetenschappelijk-technische revolutie onder de knie te krijgen (vooral ook de ontwikkeling van de micro-elektronika); er was in het kader van de bewapeningswedloop die de NAVO steeds weer ensceneerde, een inzet voor militaire bewapening die veruit wat voor de eigen veiligheid vereist was, overtrof; er was ook een internationale handelspolitiek van sommige COMECON-landen die de eigen economische ontwikkeling en politieke soevereiniteit ondermijnde en ze herleidde tot leveranciers van grondstoffen en lage-loonlanden voor de machtigste kapitalistische staten.

Karakteristiek voor de tweede poging om een socialistisch alternatief voor het kapitalisme te ontplooiën was van meet af aan ook een *tekort aan democratie* en een toenemend arrogante, anti-socialistische *praktijk van machtsuitoefening* door van het volk vervreemde politici. Dit maakte het onmogelijk om openlijk te discussiëren over voornoemde eco-

⁸ *Evangelische Information*, Frankfurt a. M., 1994, nr. 41, p. 16.

⁹ S. Grundmann, 'Eine demographische Katastrophe', *Neues Deutschland*, 30.12.1994, p. 14.

nomische problemen en in het belang van het socialisme democratisch te beslissen, bijvoorbeeld, dat sociale zekerheid haar prijs heeft en onder de gegeven omstandigheden toeristische 'reisvrijheden' onbetaalbaar kan maken. Zodoende onttrok een meerderheid van de bevolking de leiders, die niet langer socialistisch regeerden, het vertrouwen en beëindigde het tweede socialistisch experiment in Europa zonder, met uitzondering van Roemenië, ook maar één druppel bloed te vergieten.

Naast de economische zwakte en het tekort aan democratie was één oorzaak voor de mislukking echter ook het feit dat het socialisme-experiment met betrekking tot *oorlog en vrede* per slot van rekening geen werkelijk alternatief voor het imperialistisch kapitalisme heeft voortgebracht. In het 'decreet over de vrede' van 8 november 1917 werden de volgende doelstellingen van de nieuwe maatschappij geproclameerd: rechtvaardige en democratische vrede voor alle volkeren, vrede zonder annexaties en contributies, afschaffing van de geheim-diplomatie, enzovoort . . . Ten laatste sinds het sovjetconcept van collectieve veiligheid aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog schipbreuk had geleden, waren deze doelstellingen voor de Sovjetunie niet langer geldig. Met de zelfs door Gorbatsjov aanvankelijk nog ontkende geheime overeenkomst met nazi-Duitsland van 23 augustus 1939 over de verdeling van Polen, met de opheffing van de soevereiniteit van de Baltische republieken en met de aanval op Finland in november '39, bedreef de Sovjetunie ondubbeltzinnig een imperialistische politiek van grote mogendheid¹⁰. De massamoord op Poolse officieren in Katyn toont aan dat de sovjetleiding niet anders dan die van nazi-Duitsland de

¹⁰Vgl. o.a. G. Hass, *23. August 1939. Der Hitler-Stalin-Pakt. Dokumentation*, Berlin, 1990.

Poolse intelligentsia fysiek wilde vernietigen¹¹.

Wanneer men nader bekijkt met welke doelstellingen en resultaten de sovjetleiding samen met de geallieerden de vrede trachtte vorm te geven na de overwinning op de Duitse en Japanse agressoren en hun bondgenoten, zal men weinig vinden dat beantwoordde aan de principes van het 'decreet over de vrede', maar heel veel heel gewone imperialistische politiek van een grote mogendheid. Toen werd ook de basis gelegd voor talrijke etnisch onderbouwde grensconflicten die ons nog lang zullen bezighouden en die ook steeds meer gewapenderhand worden uitgevochten. In de zogenaamde 'Cuba-crisis' in de herfst van 1962 was het enkel aan een heel zeldzaam toeval te danken dat een nucleaire wereldoorlog letterlijk op het laatste moment nog kon worden voorkomen. Toen waren de strategische kernwapens van beide 'supermachten' in gereedheid gebracht om binnen de 10 minuten afgevuurd te worden. Zowel in het Witte Huis alsook in het Kremlin hadden telkens vijf of zes mannen de beslissing in handen over het al dan niet beginnen van een kernoorlog. Toevallig en gelukkig voor de mensheid was er een sovjet-journalist, Georgi Bolsjakov, die het persoonlijk vertrouwen genoot zowel van Robert Kennedy, de broer van de Amerikaanse president, alsook van Adshubai, de schoonzoon van de secretaris-generaal van de KPSU. Deze Bolsjakov pendelde tussen Washington en Moskou en net nog op tijd kon hij informatie overbrengen die beslissend waren voor de beëindiging van de feitelijke vooroorlogse situatie. Was toen de missie van deze vertrouwensman van beide partijen bekend geworden, dan hadden beide zijden zich van

¹¹ Vgl. o.a.: K. Mellenthin, 'Katyn - nicht abgehakt', *Weltbühne*, jrg. 85 (1990) 25; G. Kaiser, 'NKWD und Gestapo zogen am selben Strang', *Neues Deutschland*, 20./21.7.1991.

hem gedistantieerd en hadden ze getracht hem te elimineren. Na die crisis in de herfst van 1962 wilden de leiders zowel van de VS als van de Sovjetunie nooit meer in de afgrond van een dreigende kernoorlog kijken en werd tussen het Witte Huis en het Kremlin een speciale rechtstreekse verbinding geïnstalleerd, de zogenaamde 'hete draad'¹². Tegelijk echter zetten *beide* zijden de nucleaire bewapeningswedloop verder tot aan een absurde overbewapening die zeker nog lang het bestaan van de hele mensheid zal blijven bedreigen.

In de kerstdagen van 1979 begon de interventie van de sovjettroepen in Afghanistan, waarvan het verloop en de roemloze afgang sindsdien vaak vergeleken werden met de agressie van de VS in Vietnam. Het bevel tot de invasie had de toenmalige sovjetminister van landsverdediging Ustinov ondertekend nadat welgeteld drie mannen op eigen houtje tot die oorlog hadden besloten: Brezjnev, secretaris-generaal van de KP, Andropov, hoofd van de KGB, en minister van buitenlandse zaken Gromyko. Die interventie was niet enkel in strijd met het volkenrecht, de beslissing om een beroep te doen op de gewapende macht beantwoordde op geen enkele manier aan de juridische normen geldig in de Sovjetunie. De beslissing van die machthebbers was absoluut willekeurig en minachtte de belangen van het volk. Ze maakten daarmee duidelijk dat ze bij een beslissing over oorlog en vrede op geen enkele manier anders handelden dan bijvoorbeeld de leiders van de VS toen ze in strijd met het volkenrecht hun strijdkrachten naar Vietnam, Grenada en Panama stuurden¹³.

¹²Zie: Georgi Bolsjakov, 'Der heisse Draht', *Neue Zeit*, Moskou, 1980, nr. 4-6.

¹³Vgl.: G. Kaiser, 'Die Entscheidung fiel zu Weihnachten im Kreml', *Neues Deutschland*, 21./22.12.91.

Wanneer de leidende politici van de Sovjetunie, die gesticht was om een socialistische maatschappij op te bouwen, zich bij een beslissing over oorlog en vrede uiteindelijk niet anders gedroegen dan politieke exponenten van klassen van uitbuiters dat steeds hebben gedaan en nog doen, heeft dat volgens mij vooral tot oorzaak dat zijzelf een nieuwe uitbuitersklasse representeren. In de gedaante van de 'nomenclatura' had zich in de Sovjetunie en later ook in de andere met haar verbonden staten een *nieuwe niet-kapitalistische uitbuitersklasse* gevormd, die zich steeds meer volgens nagenoeg feodale en daarmee voor-kapitalistische principes reproduceerde. Lenin had klassen bepaald als "grote groepen van mensen, van elkaar onderscheiden volgens hun plaats in een historisch bepaald systeem van maatschappelijke produktie, volgens hun verhouding tot de produktiemiddelen, volgens hun rol in de maatschappelijke organisatie van de arbeid en bijgevolg ook volgens de manier waarop ze beschikken over een aandeel in de maatschappelijke rijkdom en volgens de omvang van dit aandeel". Lenin heeft verder beklemd: "Klassen zijn groepen van mensen waarvan de ene zich de arbeid van de andere kan toeëigenen ten gevolge van hun verschillende plaats in een bepaald systeem van maatschappelijke economie"¹⁴. Al dat was ook van toepassing op de zogenaamde 'nomenclatura'. Om zich de resultaten van de arbeid van anderen te kunnen toeëigenen moesten de leden van deze nieuwe niet-kapitalistische uitbuitersklasse geen *eigenaars* van de produktiemiddelen zijn. Het voistond dat ze de *reële beschikkingsmacht* erover in handen hadden. Historisch was daarmee bewezen dat het niet volstaat de private eigendom van produktiemiddelen af te schaffen en ze onder

¹⁴Lenin, 'Die grosse Initiative'. In: *Werke*, Bd. 29, p. 410.

te brengen in staatseigendom of eigendom van coöperaties om een einde te stellen aan de uitbuiting van mensen door mensen. De structurele basis voor de vorming en bevestiging van de heerschappij van de nieuwe uitbuitersklasse over het volk was de 'leidinggevende rol' van de regerende partij, die uiteindelijk zelfs in de grondwet werd vastgelegd. De 'leidinggevende rol' kwam er steeds meer op neer enkel nog het machtsmonopolie van de 'nomenclatura' te bevestigen. Het partij-apparaat eiste verantwoording van de leden van de partij in plaats van zichzelf te verantwoorden ten overstaan van die leden.

De uiteindelijk beslissende oorzaak voor de mislukking van de in 1917 begonnen poging een socialistisch alternatief voor het kapitalisme te ontplooien en voor het ontstaan van een nieuwe uitbuitersorde, was echter een ontwikkelingspeil van de produktiekrachten dat beslist te laag was voor een werkelijk socialistische samenleving; waarmee dan ook onvoldoende rijpe maatschappelijke verhoudingen samenhingen. Daarmede werden fundamentele inzichten bevestigd, die Marx en Engels reeds in de 'Deutsche Ideologie', dus reeds voor het 'Manifest van de communistische partij', verwoord hadden. Een zeer hoge graad van de ontwikkeling van de produktiekrachten hadden ze als "een absoluut noodzakelijke praktische voorwaarde" bestempeld voor de afschaffing van de uitbuiting "omdat anders enkel de *schaarste* zou veralgemeend worden en met de *armtierigheid* ook de strijd om het noodzakelijke opnieuw zou beginnen en de hele oude stront zich moest berstellen ..."¹⁵. Marx heeft later zeer precieze aanduidingen gegeven met betrekking tot deze voor hem beslissende voorwaarde voor

¹⁵Marx/Engels, *Die deutsche Ideologie*. In: MEW 3, p. 34 e.v.

een overgang van kapitalisme naar een hogere maatschappijorde. Beslissend vond hij de ontwikkeling van produktiekrachten die een *wetenschappelijk-technologische beheersing van natuurprocessen* mogelijk maakten; enkel daardoor kon de “*surplus-arbeid van de massa*” ophouden “de voorwaarde te zijn voor een ontwikkeling van de algemene rijkdom, evenzeer als de *niet-arbeid van enkelen* kon ophouden voorwaarde te zijn voor de ontwikkeling van het algemeen vermogen van de menselijke kop”¹⁶. In het kader van de tegenwoordige revolutie van de produktiekrachten werden ongetwijfeld steeds meer dergelijke produktiekrachten ontwikkeld waar Marx aan dacht. Daardoor zijn er steeds betere objectieve voorwaarden voor een toekomstig succes van de strijd van de volkeren voor een echt socialistisch alternatief voor het kapitalisme.

Heeft het kapitalisme het nu definitief gehaald?

Net dat werd gesuggereerd door Francis Fukuyama met zijn veelbesproken stelling over het einde van de geschiedenis. Fukuyama, adjunct-chef planning in het State Department van de VS, is natuurlijk niet begaan met een of ander sociaal-filosofisch debat, maar met de ideologische fundering van een strategie van wereldbeheersing. Na het uiteenvallen van de gemeenschap van staten die geleid werd door de Sovjetunie, gaat het om een strategie die met alle middelen een wereldeconomische toestand moet bestendigen die het mogelijk maakt dat 20% van de wereldbevolking 80% van de hulp-

¹⁶Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*. In: MEW 42, p. 601.

bronnen van de aarde voor zich gebruikt¹⁷. Heel treffend heeft Ulrich Duchrow dit wereldeconomisch systeem bestempeld als de 'wereldapartheid': "Niet anders dan de blanken in Zuid-Afrika verdelen de westerse industrielanden, waaronder nu ook West-Europa in zijn geheel, de reserves en arbeidskrachten van de wereld volgens hun eigen belangen onder zich, terwijl ze de anderen de toegang ontzeggen tot de 'blanke gebieden' en hun bijeengeroofte overvloed"¹⁸. Evenals alle pogingen om de apartheid in Zuid-Afrika te bestendigen uiteindelijk mislukt zijn, zal ook de 'wereldapartheid' van het kapitalisme uiteindelijk instorten. Wanneer dat zal zijn, hoeveel offers dat zal vergen, en vooral of dat nog tijdig gebeurt alvorens de voorwaarden voor menselijk leven op deze planeet vernietigd zijn, dat zijn vandaag nog open vragen.

Fukuyama beschouwt het kapitalisme, zoals het heden in de VS en in de andere G-7-landen heerst, als het enig bereikbaar toppunt en daarmee het einde van de menselijke ontwikkeling. Zijn verantwoording voor die stelling ziet er echter nogal subjectivistisch uit: "Wanneer wij vandaag op een punt zijn aanbeland waar wij ons geen wereld kunnen voorstellen die wezenlijk zou verschillen van de onze en waar blijkbaar geen fundamentele verbetering meer denkbaar is ten opzichte van de huidige stand van zaken, dan moeten wij ook de mogelijkheid in beschouwing nemen dat de geschiedenis aan haar einde is aanbeland"¹⁹. Reeds onmiddellijk

¹⁷Vgl. o.a. Ernst Woit, 'Imperialistische Ziele und Strategien', *Marristische Blätter*, 1994, nr. 5; Ernst Woit, 'Kriegsideologie eines globalen Interventionismus', *Marristische Blätter*, 1994, nr. 6.

¹⁸Ulrich Duchrow, 'Europa im Weltsystem 1492-1992', *Die junge Kirche*, Bremen, 1991, Beilage zur Heft 9, p. 60.

¹⁹Fukuyama, o.c., p. 89.

na het verschijnen van zijn eerste artikel over deze wereldvisie in de zomer van 1989 begon er een intense discussie over onder de leidende ideologen van het hedendaags kapitalisme. Fukuyama oogstte er geenszins enkel instemming met zijn mening dat de overwinning van het kapitalisme in de koude oorlog de definitieve overwinning over het socialisme was en dat de VS bij manier van spreken het absolute top- en eindpunt van de menselijke ontwikkeling belichaamde. Marion gravin Dönhoff, uitgeefster van het gezaghebbend weekblad 'Die Zeit', vond dat "de nederlaag van het marxisme niet de triomf van het kapitalisme betekende". De VS bood in haar ogen maar een droevig beeld: "Werkloosheid, misbruik van alcohol en drugs, prostitutie, besnoeiingen in de sociale zekerheid, belastingsverlagingen en begrotingstekort. Zou werkelijk dit de perfecte samenleving zijn die voor alle tijden triomfeert over het socialisme?" Haar mening is veeleer de volgende: "Zeker, als economisch systeem heeft het socialisme in de wedstrijd met de markteconomie gefaald. Onvergankelijk echter is het als utopie, als samenvatting van aloude mensheidsidealen: sociale rechtvaardigheid, solidariteit, vrijheid voor de onderdrukten, steun voor de zwakken"²⁰.

Irving Kristol, uitgever van 'National Interest', waarin Fukuyama zijn concept van het 'einde van de geschiedenis' voor het eerst had gepubliceerd, maakte de kritische opmerking: "Het was helemaal geen toeval dat de 20ste eeuw een hele reeks van opstanden heeft meegemaakt tegen de eeuwenoude liberaal-kapitalistische democratie. Deze opstanden zijn wel mislukt, maar de oorzaken voor dergelijke opstanden blij-

²⁰ Marion Dönhoff, 'Am Ende aller Geschichte?', *Die Zeit*, 21.9.1989, p. 1.

ven voortbestaan"²¹. In feite zijn alle contradicties die het kapitalisme in wezen eigen zijn, in de loop van zijn bestaan eerder sterker dan zwakker geworden en zijn ze heden werkzaam op wereldschaal. De gehele geschiedenis van het kapitalisme tot op heden heeft opvallend de visie van Marx en Engels bevestigd die ze reeds in het Communistisch Manifest verwoordden, die echter door vele 'marxisten' niet ter kennis genomen werd: "De bourgeoisie kan niet bestaan zonder voortdurend het produktie-apparaat, bijgevolg ook de produktieverhoudingen en bijgevolg alle maatschappelijke verhoudingen om te wentelen"²². "Tegehoijk" kan de bourgeoisie de maatschappelijke produktie enkel ontwikkelen door "de bronnen van alle rijkdom te ondermijnen: de aarde en de arbeider"²³.

Dit wordt bijzonder duidelijk ten aanzien van de jongste ontwikkeling van het Noord-Zuid-conflict. Terecht beklemtoont Samir Amin dat dit conflict nooit een 'kunstprodukt' van het Oost-West-conflict en een projectie ervan naar de Derde Wereld toe is geweest: "Het Noord-Zuid-conflict was er al tevoren en is het meer fundamentele; sinds 500 jaar is het bepalend voor het kapitalisme als een globaal systeem van contradicties en is het bijgevolg voor de meerderheid van de volkeren van de aarde onaanvaardbaar"²⁴. Van de mogelijkheden verbonden met de jongste revolutie van de produktiekrachten maakte de internationale monopoliebourgeoisie gebruik om te komen tot een diepgaande 'herstruc-

²¹ *The National Interest*, Washington D.C., zomer 1989, nr. 16, p. 28.

²² Karl Marx/Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*. In: MEW 4, p. 465.

²³ Karl Marx, *Das Kapital, Erster Band*. In: MEW 23, p. 529 e.v.

²⁴ Samir Amin, 'Die neue kapitalistische Globalisierung. Die Herrschaft der Chaos.' In: *epd-Entwicklungspolitik*, Frankfurt a.M., 1994, nr. 15.

turing' van de Derde Wereld: van een wereld waar men grondstoffen uitbaatte door uitbuiting van de aanwezige arbeidskracht, wordt een wereld met een overbodig geworden bevolking ... Nodig heeft men de Derde Wereld nog steeds, namelijk zijn grondstoffen, zijn zeeën, zijn lucht, zijn natuur — en al was het maar als stortplaats voor giftig afval ... De Eerste Wereld trekt zich daarom niet terug uit de Derde Wereld, er wordt enkel gesuggereerd dat daar een overbodige bevolking leeft. De ontwikkeling van de techniek en de structuur van het moderne kapitalisme laten het niet eens meer toe de gehele wereldbevolking nit te buiten. Bijgevolg geldt het gedeelte van de bevolking dat niet langer kan uitgebuit worden, als 'overbevolking', die beter niet zou bestaan maar die er nu eens is²⁵. Samir Amin bestempelt dan ook "de onverzoenbare tegenstrijdigheid tussen de volkeren van de periferie en de logica van de wereldwijde kapitalistische expansie" als het "centraal conflict, dat onveranderlijk bet reëel bestaande kapitalisme kenmerkt". Volgens hem gaan alle grote sociale conflicten van onze tijd uiteindelijk terug op een beslissend alternatief voor de toekomst van de mensheid: "Ofwel een brutale orde die de barbarij van het kapitalisme nog aanscherpt, ofwel een orde die de ondraaglijke tegenstellingen tussen de centra en de periferie vermindert en een menswaardig perspectief opent voor de toekomstige generaties en — waarom niet — voor een globaal socialisme"²⁶.

²⁵F.J. Hinkelammert/N. Arntz: 'Das Überleben aller Menschen sichern', *Orientierung*, Zürich, jrg. 58 (1994), p. 171.

²⁶Samir Amin, o.c.

Is er nog een nieuwe socialistische poging mogelijk?

Ik denk het wel maar ik vrees dat er op korte termijn nauwelijks op te rekenen valt omdat de globale politieke krachtsverhoudingen erg ongunstig zijn, vooral wat de subjectieve factoren betreft. Tegelijkertijd ben ik vandaag meer dan ooit ervan overtuigd dat het kapitalisme niet in staat is voor een menswaardig leven te zorgen voor alle mensen op onze planeet. De polarisering die in alle kapitalistische staten steeds meer absurde vormen aanneemt tussen de rijkdom van enkelen en de toenemende armoede van de massa, tussen de rijke kapitalistische bastions in het noordelijk halfrond en de 'rest van de wereld' hoort bij het wezen van dit systeem van uitbuiting. Zoals Parviz Khalatbari het treffend uitdrukt zijn dat "symptomen van een zich polariserend systeem dat niet beantwoordt aan de vereisten van onze tijd". Ook stem ik overeen met de conclusie van Khalatbari: "Reeds sinds lang is een verandering van deze wereldtoestand en de oprichting van een solidair wereldsysteem aan de orde om een oplossing te geven aan de globale problemen. De eigenlijke vraag is vandaag of dat lukt alvorens het te laat is"²⁷.

Tot nog toe neemt het gevaar nog steeds toe dat de globale problemen leiden tot onherstelbare catastrofes, omdat ze niet tijdig aangepakt worden. Terwijl de krachten die de globale problemen verscherpen, op wereldschaal gecoördineerd werkzaam zijn, zijn de krachten om een alternatief door te zetten dat de toekomst van de mensheid zou kunnen veilig stellen, tot nog toe niet in staat tot een internationaal gecoördineerde actie. Vooral is, in de landen van het noordelijk halfrond, nog steeds het inzicht onderontwikkeld in

²⁷ Parviz Khalatbari, 'Weltbevölkerungssituation an der Schwelle des 21. Jahrhunderts', *Marxistische Blätter*, 1994, nr. 6, p. 9.

wat zou moeten veranderen in de huidige bastions van het kapitalisme om de globale problemen aan te pakken en er een humane oplossing aan te geven. Hier ben ik het fundamenteel eens met wat Hinkelammert en Arntz zeggen: "Politiek realisme moet heden uitkijken naar een wereld waar iedere mens zijn levensmogelijkheid kan veilig stellen binnen een kader dat ook de ecologische grondslagen van het leven — de natuur — mede veilig steit". Dat heeft echter verre gaande consequenties: "Het moet allen die op zoek zijn naar alternatieven, duidelijk zijn dat ze per slot van rekening een omvorming van de westerse beschaving opeisen of beter haar overwinning. *Die omvorming moet vertrekken van de natuur en van het leven van hen die door die westerse beschaving uitgestoten worden*"²⁸. Om tot dat besef te komen moet men in feite loskomen van een pro-kapitalistische ideologie die dag in dag uit massaal wordt verspreid en die verstevigd wordt door het feit dat in de rijke kapitalistische landen allen — zelfs de armen — objectief gezien leven van de uitplundering van de Derde Wereld; zij allen hebben niet weinig te verliezen met het verlies van die bron van hun materiële levensstandaard"²⁹.

Tot besluit zou ik willen waarschuwen voor de illusie dat de exponenten van het kapitalisme in de toekomst anders zouden reageren op een bedreiging van hun macht dan ze tot nog toe steeds hebben gedaan. Toen onmiddellijk na de verplettering van de Parijse Commune een journalist Marx de 'Engelse methode' aanpreef van democratische meerderheidsbeslissingen, antwoordde deze: "Wat dat betreft ben ik niet zo optimist als U. De Engelse bourgeoisie was steeds

²⁸F.J. Hinkelammert/N. Arntz, o.c., p. 174 (cursivering door E.W.)

²⁹Vgl. de daarop betrekking nemende uitspraken van Marx en Engels (MEW 2, p. 358 en MEW 32, p. 668 e.v.).

bereid het oordeel van de meerderheid te aanvaarden zolang ze de verkiezingen kon monopoliseren. Doch wees maar gerust, zodra ze in vragen die voor haar van levensbelang zijn, in de minderheid zou geplaatst worden, zullen wij te maken krijgen met een nieuwe slavenhoudersoorlog³⁰. Inderdaad hebben de politieke exponenten van de bourgeoisie — anders dan de exponenten van het mislukte tweede socialistische experiment — tot nog toe elke aantasting van hun macht gepoogd met wapengeweld te onderdrukken of ongedaan te maken. Het bloedspoor gaat van de 30.000 beestachtig afgeslachte Parijse communards tot de 20.000 Chilenen vermoord door de soldaten van Pinochet bij zijn putsch tegen het democratisch verkozen hewind.

Het na het einde van het Verdrag van Warschau door de VS en haar bondgenoten ontwikkeld strategisch concept moet ten zeerste au sérieux genomen worden: het voorziet in wereldwijde militaire interventies om op elk ogenblik de transfer van hulpbronnen uit de Derde naar de Eerste Wereld veilig te stellen. Terecht interpreteren de mensen in de ontwikkelingslanden dit strategisch concept, dat schijnheilig verantwoord wordt met de 'doorzetting van mensenrechten', als de aanmatiging van een *privilegie tot interventie van de blanken en rijken tegen de kleurlingen en armen*; een privilegie dat dan ook nog gelegaliseerd moet worden door een witholling van het nog steeds geldige charter van de VN. Samen met een politiek die het bezit van kernwapens wil monopoliseren, houdt deze strategie in "dat het Westen zich de middelen voorbehoudt om andere volkeren met genocide te bedreigen zonder zichzelf in gevaar te brengen"³¹. Op

³⁰MEW 17, p. 643.

³¹Samir Amin, 'Demokratiekoncepte aus der Sicht der Dritten Welt'. In: *epd-Entwicklungspolitik*, Frankfurt a.M., 1994, nr. 15.

lange termijn zullen de volkeren zich heel zeker niet tot object van zo'n strategie van wereldbeheersing laten herleiden. De geschiedenis leert dat ze over een veel groter potentieel voor een overwinning beschikken dan hun vijanden vermoeden. Heel algemeen gezien lijkt het mij noodzakelijk werkelijk wereldhistorisch te denken met het oog op 'nog een alternatief voor het kapitalisme'. Daarbij kan nog steeds behulpzaam zijn wat Marx reeds vóór de eerste poging tot een socialistisch alternatief voor het kapitalisme zei over de *dialectiek van het historisch proces van socialistische revoluties*: "Proletarische revoluties ... bekritisieren bestendig zichzelf, onderbreken voortdurend hun eigen afloop, komen terug op het schijnbaar reeds behaalde om weer van voren af aan te beginnen, bespotten grondig en wreed de halfslachtigheden, zwakten en erbarmelijkheden van hun eerste pogingen, schijnen hun tegenstander enkel neer te slaan opdat hij nieuwe krachten kan zuigen uit de grond en zich reusachtiger kan heroprichten dan tevoren, deinzen steeds opnieuw terug voor hun eigen onbepaalde en ongehoorde doelstellingen; totdat een situatie geschapen is die elke ommekeer onmogelijk maakt en de toestanden zelf erom roepen: Hic Rhodus, hic salta!"³².

³² Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. In: MEW 8, p. 118.

EIGENDOMSPROBLEMEN IN HET TRANSFORMATIEPROCES VAN ECONOMISCHE EN MAATSCHAPPELIJKE SYSTEMEN AAN DE HAND VAN HET VOORBEELD VAN DUITSLAND

Hans Luft¹

1 Iets over de geschiedenis van de theorie van de eigendom

De discussie omtrent de eigendom ving aan, in de tijd na de ontbinding van de oergemeenschap en het ontstaan van de eerste privé-eigendom, tussen de Griekse filosofen Plato en Aristoteles. Op Aristoteles steunde het Romeinse recht, dat de leer van de privé-eigendom tot en met het recht op privé-eigendom van mensen (slaven) verahsoluteerde. Het opkomend christendom kwam daartegen in verzet, want als alle mensen schepsels van God zijn, kan het niet dat een

¹Dit artikel is een toelichting bij een punt uit het "Programm der Partei des Demokratischen Sozialismus", zo het al niet door toedoen van Hans Luft erin opgenomen is. In dat programma, goedgekeurd op het 3de partijcongres van 29 tot 31 januari 1993, staat onder paragraaf 3: "Ondanks alle meningsverschillen gaan we er gemeenschappelijk van uit dat de dominantie van de kapitalistische privé-eigendom moet worden overwonnen. Eigendom in verschillende vormen — private, coöperatieve, communale en staats-eigendom — moet in dienst van de behoeften van de mensen en van het behoud van hun natuurlijke en sociale levensvoorwaarden gesteld worden." Het artikel werd uit het Duits vertaald door Johan Moyaert, die hierbij Rudolf Boehm bedankt voor de onontbeerlijke hulp. (n.v.d. vert.)

mens bezit van een andere wordt. In de daaropvolgende tijd werd de prioriteit van de privé-eigendom door het christendom telkens opnieuw gerelativeerd, in de middeleeuwen theoretisch door Thomas van Aquino, de stamvader van de huidige katholieke sociale leer, praktisch in de organisatie van de kloosters en de werking van de ordes.

Als reactie op de middeleeuwse religiositeit werkte Hegel, net zoals de Engelse econoom Smith, de idee van het verband van persoonlijke vrijheid en privé-eigendom uit. Hij ging daarbij zover een verbod van kloosters te eisen omdat mensen daar door hun bezitloosheid tot onvrijheid veroordeeld zijn. Voor Hegel was de sociale ongelijkheid, afgezien van het feodale stelsel, dat hij bestreed, eerder iets toevals van aard. Maar met de opkomst van het kapitalisme kon daar geen sprake meer van zijn. De Fransman Proudhon duidde eigendom dan ook aan als diefstal, de Engelsman Malthus stelde de razend snelle toename van de wereldbevolking verantwoordelijk voor de sociale tegenstellingen, terwijl Mill en Say op de spaarzaamheid van de kapitalisten en de zelfverloochening van de beginnende ondernemers wezen. Bevredigend waren al deze verklaringen echter niet.

Marx en Engels zagen in de kapitalistische eigendom van de produktiemiddelen definitief geaccumuleerde meerwaarde die noodzakelijk in gemeenschappelijke eigendom zou worden omgezet. De maatschappijen op aandelen aanzagen ze als het verst ontwikkelde voorstadium daarvan². Hun theoretische erfgenamen — zowel Hilferding als Kautsky, Luxemburg of Lenin — waren sterk overtuigd geraakt van de idee dat de belangrijkste produktiemiddelen moesten worden genationaliseerd volgens het in de arbeidersbeweging wijd ver-

²Zie K. Marx, *Das Kapital*, III, MEW, XXV, blz. 452-453.

breide motto "Wat het volk met zijn handen tot stand heeft gebracht, moet aan het volk toebehoren".

2 De mislukking in de praktijk van vele socialistische pogingen en neo-liberale theorieën

De pogingen in die richting na de Russische oktober-revolutie brachten niet de verwachte resultaten. Een zuiver centralistisch model waarbij staatseigendom domineert, leidt, zeker wanneer de democratie onvoldoende ontwikkeld is en in het bijzonder wanneer echte parlementaire democratie ontbreekt, tot een groeiende wanverhouding tussen inzet en opbrengsten en tot politieke crisissen, die in de Oosteuropese landen tot de ondergang van het socialisme voerden en in het geval van de Sovjetunie zelfs tot de ondergang van de staat zelf. Eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat deze pogingen, met alle verschillen van land tot land, telkens samengingen met zeer ingewikkelde externe omstandigheden, die in de landen van het Sovjetblok afbreuk deden aan de bereidheid om democratische hervormingen door te voeren. Elders, zoals in Chili, werd de poging ondernomen om een socialistische ontwikkeling op gang te brengen langs democratische weg op grond van parlementaire meerderheden. Die ontwikkeling werd afgebroken met geweld en bloedvergieten tot en met de moord door het geregeld leger op president Allende, die door vrije verkiezingen aan de macht was gekomen.

Een resultaat van de socialistische pogingen bestond erin dat ontwikkelde kapitalistische industriestaten zich erdoor genoopt zagen eigendom met sociale verplichtingen te verbinden, terwijl in de landen waar het reëel bestaand socialisme ineengestort is, het naakte kapitalisme zich nu uit-

breidt. De hyperinflatie in Rusland en in andere staten die in de plaats van de Sovjetunie zijn getreden, heeft ertoe geleid dat het transformatieproces in een algemene anarchie weggezakt is waarvan de uitwerkingen op de politieke stabiliteit nog helemaal niet te vatten zijn. Duitsland vormde hierin door de stabiliteit van de Duitse mark een uitzondering. Maar de krachtdadige inspanningen om in Oost-Duitsland de eigendomsverhoudingen van vóór de oorlog te herstellen op grond van de principes 'teruggave vóór schadeloosstelling' en 'privatisering vóór sanering', voerden niet enkel tot een massale vernietiging van arbeidsplaatsen maar meteen ook tot een massale onteigening van mensen, m.a.w. juist tot datgene wat volgens Eucken en andere neoliberale theoretici het socialisme betekent. Daarmee hebben zij evenzeer theoretisch schipbreuk geleden als die theoretici die meenden eender welke socialistische maatregel van Moskou te stempelen, te kunnen legitimeren met behulp van Marx en Engels.

3 Een pluralisme van verschillende eigendomsvormen als mogelijke oplossing

De restauratie van het kapitalisme die samengaat met de afbraak van het socialisme, heeft ertoe geleid dat er een toenemende interesse is voor een ondervraging van het werk van Marx. Daarbij moeten m.i. de volgende nieuwe uitdagingen in acht genomen worden.

Ten eerste. Enerzijds heeft met de toenemende concentratie en centralisatie van het kapitaal tot en met de fusieering van giganten op internationale schaal de ontwikkeling Marx gelijk gegeven. Private eigenaars bestaan daar eigenlijk al niet meer. Anderzijds ontstaat er weer steeds opnieuw privé-eigendom van produktiemiddelen en hebben ondanks

faillissementen ook kleine private eigenaars steeds opnieuw een perspectief (zie b.v. kleine bedrijfjes die zelfs voor de spitstechnologie als onderaannemers werken). Bij groeiend economisch succes kunnen zij dan weer zelf in vennootschappen omgezet worden.

Ten tweede. De ondernemer op de aanbodsmarkt krijgt een nieuwe rol want tenminste in de ontwikkelde industriestaten zijn betaalbare arbeid evenals afzetmarkten schaars geworden terwijl niettemin nog steeds genoeg arbeidskrachten, vooral wegens de wereldwijde migratie, voorhanden zijn. Dat dwingt tot een herwaardering van de rol van het productief kapitaal, en in het bijzonder van de nieuwe zelfstandigen, vooral daar waar ze zoals in het Oosten van Duitsland weerstand bieden aan de vertrapping door bedrijven uit de oude bondsstaten.

Ten derde. Sociaal-economische toestanden die onder het socialisme geschapen werden zoals b.v. in Oost-Duitsland de gemeenschappelijke landbouwproductie die op coöperatieve eigendom berust, blijven binnen een markteconomie en een nieuw politiek systeem voortbestaan dank zij de wil van de betrokkenen en ondanks velerlei belemmeringen.

Ten vierde. Met de groeiende welvaart en de verbeterde vorming komt er meer variatie in de doeleinden en de aanspraken van de mensen met betrekking tot hun economische bezigheid. Sommigen verkiezen een zelfstandig beroep uit te oefenen, anderen zijn tevreden als medewerkers binnen een grotere collectiviteit van loonarbeiders en nog anderen wensen te arbeiden in de hoedanigheid van medeëigenaars in een coöperatief bedrijf.

Uit al dit blijkt dat ook in een economie waar niet het kapitaal domineert resp. een socialistische maatschappij, wat men daaronder tegenwoordig ook moge verstaan, het be-

staan van verschillende vormen van eigendom van de produktiemiddelen mogelijk en noodzakelijk is. Voorwaarde is alleen dat ze overeenstemmen met de economische doelmatigheid en met de wil resp. de wensen van de betrokken mensen zelf die de producenten zijn van de maatschappelijke rijkdom. Dat betekent, niemand mag een eigendomsvorm tegen zijn wil in opgedrongen worden.

Reeds in de DDR wisselden perioden waarin men meerdere vormen van eigendom met inbegrip van het behoud van de privé-eigendom van eenvoudige en kapitalistische warenproducenten (in analogie met Lenins NEP) erkende, af met perioden waarin gepoogd werd socialistische eigendom, in de industrie en de bouwnijverheid zelfs in de vorm van socialistische staatseigendom, voor honderd procent door te zetten. Dergelijke pogingen waren b.v. in de jaren 1952/53 verbonden met nogal verfoeilijke methodes: men beschuldigde privé-ondernemers van belastingontduiking, men bellette de zogenaamde hereboeren (boeren met meer dan 20 hectare landbouwgrond³) te worden opgenomen in de landbouwcoöperaties, in 1972 werden alle privé-bedrijven uit industrie en bouw waarin de staat participeerde, volkseigendom. Al deze maatregelen leidden telkens tot sociale spanningen en tot economische verliezen, die nog lang nadat ze gedeeltelijk gecorrigeerd waren, bleven doorwerken.

Omgekeerd had de erkenning van het eigendomspluralisme zelfs daar waar volkseigendom domineerde, de economische ontwikkeling bevorderd en de vereenzelviging van de mensen met de DDR in de hand gewerkt. Dat was het geval met de sinds 1956 toegestane staatsparticipaties in privébedrijven

³Tot de grootgrondbezitters, die door de hervorming van de grondeigendom onteigend werden, rekende men diegenen die landerijen bezaten met meer dan 100 hectare voor landbouw geschikte oppervlakte.

en met de garandering van hun bestaan volgens de grondwet vann '68 die door een plebisciet werd aangenomen⁴. Positieve uitwerkingen had het feit dat alle boeren die sinds 1954 in een landbouwcoöperatie intraden, gelijke kansen kregen. Hetzelfde gold voor het feit dat bij de invoering van het nieuwe economische systeem (NES) in de landbouw de tendens om alle types van landbouwcoöperaties te ontwikkelen bekrachtigd werd evenals voor het feit dat in het begin van de jaren '60 de erkenning van de landbouwcoöperaties nog eens versterkt werd in verband met hun strijd tegen de buitensporige grootschaligheid en de schematische scheiding van de dieren- en van de plantenkweek die in de jaren '70 was ingezet.

Tegenwoordig bestaat daarentegen het gevaar — en het is

⁴Zo staat er in artikel 14, alinea 2 van de grondwet van de DDR van 6 april 1968: "De nauwe samenwerking van socialistische en particuliere economische ondernemingen en instellingen wordt door de staat bevorderd. In overeenstemming met de maatschappelijke vereisten kunnen privébedrijven op aanvraag verkrijgen dat de staat het bedrijf voor een deel overneemt." In de nieuwe versie van 7 oktober 1974, die enkel op grond van een beslissing van de volkskamer in voege is getreden, ontbreekt in artikel 14 deze 2de alinea. Alleen artikel 16 bleef inhoudelijk ongewijzigd. Daar staat: "Onteigeningen zijn alleen voor doeleinden van algemeen belang langs wettelijke weg en tegen een redelijke schadevergoeding geoorloofd. Ze mogen slechts plaatsvinden wanneer het nagestreefde doel van algemeen belang niet op een andere manier kan bereikt worden". In artikel 14, alinea 3 van de grondwet van de Bondsrepubliek Duitsland wordt aangaande deze problematiek gesteld: "Een onteigening is alleen in dienst van het algemeen belang geoorloofd. Ze mag enkel plaatsvinden door een wet of op grond van een wet die de aard en de omvang van de schadevergoeding regelt. De schadevergoeding mag enkel bepaald worden op grond van een billijke afweging van het algemeen belang en de belangen van de betrokkenen. Voor het geval dat er onenigheid bestaat omtrent de grootte van de schadevergoeding kan de zaak voor de bevoegde rechtbanken gebracht worden"

ondertussen spijtig genoeg reeds werkelijkheid geworden — dat de dominantie van de privé-eigendom zonder tegengewicht van een produktieve sector van openbare eigendom — duurte van het leven en verarming van een deel van het volk met zich meebrengt en dat er in de bedrijven uit angst voor werkloosheid eigengerechtig optreden van de ondernemer gedoogd wordt. Bovendien verdwijnt de eerlijke manier van zakendoen van de Duitse koopman. Men moet hier niet enkel het spectaculaire geval herinneren van het bankroet en de vlucht van de aannemer en makelaar in onroerende goederen Schneider. Dagelijks ondervinden Oostduitse nieuwe zelfstandigen de uit de oude bondsstaten overwaaiende slechte moraal op het vlak van het betalen, wat hen tot ruïnering drijft. De verleiding groeit om rijkdom te verwerven door oplichting in de circulatiesfeer, iets wat niet enkel Karl Marx Maar ook J.B. Say, die door de neoliberalen als hun stamvader wordt aanzien, aan de kaak stelde⁵.

Omgekeerd maakt eigendom in openbare hand, om 't even of het nu eigendom van de staat, van een deelstaat of van de steden en gemeenten is, het mogelijk om in overeenstemming met de wil van de kiezer langs de respectievelijke parlementen sneller en voor de burger heilzamere sociale doelstellingen te bereiken. Steeds meer zal openbare eigendom zich onder een privaatrechterlijke vorm ontwikkelen, omdat ondernemingen in openbare hand enkel als maatschappijen op aandelen een toegang verkrijgen tot de internationale kapitaalmarkten, wat ook voor hen noodzakelijk is. Maar ook onder deze vormen kan, doordat de openbare sector een deel van de eigendom in handen heeft, het winstbejag van par-

⁵Vgl. Karl Marx, *Das Kapital*, I, MEW, XXIII, blz. 178 en J.B. Say, *Ausführliches Lehrbuch der praktischen Ökonomie*, Erster Band, Leipzig, 1845, blz. 384.

ticulieren, voor zover dat op kosten van de loontrekkenden zou plaatsvinden, beteugeld worden. En ook de sociale verplichting in verband met eigendom ("Eigendom stelt verplichtingen. Zijn gebruik moet tevens het algemeen welzijn dienen"), die in artikel 14 van de grondwet opgelegd wordt, zal zo beter gerealiseerd worden.

4 *Kenmerken van het pluralisme van eigendomsvormen in een moderne maatschappij*

Pluralisme van eigendomsvormen is erdoor gekenmerkt dat verschillende eigendomsvormen, die gelijke kansen krijgen, naast elkaar bestaan. Dat zijn meer bepaald:

- gemeenschappelijke eigendom in de vorm van openbare eigendom in handen van de bondsstaat, de deelstaten of de gemeenten,
- privé-eigendom in de vorm van familiebezit, personenvennootschappen of naamloze vennootschappen,
- coöperatieve eigendom,
- internationale eigendom.

Privé-eigendom in al zijn verschillende vormen heeft overal daar een perspectief waar een concurrentie van meerdere aanbieders niet op begrensde en daardoor monopoliseerbare produktiefactoren stoot en waar vernieuwingen en ondernemers die risico's nemen onontbeerlijk zijn, zoals b.v. in de gehele verwerkende industrie. Hetzelfde geldt overigens voor eigendom van coöperaties. Doordat de leden er een aandeel hebben in de eigendom is er in feite een groot aantal individuele eigenaars zoals dat bij privé-eigendom het geval is.

Voor eigendom in openbare hand komt daarentegen in aanmerking: ten eerste ondernemingen die economische goe-

deren bezorgen die voor de gehele staat van belang zijn, zoals stroom, water, gas, spoorwegen en post. Het zou in deze gevallen economisch gezien ongerijmd zijn dat er meerdere aanbieders waren (men moet zich maar eens voorstellen dat de bevolking zou voorzien worden van meerdere parallel verlopende water- en stroomleidingen); ten tweede ondernemingen zoals grote banken en verzekeringsconcerns die economische macht ophopen die gemakkelijk voor misbruik vatbaar is; ten derde ondernemingen die bijzonder vooruit geholpen moeten worden (wat ook slechts tijdelijk het geval kan zijn), en ten vierde economische goederen die tenminste vanaf een bepaalde omvang (grond en bodem) de eigenaar de mogelijkheid geven een monopoliepositie in te nemen en zich te verzekeren van een inkomen dat een en al zonder arbeid wordt verkregen. Daarbij zijn het steeds historische omstandigheden die beschissen of zulke monopolieposities door nationalisering of opdeling onder vele eigenaars (zie b.v. de bodemhervorming in Oost-Duitsland in 1945) uit de weg kunnen worden geruimd.

Het eigendomspluralisme zou een laattijdige bevestiging zijn van gedachten uit de convergentietheorie (Galbraith, Tinbergen), die het belang van de eigendomsvormen relativeren en meer de nadruk leggen op de manier waarop macht over eigendom uitgeoefend wordt. Het houdt echter ook een creatieve verdere ontwikkeling in van Marx' streven naar sociale gerechtigheid door eigendom te binden aan eigen arbeid, hetgeen de extreme sociale differentiatie uitsluit die in de Bondsrepubliek Duitsland historisch gegroeid is en waarmee nu de Oostduitsers onvoorbereid worden geconfronteerd. Precies wanneer kapitalistische privé-eigendom gebruikt en vermeerderd kan worden ten koste van anderen (tot en met een economische wereldorde die de natuur

en honderden miljoenen mensen uitbuit), stelt hij zichzelf steeds opnieuw in vraag.

5 *Voorhanden mogelijkheden voor het eigendomspluralisme in het Oosten van Duitsland*

In het Oosten van Duitsland was een unieke kans gegeven om bij de omvorming naar een markteconomie ervan af te zien om met inspanning van alle krachten de eigendomsverhoudingen van vóór de oorlog door gedwongen privatiseringen te herstellen. Zo had in gevallen waar materiële privatisering van de staatseigendom onmogelijk was, de formele privatisering kunnen begunstigd worden, zonder dat dit ten laste van de economische structuren in de oude bondsstaten ware gevallen, waar eveneens een sector van openbare eigendom bestaat. Overigens zijn er nog steeds zo'n honderdtal dergelijke ondernemingen, waaronder zulke die voor hele streken van belang zijn zoals de *Deutsche Waggonbau AG* (die uit het kombinaat voor de bouw van spoorwegvoertuigen is voortgekomen en in september 1994 7.777 tewerkgestelden telde in 10 afzonderlijke ondernemingen), *Mansfelder Kupfer und Messing* of het kombinaat voor transformatortechniek uit Erfurt. Ze zijn niet enkel geschikt voor sanering, maar, doordat ze zich verbonden hebben tot omvangrijke exporten naar vele landen in Europa en Azië, leveren ze een onmisbare bijdrage tot de economische positie van Duitsland. Het zou simpelweg al te jammer zijn dat ze aan een onbetrouwbare koper zouden verkwanseld worden. Zo worden ze, nadat de *Treuhand*⁶ eind 1994 haar werkzaamheden zal

⁶De *Treuhand*: een instelling van openbaar nut die opgericht werd om het voorlopig beheer te voeren over de eigendommen in openbare hand van de vroegere DDR. (n.v.d. vert.)

beëindigd hebben, onder het toezicht gesteld van de pvba *Beteiligungs-Management-Gesellschaft Berlin* (BMGB).

Andere van deze 100 ondernemingen zetten hun bedrijvigheid verder onder de vorm van een door managers bestuurd commanditaire vennootschap. In totaal zijn er vijf commanditaire vennootschappen, door managers bestuurd, met indertijd meer dan 23.000 tewerkgestelden in 87 afzonderlijke ondernemingen⁷. In dergelijke vennootschappen worden de afzonderlijke ondernemingen door de *Treuhand* als zakelijke waarde ingebracht. De *Treuhand* staat als stille vennoot in voor de financiering, terwijl als werkende vennoot een door managers bestuurd personenvennootschap met beperkte aansprakelijkheid (pvba) dienst doet, waarvan de bedrijfsleider en de vennoten ervaren ondernemers zijn. Die pvba staat als holding tegelijk ook in voor de operationele strategie van de ondernemingen die in haar verenigd zijn. Zakenmensen die tot nog toe Oostduitse bedrijven hebben geleid die nu onder de *Treuhand* ressorteren, onder wie vroegere directeurs van bedrijven in volkseigendom, kunnen zo hun kennis en ervaring inbrengen in de strijd om de overleving van ondernemingen die geschikt zijn voor sanering en dikwijls een rijke traditie bezitten.

Vroeger beging men de fout organisch gegroeide combinaten met gevestigde merknamen zoals *Textima* (textielmachines) of *Fortschritt Landmaschinen* door opgesplitste privatisering en de vaak daarop volgende faillietverklaring van delen van het kombinaat, prijs te geven. Dit heeft in de eerste plaats tot hoge werkloosheid in het Oosten van Duitsland gevoerd. Nu wordt die fout vermeden. Weliswaar is het in vele gevallen reeds te laat. Van de 12.357 ondernemingen die

⁷ *Daten und Fakten zur Aufgabenerfüllung der Treuhandanstalt*, uitgegeven door de *Treuhand* zelf, Berlin, 1994.

onder het beheer van de *Treuhand* stonden, zijn er 3.652 aan liquidatie toe of ook reeds vernietigd. In totaal is de Oostduitse industrie tot op een derde van haar oorspronkelijke omvang geslonken. Ze draagt slechts nog 2 tot 3 procent tot de totale Duitse industrieproductie bij⁸.

Veel van de bedrijven die vroeger in privé-bezit of slechts gedeeltelijk in handen van de staat waren, werden ondertussen opnieuw geprivatiseerd. In totaal zijn dat 6.119 ondernemingen, vaak met slechts weinig eigen kapitaal, die een lastige strijd om de overleving voeren. In 2.646 gevallen vond er een zogenaamde *management buy out* (MBO) plaats, waarbij de bedrijven in kwestie ook soms door al de werknemers opgekocht werden, zoals in het geval van de pvba *Bau Königs-Wusterhausen*, die uit het voormalige *Kreisbaubetrieb* is voortgekomen⁹. Zulke MBO's passen in geen enkel schema, want vele werknemers zijn nu arbeider en ondernemer tegelijk. Daaruit blijkt dat de mede-arbeiders zeer geëngageerd zijn. Soms hebben ze rijkelijke aanbiedingen vanwege de concurrentie afgeslagen, enkel om in het 'eigen bedrijf' te kunnen blijven. Pas nu zijn we echt een bedrijf in volkseigendom geworden, zegde een bedrijfsleider¹⁰.

Een bijzondere plaats in het omvormingsproces neemt de landbouw in. Zijn structuren waren ook onder het socialisme steeds op een gedecentraliseerde wijze georganiseerd. De landbouwcoöperaties hadden geen centrale opperste leiding maar beslisten zelf binnen het kader van de wetten

⁸ *Bericht des Untersuchungsausschusses des deutschen Bundestages zur Treuhandanstalt*, Bonn, 1994, blz. 488.

⁹ 'Kreisbaubetrieb': bouwbedrijf op het niveau van wat bij ons een arrondissement is, een soort intercommunaal bedrijf dus (n.v.d. vert.)

¹⁰ *Privatisierte, Was aus ihnen wird. Reportagen aus den neuen Ländern*, Verlag Die Wirtschaft, Berlin/München, 1994, blz. 547.

en de globale plancijfers. De meeste van de 3.844 landbouwcoöperaties die in het jaar 1989 in de DDR bestonden, werden op grond van een democratische beslissing van de leden tot privaatrechterlijke ondernemingen omgevormd. De gemeenschappelijke landbouwproductie wordt verdergezet door rechtspersonen onder de vorm van geregistreerde coöperaties, van burgerlijke vennootschappen, personenvennootschappen met beperkte aansprakelijkheid of naamloze vennootschappen, de boeren blijven in de een of andere vorm medeëigenaar. Ofschoon een groot aantal boeren sinds 1990 voor de CDU als de partij van de snelle hereniging heeft gestemd, hield de meerderheid van hen toch aan de gemeenschappelijke landbouwproductie vast, ook al is dit in strijd met het doel van de landbouwpolitiek van de CDU.

Intussen zijn bijna vier vijfden van de boeren en de landarbeiders uit het arbeidsproces weggevallen. Soms is dat te wijten aan oorzaken die te maken hebben met ouderdom en met noodzakelijke rationalisering. Maar in hoofdzaak ligt de schuld bij het gedwongen braak laten liggen van gronden en bij de drastische reductie van de veeteelt¹¹, het gevolg van voorwaarden opgelegd door de Europese Gemeenschap en van de praktijken van de grote handelsketens die bij voorkeur kozen voor Westduitse produkten, waardoor de Oostduitse landbouwprodukten van de interne markt verdrongen werden. Van de 170.000 die eind 1993 nog in de

¹¹Zo liep de veestapel in de nieuwe bondsstaten in de periode van 1989 tot 1993 terug tot op 57%, de varkensstapel zelfs tot op 38%, terwijl deze laatste in de oude bondsstaten gelijk gebleven is, alhoewel er daar 186,5 dieren waren per 100 ha voor landbouw geschikte oppervlakte, wat slechts weinig minder is dan in de DDR (194,7 dieren per 100 ha voor landbouw geschikte oppervlakte). Bron: *Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage in den neuen Bundesländern*, Vierteljahreszeitschrift uitgegeven door het Statistisches Bundesamt, maart 1994, blz. 42.

landbouw terwerkgesteld zijn, arbeiden er nu slechts 17.289 opnieuw op private percelen, waarvan de helft als bijverdienste. Deze percelen beslaan 18,5% van de voor landbouw geschikte oppervlakte¹².

De gemiddelde grootte van de landbouwbedrijven die in handen zijn van rechtspersonen, ligt in de regel boven de duizend hectare voor landbouw geschikte oppervlakte. Zo werden in de Oostdnitse landbouw voorhanden bedrijfsstructuren die goed werkten grotendeels behouden. Hun concurrentiepositie in het raam van de Europese Gemeenschap is goed, op voorwaarde dat een einde wordt gemaakt aan de politieke discriminering van de opvolgers van de landbouwcoöperaties tegenover oude eigenaars, b.v. bij de koop van *Treuhand*-bedrijven.

Zo is juist het omvormingsproces van de landbouw een voorbeeld van de realiteit van het eigendomspluralisme in de strijd met het neo-liberale fundamentalisme, dat zich gezien de instorting van het socialisme in Europa en het Aziatisch deel van de vroegere Sovjetrepubliek onbepert bevestigd voelt.

¹²Zie "Agrarstruktur in Ost und West unterschiedlich", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16/11/1993.

HET KAPITALISME EN HET ALTERNATIEF

Rudolf Boehm

1

Het 'kapitalisme' is een eigenaardige economie die vanaf de 15de of 16de eeuw opgekomen is in West-Europa en zich sindsdien bijna in de gehele wereld heeft weten op te dringen. Een 'eigenaardige' economie, dit woordje houdt al de bewering in dat het zeker niet kan aanzien worden als de enig mogelijke economie en dat er dus een alternatief voor moet bestaan, hoewel niet op voorhand kan gesteld worden dat dit alternatief 'beter' zou zijn dan het kapitalisme. Onder 'economie' versta ik hierbij het volgende. Op elk bepaald tijdstip zijn er in elk welomlijnd gebied welbepaalde middelen beschikbaar die kunnen dienen om de bevrediging van de materiële behoeften van de inwoners van dat gebied mogelijk te maken: grondstoffen, werktuigen, technieken, wetenschap en arbeidskrachten. Een economie — het huishouden — beslist erover waaraan deze beschikbare middelen moeten besteed worden en in welke verhouding: aan de verdere ontginning van grondstoffen, aan de aanmaak van nieuwe of bijkomende werktuigen, aan de aanwending van beschikbare wetenschap en techniek of aan de verdere ontwikkeling ervan, aan de vorming en tewerkstelling of aan de vervanging van arbeidskrachten, uiteindelijk aan het voortbrengen van levensmiddelen en gebruiksgoederen of van ruilgoederen, be-

stemd voor de handel met andere gebieden; of onder economie kan ook de (vermeende) kennis van de meest doelmatige besteding van de beschikbare middelen aan die verschillende bestemmingen verstaan worden.

Het kapitalisme vormt op de eerste plaats een economisch vraagstuk, geen politiek, geen sociaal, en geen moreel vraagstuk, hoewel al deze vraagstukken, alsmede het ecologisch vraagstuk, ongetwijfeld met elkaar verstrengeld zijn. Geen politiek vraagstuk: de afschaffing van het kapitalisme door een politiek wilsbesluit kan niet waarborgen dat er een meer doelmatige economie in zijn plaats zou treden. Geen sociaal vraagstuk: een meer sociale vormgeving van het kapitalisme, of zijn vervanging door een meer sociaal gerichte economie, zou op een zodanige manier afbreuk kunnen doen aan de doelmatige werking van het kapitalisme dat het sociaal gezien nog minder oplevert dan tevoren. En wat het kapitalisme als moreel vraagstuk aanbelangt: Laat het kapitalisme mede gekenmerkt zijn door kwade wil van zijn zaakvoerders, door onrechtvaardigheid en uitbuiting, door ongelijkheid en onvrijheid. Wie echter vooral dààrvan onder de indruk is, ziet niet enkel het feit over het hoofd dat allicht geen enkele economie, net omdat ze economie is, van dergelijke morele gebreken zal gespeend zijn, maar dreigt de kernvraag uit het oog te verliezen of het kapitalisme, zelfs bij de beste wil van zijn zaakvoerders, een doelmatige economie, laat staan de meest doelmatige, kan heten. Bovendien lijken zij die vooral op de kwade wil en de onrechtvaardigheid van de zaakvoerders van het kapitalisme de nadruk leggen, in feite voorop te stellen dat het kapitalisme op zich wel degelijk een toonbeeld is van doelmatige economie. Zij die b.v. t.a.v. het kapitalisme een voorrang opeisen van de politiek op de economie, vereenzelvigen in feite het kapitalisme op

zich met 'de' economie. Of zij die een 'sociaal en ecologisch gecorrigeerde' vrije markteconomie voorstaan, stellen zich nauwelijks de vraag of deze 'correcties' niet zo ver zouden moeten gaan dat ze de kapitalistische economie volstrekt zouden ontwrichten en dat zich dan de vraag zou stellen of niet elke andere economie veel minder doelmatig zou zijn.

2

⇒ Het eigenaardige van het kapitalisme is dit: het is een economie die zoveel mogelijk middelen besteedt aan het voortbrengen, niet van de hier en nu benodigde levensmiddelen en gebruiksgoederen en de daarvoor vereiste werktuigen, alsmede aan de ontginning van de daarvoor vereiste grondstoffen, maar aan het voortbrengen van produkten die in de gegeven plaatselijke en tijdelijke omstandigheden *op de meest produktieve wijze* (met de minste arbeidsinzet) kunnen voortgebracht worden, om langs een *voordelige ruil* om (het ruilen van een produkt dat 'ons' maar één werkuur kost tegen andere die 'ons' veel meer werkuren zouden gekost hebben) al het nodige, en nog meer dan dat, van elders binnen te rijden; in een later stadium moet het dan, nog steeds met hetzelfde doel, maar ter wille van de concurrentie, zoveel mogelijk middelen besteden aan het *opdrijven van de produktiviteit* zelf.

Vraag: is dát inderdaad het wezen van het kapitalisme? Het doet er zelfs niet toe of 'men' dat of misschien iets anders 'kapitalisme' noemt; de reële vraag is enkel of werkelijk dát de economie was die sinds het begin van de moderne tijden in West-Europa is opgekomen, en of het die economie was die gedurende lange tijd West-Europa, iets later ook Noord-Amerika en uiteindelijk vooral ook Japan nogal wat

voordeel heeft opgeleverd, die echter nu sinds tientallen jaren ook deze werelddelen steeds minder voordeel oplevert. Het 'kapitalisme' heeft ongetwijfeld ook nog andere, en zelfs 'wezenlijke' kenmerken. De vraag is of met de bovenstaande aanduiding de *kern van de zaak* is getroffen die ons allemaal aanbelangt en waaruit we moeten besluiten tot het noodzakelijke alternatief.

3

Komt de aangeduide beschrijving van het 'kapitalisme', of hoe men het ook zou willen noemen, overeen met *Marx'* begrip van de 'kapitalistische produktiewijze' (want het woord 'kapitalisme' komt in het hoofdwerk van Marx zelfs niet voor; vermoedelijk gewoon omdat dit woord toen 'nog niet bestond')? Mijn beschrijving komt overeen met Marx' begrip van de 'produktie om de produktie', d.w.z. het 'opdriven van de produktiekracht van de arbeid' als kenmerk van het kapitalisme, en ook met zijn inzicht dat de kapitalistische produktiewijze veel meer belang hecht aan de ruilwaarde van haar produkten of aan het voortbrengen van 'koopwaren' dan aan de — weliswaar onmisbare — gebruikswaarde ervan. Wat hij daarover zegt in de aanhef van *Kapitaal I*, gaat dan echter volledig de mist in (voor wie het interesseert: ná de 2de paragraaf van het 4de hoofdstuk) eens dat hij zijn arbeidswaardeleer heeft bevestigd waardoor elke mogelijkheid van een ongelijke en daarmee ook van een voordelige ruil, wordt uitgesloten. (De enige bron van meerwaarde is volgens hem de meerarbeid van de arbeider). Vooral echter kan ik op geen manier inkomen in Marx' *geloof* in de uiteindelijke doelmatigheid van de kapitalistische produktiewijze. Zijn uitspraak dat de kapitalist, "als fanaticus van de valorisa-

tie van de waarde, de mensheid meedogenloos dwingt tot de produktie om de produktie, en daarmee tot een ontwikkeling van de maatschappelijke produktiekrachten en de schepping van materiële produktievoorwaarden *die alleen de reële basis kunnen vormen voor een hogere maatschappijvorm waarvan het grondprincipe de volle en vrije ontwikkeling van elk individu is*" (*Das Kapital*, I, MEW, 23, 618, mijn onderstreping), zou iedere pleitbezorger van het kapitalisme, of van goede of van kwade trouw, zich kunnen eigen maken.

4

Op het eerste gezicht lijkt het dat een voordelige ruil enkel kan plaatsvinden ten koste van een evenredig *nadeel* van een ander. Wie in staat is een bepaald produkt voort te brengen met een verhoogde produktiviteit, kan dit produkt nog steeds ruilen tegen hetzelfde volume van een ander produkt dat voortgebracht wordt met een lagere produktiviteit, op voorwaarde natuurlijk dat voor het eerste produkt ook een koopkrachtige belangstelling bestaat. Het voordeel van de één zit hem daarin dat hij een produkt dat hem, zeg, maar één werkdag gekost heeft, kan ruilen tegen een produkt dat de andere, zeg, tien werkdagen gekost heeft. Het nadeel van de ander zit hem daarin dat hij tienmaal meer moet werken om een produkt te verwerven dat tienmaal minder werk heeft gekost. Toch moet ook de benadeelde belang stellen in die ongelijke ruil, en dat zal het geval zijn indien het produkt dat hij duur moet betalen ten eerste voor hemzelf (min of meer) onmisbaar is, ten tweede (bijna) nergens elders te verkrijgen is, en ten derde indien hij het ofwel helemaal niet zelf zou kunnen voortbrengen ofwel enkel door er nog meer werktijd aan te besteden dan aan hetgeen hij er in ruil voor

levert. Op die manier schijnt die voor hem nadelige ruil óók voor hem 'voordelig' te zijn; inderdaad zo voordelig als wanneer iemand, om niet te verhongeren, een gouden ring weggeeft voor een stuk brood, of om niet te bevriezen, zijn meubels begint op te stoken. De voordelige ruil bestaat erin voordeel te halen uit de noodsituatie van een ander.

† Dit zou meteen kunnen verklaren waarom kapitalistische landen met een hoge produktiviteit zich gedurende lange tijd steeds meer konden verrijken terwijl andere landen, met een lage produktiviteit, steeds armer werden. (En het kapitalisme bestaat net in het stelselmatig opdrijven van de produktiviteit.) De eersten hebben zich verrijkt dank zij een voordelige ruil, de anderen zijn verarmd omdat diezelfde ruil voor hén nadelig was. Het zal blijken dat dit 'eerste gezicht' inderdaad het juiste is.

5

Ondertussen staat daar tegenover de overtuiging of de bewering van de woordvoerders van het kapitalisme of de vrije markteconomie, tot op heden nog steeds door niemand beter verwoord dan door David Ricardo: "in een systeem van volstrekt vrije handel besteedt elk land heel natuurlijk zijn kapitaal en zijn werkkrachten aan hetgeen voor elk het meest voordelig is. Die inspanning voor het eigen voordeel is op wonderbaarlijke wijze verbonden met het algeheel welzijn van allen. Net die inspanning bevordert de industrie, beloont de vindingrijkheid en maakt het meest efficiënt gebruik van de natuurgegeven meest eigen mogelijkheden en verdeelt de arbeid op de meest doeltreffende en economische wijze; waardoor de totale massa van de produktie groeit, het algemeen voordeel verspreid wordt en de samenleving

van alle naties doorheen de gehele beschaafde wereld wordt verbonden door één gemeenzame band van belang en uitwisseling. Tengevolge van dit principe zal wijn voortgebracht worden in Frankrijk en Portugal, graan in Amerika en Polen en zullen metaalwaren en andere goederen gemaakt worden in Engeland" (*On the Principles of Political Economy and Taxation*, ed. P. Sraffa, 133–134).

Alweer op het eerste gezicht komt vooral die laatste opmerking erg overtuigend over: is het niet inderdaad in *iederens* belang dat Frankrijk en Portugal, in hun *eigen* belang, zich vooral toeleggen op de wijnbouw, Amerika en Polen op de landbouw, en een land als Engeland op de industrie? Als het dát is wat in elk van die landen op de meest produktieve wijze kan voortgebracht worden en waarvan het overschot voordelig geruild kan worden tegen best elders voortgebrachte produkten. Het zou de Amerikanen nogal wat inspanningen kosten om een wijnoogst voort te brengen van de omvang en de kwaliteit van de Franse wijn, en elders ter wereld zal men het Amerikaanse graan missen. Zou dan niet toch de voordelige ruil, op basis van een hoge produktiviteit bij het produceren van de meest eigen produkten van elk land (en die meest eigen produkten zijn net diegene die in dit land met de grootste produktiviteit kunnen voortgebracht worden) een voor *alle* betrokkenen voordelige ruil zijn, in feite een ruil in wederzijds voordeel? Zo hebben het de verdedigers van het kapitalisme en de vrije markteconomie inderdaad altijd voorgesteld.

Maar Ricardo's mooie redenering steunt op de vooronderstelling van een haast theologisch geloofsbeginsel. Let op zijn woorden: "the peculiar powers bestow'ed by nature" — aan te vullen met "on each country" (boven vertaald met "de natuurgegeven meest eigen mogelijkheden"). Zoals de

voormalige christenen zich vanaf de Renaissance bekeerden tot het geloof dat de natuur toch enkel geschapen was om het aards welzijn van de mensen te dienen, heeft Ricardo het geloof verwoord dat zelfs meer in het bijzonder elk volk 'van nature' begiftigd was met een hoogst eigen vermogen, in wezen gelijkaardig met de vermogens van elk ander volk. Maar is dat zo, voor Noord- en Zuid Amerikanen, Afrikanen, Aziaten, Europeanen, Portugezen, Duitsers en Russen? Er zijn b.v. de olierijke Arabische landen, die wel over iets beschikken waar een wereldwijde vraag voor bestaat, maar ook over nauwelijks iets anders, zodanig dat ze bijna volledig aangewezen zijn op het verkrijgen van al hun benodigdheden in ruil voor hun olie, terwijl ze dan ook weer niet een monopolie bezitten voor de levering van olie. Zelfs hún situatie is niet de opperbeste. En dan zijn er landen en volkeren genoeg die bijna niets te bieden hebben wat niet ook elders wordt voortgebracht (b.v. koffie) en waarvan het aanbod bijgevolg de aanwezige (koopkrachtige) vraag veruit overstijgt. Er zou meer te vertellen zijn over die natuurlijke ongelijkheden die dwingen tot een nadelige ruil, en ook over landen waar, soms zelfs in afwezigheid van noemenswaardige grondstoffen, maar dank zij een gematigd klimaat, industriële productiecapaciteiten konden ontwikkeld worden waarvan de produkten geschikt waren voor een voordelige ruil. Laten we echter beter meteen vaststellen: Ricardo's droombeeld van 'wijn van Frankrijk en Portugal, graan van Amerika en Polen, metaalwaren van Engeland' kon gemakkelijk omslaan in de nú gegeven situatie dat al wat de hele wereld nodig heeft (en kan betalen) enkel nog voortgebracht wordt op een handvol standplaatsen, gewapend met een hoge produktiviteit, in Noord-Amerika, in West-Europa en in Oost-Azië, afgezien van een aantal grondstoffen afkomstig van een klein

aantal derde-wereldlanden die ze moeten afstaan onder voorwaarden van een niet bepaald voordelige ruil.

Vanuit dit proces van toenemende monopolisering of oligopolisering, dat inmiddels volop op gang gekomen is, kan verklaard worden dat op termijn zelfs de betrekkelijke welstand van de rijke kapitalistische landen begonnen is achteruit te gaan: de mogelijkheden om nog een voordelige ruil te realiseren slinken en het te realiseren voordeel zelf is veelal aan het krimpen. Zoals bekend, neemt de teruglopende welstand in de nog steeds rijke landen voornamelijk de vorm aan van loonmatiging, massale werkloosheid en achteruitgang van de sociale zekerheid. Want meer bepaald werkloosheid betekent in feite geenszins dat er 'geen werk' zou zijn; er is werk genoeg dat zou moeten gedaan worden, maar er is 'geen geld' om het te betalen (zie b.v. het verschijnsel van het vele 'zwart werk'). En dit laatste, 'geen geld', betekent in feite een toenemende schaarste van levensmiddelen en gebruiksgoederen.

> De economie gericht op voordelige ruil is dus niet enkel niet van voordeel voor alle erbij betrokkenen, en zelfs levert ze niet enkel uitsluitend voordeel op voor een beperkt aantal winnaars, ze laat ook het aantal winnaars steeds meer achteruit gaan. Ook dit kan dus verklaard worden vanuit de boven voorgestelde aanduiding van wat kapitalisme is, of het soort economie dat in de moderne tijden is opgekomen in West-Europa en zich sindsdien bijna in de gehele wereld heeft weten op te dringen. Want feit is dat bijna alle landen ter wereld zich dat soort economie hebben laten opdringen (zonder er in de meeste gevallen ook maar enig voordeel uit te kunnen halen), met de uitzondering van een aantal 'socialistische' landen die aan de internationale concurrentiestrijd niet of nauwelijks hebben deelgenomen). Net dáárvan

is inderdaad hún economische mislukking te wijten; want ze hebben zich weliswaar eveneens op de eerste plaats toegelegd op het opdrijven van hun produktiviteit, maar niet op het profiteren van die opgedreven produktiviteit onder de vorm van een voordelige ruil. Ze hebben zodoende een bijkomend bewijs geleverd voor het feit dat dit laatste het enige is wat aan de absolute bevoorrechtiging van het opdrijven van de produktiviteit enige zin kan geven.

6

Meteen is duidelijk wat het *alternatief* is, en wel het *enig alternatief*, voor het eigenaardig soort economie dat wij kapitalisme noemen. We moeten 'terug' naar een economie die zoveel mogelijk middelen besteedt aan het zelf voortbrengen van levensmiddelen, gebruiksgoederen en de daarvoor vereiste werktuigen en grondstoffen, voor eigen gebruik. We moeten dat ook daar trachten te doen waar de desbetreffende dingen — vaak enkel op het eerste gezicht! — 'beter' elders zouden voortgebracht worden. In dergelijke gevallen moet dan wel de inheemse produktie van die dingen *afgeschermd* worden, door de staat, tegen goedkope concurrentie van buiten. Is dat dan 'protectionisme'? Toch niet, wanneer een dergelijke afscherming ook weer niet tot *principe* verheven wordt. Er zullen genoeg dingen overblijven waarvan de produktie in eigen streek gewoon ondoenbaar is of echt buitenmissige inspanningen zou vragen. Voor dergelijke dingen mag men zich wel ook even afvragen of ze wel degelijk *onmisbaar* en *onvervangbaar* zijn, of althans heel nuttig. Indien ze dat wél blijken te zijn, zal men dan ook de nodige middelen besteden aan het voortbrengen van andere dingen die van nut kunnen zijn voor landen waar men de

gemiste produkten of grondstoffen kan inruilen, waarbij het 'voordeel' geen ander moet zijn dan dat men krijgt wat men absoluut nodig heeft en zelf niet kan voortbrengen. Het gaat er dus niet om het 'protectionisme' tot principe te verheffen, maar integendeel enkel daarom het niet langer als *principe* te aanvaarden dat men niets moet doen of voortbrengen dat elders 'beter' kan gedaan of voortgebracht worden, en dat men maar moet trachten het te bemachtigen dank zij een voordelige ruil.

Heet dat dan dat het alternatief voor het modern kapitalisme inhoudt dat we 'terug naar de middeleeuwen' moeten, zoals vele vrezers? Ook weer niet! Want de middeleeuwse economie was er eigenlijk één van een soort 'latent' kapitalisme. Niemand beschermde hen die het nodige aan levensmiddelen en gebruiksgoederen voortbrachten of trachten voort te brengen voor het plaatselijk gebruik, tegen een voordelige ruil, zoals dat ook nu nog veelal het geval is b.v. voor de landbouwers in nogal wat arme landen. Feodale heren legden (en leggen nu nog) beslag op hun produktie om ze in hún (feodaal) voordeel én dat van hun partners in andere landen te ruilen tegen luxegoederen of wapens. Toch kan men het als de grootste fout van de middeleeuwse 'voorkapitalistische' economie beschouwen dat ze geen oog had voor de *kern van waarheid* die men moet toekennen aan de boven aangehaalde redenering van Ricardo. Want natuurlijk is het waar dat bepaalde streken beter geschikt zijn voor het voortbrengen van bepaalde produkten dan andere, en komt er nog bij (wat weliswaar boven tegen Ricardo in moest aangehaald worden) dat er ook streken genoeg zijn waar bijna niets van enige waarde (gebruikswaarde of ruilwaarde, die ook gebruikswaarde vooronderstelt) op enigszins nuttige manier kan voortgebracht worden. Het is de taak van

staten, of van onderlinge overeenkomsten tussen staten om zoveel mogelijk te beletten dat dergelijke natuurlijke ongelijkheden zich uitwerken in ongelijke bestaansvoorwaarden van hun inwoners. En de middeleeuwse staten waren niet sterk genoeg, of gewoon niet bereid om deze taak op zich te nemen.

Binnen de grenzen van één staat kan het nuttig zijn om bepaalde bedrijfstakken bij voorkeur toe te kennen aan bepaalde streken, en een staat kan er zorg voor dragen dat er niemand nadeel bij ondervindt. Ricardo zelf merkt in dit verband het volgende op: "De kwantiteit wijn die Portugal moet leveren in ruil voor doek uit Engeland, is niet bepaald door de respectievelijke omvang van het werk dat voor het één en het ander aangewend moet worden, zoals dat het geval zou zijn wanneer allebei zouden voortgebracht worden in Engeland, of in Portugal" (o.c. 134-135); let wel dat Ricardo zijn arbeidswaardeleer niet heeft verabsoluteerd, zoals Marx zal doen, die ze nochtans van hem heeft overgenomen!). Het is inderdaad enkel de staat zelf die voor zo'n rechtvaardigheid borg kan staan. Daarvoor moet de staat echter ook in bijzondere mate zorg dragen als ertoe besloten wordt bepaalde produkten op eigen grondgebied voort te brengen die men 'beter' van elders zou invoeren. Om één, wat men noemt, concreet en actueel voorbeeld aan te halen: West-Europa zou er waarschijnlijk 'best' aan doen het grootste gedeelte van zijn behoefte aan voedingsmiddelen vanuit andere werelddelen in te voeren; de Europese Gemeenschap (nu 'Unie') werd echter op de eerste plaats opgericht om zijn eigen landbouw, wijnbouw, veeteelt en visserij te beschermen en ook om zijn boeren en vissers enigszins te compenseren voor hun anders meer nadelige situatie t.o.v. de industrie-arbeiders binnen diezelfde Europese Gemeenschap. Para-

doxaal genoeg maken zich de verwoede voorstanders van een vrije markteconomie, die ook voorstanders van de Europese Unie zijn, weinig druk over dit sterk voorbeeld van 'protectionisme' dat bovendien nog steeds het grootste gedeelte van de Europese begroting opslorpt.

Dit is natuurlijk een voorbeeld van onderlinge overeenkomst *tussen* staten, als men het niet wil beschouwen als de aanhef tot de vorming van een grotere staat in Europa. Eigenlijk zou een staat, volgens Aristoteles, zich zó ver, of enkel zó ver, moeten uitbreiden dat hij binnen zijn eigen grenzen zoveel mogelijk 'zelfgenoegzaam' ('autark') is. Dat zou dan wel eens weinig uitstaans hebben met volksgemeenschappen, taalgrenzen en dergelijke.

Moet of kan nu dit alternatief en het soort staat dat erbij hoort 'socialistisch' genoemd worden? Wellicht is dat van niet zoveel belang. Ooit had het woord 'socialisme' een duidelijk omschreven betekenis: een economie, of een maatschappij, gebaseerd op collectief eigendom van de produktiemiddelen. Daarvan was in het bovenstaande geen sprake; en van socialisme in die betekenis is ook bij anderen nauwelijks nog sprake. 'Socialisme' is inmiddels verworden tot een woord, bijna zonder enige betekenis. Veelal dient het er enkel nog voor de *schijn* te verwekken dát er een alternatief voor het kapitalisme bestaat en gekend is, gezien men het toch met één woord kan aanduiden. *Als* het woord echter voor velen niets anders meer betekent dan een *gezocht* alternatief voor het kapitalisme, dan is, als ik me niet vergis, het hierboven geschetste alternatief hetgeen men zoekt, en moet het beschouwd worden als de heden noodzakelijke invulling van het woord 'socialisme'.

7

Met dit alles is toch nog niet gezegd of het geschetste alternatief voor het kapitalisme, dat wel degelijk bestaat, ook werkelijk meer zou opleveren voor al de betrokken mensen dan het kapitalisme, of niet hoe dan ook minder. Immers, de meer redelijke pleitbezorgers van het kapitalisme geven meestal toe dat 'onze' economie inderdaad de armoede in het grootste gedeelte van de wereld 'nog steeds niet heeft kunnen overwinnen', dat de voortdurende verhoging van de produktiviteit inderdaad een toenemende werkloosheid in de hand werkt en ook (wat in het bovenstaande nog niet eens ter sprake is gekomen) dat de moderne technologieën die het kapitalisme hanteert voor nogal wat milieuschade zorgen. Toch beweren ze dat het *zonder* een verdere vooruitgang van dit soort economie enkel maar *nog erger* zou kunnen worden. Al wat tot nog toe kon gedaan worden om de armoede, althans plaatselijk en tijdelijk, enigszins terug te dringen, was te danken aan een stevige inplanting van het kapitalisme, en om in de toekomst de derde-wereldlanden een meer efficiënte ontwikkelingshulp te kunnen aanbieden, moet eerst en vooral onze kapitalistische economie verdere vooruitgang boeken. De verhoging van de produktiviteit vernietigt weliswaar veel werkgelegenheid, maar zonder een volgehouden inspanning om de produktiviteit verder op te drijven zou er nog veel meer bijkomende werkloosheid ontstaan. Veel moderne technologieën veroorzaken alsnog aanzienlijke milieuschade en verdere bedreigingen voor ons leefmilieu, maar hoe anders kan daaraan het hoofd geboden worden dan door de voortdurende ontwikkeling van andere en betere technologieën?

21 Zou het dan waar zijn wat zelfs veel tegenstanders van de

kapitalistische produktiewijze bereid zijn te aanvaarden: dat er geen alternatief voor bestaat dat niet onvermijdelijkerwijs gepaard zou gaan met een verregaande 'versoering' (wat voor velen niets anders betekent dan gewoon verarming), op zijn minst in de levensstijl van de mensen in de nog steeds betrekkelijk rijke landen? En erger nog: valt niet te vrezen dat zelfs zo'n 'versoering' van de levenswijze van de mensen 'bij ons' in feite maar weinig of niets zou opleveren voor een verbetering van de bestaansvoorwaarden van de meerderheid van de mensheid?

→ In feite echter heeft de voortschrijdende ontwikkeling van het kapitalisme in de 20ste eeuw, globaal gezien, enkel geleid tot steeds meer wereldwijde armoede, tot steeds meer werkloosheid ook in de meest ontwikkelde landen en tot steeds meer bedreigingen van ons planetair leefmilieu (en het is ook niet enkel bij 'dreigingen' gebleven). Onze moderne kapitalistische economie is, zoals boven reeds gesuggereerd, zodanig oneconomisch, zo weinig doeltreffend als economie, dat het nauwelijks anders kan of een redelijk alternatief moet een einde maken aan de toenemende verarming en op termijn tot een nieuwe verrijking van alle betrokkenen leiden.

Het kapitalisme bestaat eigenlijk in of berust op een voortdurende grootschalige verkwisting van de middelen waar de mensheid alsnog over beschikt om, uiteindelijk, te voorzien in de bevrediging van haar beboeften aan levensmiddelen en gebruiksgoederen. De onophoudelijke verhoging van de produktiviteit is niet mogelijk zonder een versnelde uitputting van de energiebronnen van de aarde, om de arbeidskracht van mensen te vervangen, en de ontginning en omzetting van natuurlijke energie is de belangrijkste oorzaak van onze milieuproblemen; terwijl de daarmee gepaard gaande stijgende werkloosheid niet enkel betekent dat zoveel men-

sen niet langer behoorlijk in hun levensonderhoud kunnen voorzien, maar ook dat hun arbeidskracht, in plaats van gebruikt te worden, braakgelegd wordt. Door de voortdurende vervanging van beschikbare produktiemiddelen door nieuwe, waarmee de produktiviteit verder kan opgedreven worden, belanden onophoudelijk werktuigen die nog perfect bruikbaar zijn op de schroothoop; tenzij dat ze, in het vooruitzicht dat ze weldra zullen voorbijgestreefd zijn, van meet af aan zo gemaakt zijn dat ze inderdaad binnen luttele jaren zullen versleten zijn. De fameuze 'groei' waar voorstanders zowel als tegenstanders van het kapitalisme heden zoveel mee begaan zijn, vindt in feite, reëel gezien, nauwelijks plaats; de zogezegde 'groei' die men berekent, komt voor het grootste gedeelte niet tot stand door een uitbreiding maar door de onophoudelijke vervanging van beschikbare produktiemiddelen door nieuwe die in hun plaats treden. Iets analoogs doet zich voor op het vlak van de zogenaamde consumptiegoederen. Ook deze zijn onophoudelijk aan vervanging toe, en wat vervangen wordt belandt op de vuilnisbelt of op de schroothoop, net zoals 'verouderde' fabrieksuitrustingen. Want 'consumenten' beet *verbruiken*. Nu valt met *levensmiddelen* (zoals voedsel, wasmiddelen of brandstoffen, ook voor koken en verwarming) inderdaad niets anders te beginnen dan ze te *consumeren*, met het gevolg dat er steeds nieuwe moeten voortgebracht worden. *Gebruiksgoederen* daarentegen (zoals kleren, meubels, woningen, maar ook vervoermiddelen en de zogenaamde 'duurzame consumptiegoederen') zijn wel ook onderhevig aan slijtage, maar in wezen ertoe bestemd, niet 'geconsumeerd' te worden, maar zo lang mogelijk dienst te doen (mits ze natuurlijk ook onderhouden en indien nodig hersteld worden). Maar ook deze worden in onze economie als consumptiegoederen beschouwd en van meet af aan als

dusdanig voortgebracht. Dit is in het kapitalisme ook noodzakelijk als men het globale produktievolume ongeveer wil handhaven daar waar de produktie zich steeds meer concentreert in steeds minder standplaatsen, en bijgevolg op andere plaatsen ook de koopkracht verdwijnt; de resterende koopkracht moet deels aangemoedigd, deels echter ook direct verplicht worden om aan een onophoudelijke vervanging ook van alle gebruiksgoederen besteed te worden. Ook op dit terrein is de officieel berekende 'groei' eerder imaginair dan reëel. Zelfs wat de auto betreft: er komen wel jaarlijks nog steeds meer auto's bij, maar in welke verhouding staat het aantal van de bijkomende auto's tot het aantal afgedankte en vervangen auto's plus al deze die, door allerlei vervangstukken, van binnenuit al bijna helemaal vernieuwd zijn? Men legt zich nauwelijks rekenschap af van het feit dat de onophoudelijke verplichting, of ook bereidheid, om versleten of gedemodeerde gebruiksvoorwerpen door nieuwe te vervangen, eigenlijk een vorm van loonverlies en sluipende inflatie is.

Al deze verkwistingen kunnen door een andere economie vermeden worden. Uiteraard houdt het alternatief in dat van een voordelige ruil, althans geleidelijk aan, wordt afstand gedaan. Daar staat echter tegenover dat kapitaal, energie en grondstoffen die anders moeten besteed worden aan een voortdurende opdrijving van de produktiviteit (door de vernieuwing van de produktiemiddelen), kunnen ingespaard worden; voorzover die voor een groot deel moeten ingevoerd worden, vervalt door het alternatief ook een groot gedeelte van de exportdwang (om die invoer te kunnen betalen). Op het energieverbruik kan nog verder bezuinigd worden door het opleggen van energiebelastingen, omdat het bezwaar vervalt dat daardoor het concurrentievermogen in

het gedrang komt. De aanwezige produktiemiddelen kunnen verder gebruikt worden, hoewel geleidelijk aan voornamelijk voor het eigen verbruik, wat echter bij een gepaste produkt-politiek (waarover verder) de binnenlandse koopkracht moet verhogen. De noodzaak om anders van elders ingevoerde produkten (omdat ze daar op meer produktieve manier werden voortgebracht) nu zelf te produceren, zorgt voor bijkomende werkgelegenheid, alsmede de noodzaak om de aanwezige produktiemiddelen, in plaats van ze te vervangen, te onderhouden en desnoods te herstellen. Opnieuw stelt zich weliswaar de vraag hoe die werkgelegenheid kan bekostigd worden; want er werd reeds boven opgemerkt dat ook nu het probleem van de werkloosheid niet is dat er niet voldoende werk zou zijn, maar dat er 'geen geld' is om het nodige werk te betalen. Er werd ook gezegd dat 'geen geld' eigenlijk niets anders betekent dan een schaarste aan levensmiddelen en gebruiksgoederen. Nu betekent het afstand doen van het streven naar een voordelige ruil, dat men zich volledig rechtstreeks toelegt op de bevrediging van de aanwezige behoeften van de mensen aan levensmiddelen en gebruiksgoederen. En dat betekent dan weer dat men gebruiksgoederen zal voortbrengen die, in plaats van steeds weer te moeten vervangen worden, de desbetreffende behoeften voor afzienbare tijd voor goed bevredigen, dank zij hun duurzaamheid, en die daardoor in feite goedkoper zullen zijn dan de tegenwoordig voortgebrachte 'consumptiegoederen' (want ze mogen tweemaal meer kosten, maar ze kunnen wellicht driemaal langer meegaan). En is het niet eigenlijk dat wat werkelijke rijkdom betekent: voor goed alles in huis hebben waaraan men voor de rest van zijn leven behoefte heeft? Steeds meer kunnen dan alle inspanningen besteed worden aan het veilig stellen van de produktie van levensmiddelen waar de be-

hoeft aan steeds opnieuw terugkeert: het eigenlijk drama van een menselijk bestaan.

:

GEEN DROOM MAAR REALITEIT ALS ALTERNATIEF

Aviel Verbruggen

Reactie op de tekst van Rudolf Boehm "Is er nog een alternatief voor het kapitalisme?"

Een reactie geven op Rudolfs teksten is voor mij altijd een uitdaging. Van de ene kant stoor ik mij vreselijk aan het geweld dat hij de economische begrippen en wetmatigheden aandoet; gelukkig dat hij geen examen economie meer hoeft te passeren. Van de andere kant nodigt hij steeds weer uit om een stuk met hem mee te denken, en vooral om de eigen bedenksels op een rij te zetten rond de belangwekkende vraag hoe onze samenleving er in de toekomst moet of zal uitzien.

1 Ruil en ongelijke ruil

Een groot deel van Rudolfs tekst gaat over ruil die in zijn ogen steeds neerkomt op ongelijke ruil. Ik sluit mij aan bij de realiteit van dit laatste in de verhoudingen van de geïndustrialiseerde rijke wereld met de 'andere' wereld. Deze vormen van moderne exploitatie zijn ruim verspreid, onethisch en moeilijk uit te bannen.

Maar toch is het fout deze terechte vaststelling ongeoorloofd uit te breiden in twee richtingen. Ten eerste, de onge-

lijke ruil is voor de ontwikkeling van het moderne kapitalisme veel minder belangrijk dan Rudolf ons wenst te doen geloven. Zelfs op het toppunt van zijn imperialistische macht, ruilde de VSA maar 6% van zijn BNP met de buitenwereld. Ik vermoed dat de roef van rijkdommen uit de andere wereld vooral van cruciale betekenis is geweest tijdens de fase van primitieve accumulatie van het kapitalisme en vandaag vooral betrekking heeft op de roef van grondstoffen en energie waarin bijzonder weinig arbeidswaarde vervat zit. De transfer van rijkdom van de Derde Wereld naar het geïndustrialiseerde Noorden is dus minder op ongelijke ruil gebaseerd dan wel op een toe-eigening van de natuurlijke rijkdommen, en van een onrechtmatig hoog aandeel in de begrensde milieugebruiksruimte van deze wereld. Het gaat hier dus om een probleem van eigendomsrechten van natuurlijke rijkdommen en om een probleem van internationale prijszetting van grondstoffen en brandstoffen, niet om ongelijke ruil gebaseerd op de arbeidswaardeleer.

Ten tweede is niet iedere ruil ongelijk, en bestaat het principe van comparatief voordeel wel degelijk in de praktijk. Een ruil met comparatief voordeel (een win-win situatie) komt tot stand wanneer de gebruikswaarde van het goed dat de ander bezit hoger is dan de gebruikswaarde van het goed dat men zelf bezit en vice versa, en wanneer de ruilwaarden gelijk zijn (anders zou men niet ruilen in een situatie van vrije transactie). Nog erger voor Rudolf: het principe van dit soort ruil is het enige efficiënte principe om een complexe samenleving op te organiseren. Het steunt immers op gedecentraliseerde informatie en beslissingsmacht. Het wordt aan het individu of aan de kleine groep overgelaten om zelf uit te maken wat goed voor hem is, en daar ook naar te handelen. Natuurlijk is dit een zuiver liberaal principe, en

moeten er heel wat condities bijkomend voldaan zijn om dit principe een waardevol maatschappelijk ordenend karakter te geven. Maar het principe zomaar verwerpen, is het kind met het badwater weggooien. Als voor Rudolf dit principe het wezenskenmerk is van het kapitalisme, moeten we de vraag 'Is er nog een alternatief voor het kapitalisme?' met nee beantwoorden.

Rudolf gaat op zoek naar alternatieven, en schijnt nu zijn toevlucht te nemen tot een soort autarkisch protectionisme. Onwillekeurig moet de lezer hier denken aan Cuba dat dit soort oplossing onvrijwillig opgelegd krijgt door de VSA blokkade van het land. Voor sommigen blijft Cuba een model vanwege de bewonderenswaardige fierheid van een groot deel van de bevolking dat de blokkade trotseert en alternatieve oplossingen uitwerkt, maar daar onvoldoende in slaagt door een tekort aan technologie, efficiënte organisatie en kapitaal. Dit socialistische eiland in de wereldzee van het kapitalisme is geen aantrekkelijk alternatief, zeker niet voor de doorsnee burger van het rijke vijfde deel van de wereld en ook niet voor de volgende drie vijfden van de wereldbevolking die over een leefbare levensstandaard beschikken. Het armste vijfde deel van de wereld leeft de facto in een autarkisch isolationisme, omdat het rijke deel van de wereld zich er veel te weinig om gelegen laat. Op het eerste zicht lijkt het voorstel van Rudolf een stille dood te zullen sterven nog voor het is geboren.

Toch meen ik dat we ook hier het kind niet moeten weggooien met het badwater. Een aantal landen heeft zich beter kunnen ontwikkelen door een zelf gekozen en zelf gestuurde vorm van isolationisme, precies om de nadelige effecten van een ongelijke ruil uit te sluiten en om de eigen noodwendigheden voorrang te geven op de verlangens van het kapitaal-

krachtige deel van de wereld. Maar we kunnen niet ontkennen dat ook voor die landen het westerse consumptiemodel het grote na te streven ideaal blijft, en dat het isolationisme verlaten wordt als men er wel economisch voordeel kan uithalen.

Wat is dan het probleem? Ongetwijfeld voor een goed deel de enorme ongelijkheid in de wereld van vandaag. Nauwkeurige studies wijzen steeds opnieuw uit dat het welzijn verworven door de mens uit materiële rijkdom sterk samenhangt met twee referentiepunten: ten eerste, hoe positioneer ik mij ten opzichte van mijn referentie-omgeving? en ten tweede: ga ik erop vooruit of heb ik het gevoel erop vooruit te gaan?

Deze diepgewortelde eigenschappen van de menselijke psyche worden door psychologen en filosofen fijnmazig beschreven. Ze zijn ook de verklaring van de aanvaarding, nee de verinnerlijking van de westerse consumptiemaatschappij door een grote meerderheid van de bevolking. Ze maken ook alle autarkische modellen voorbijgestreefd nog voor ze op punt worden gesteld. De moderne communicatiemiddelen (niet op de laatste plaats de TV) hebben de wereld ingeprent wat er in de wereld te koop is en velen (meestal het meest dynamische deel van de bevolking) rusten niet voor ze dat niveau hebben bereikt dat in hun ogen het niveau is waar ze recht op hebben. Spijtig genoeg is dit een niveau van steeds hogere materiële welvaart.

Deze gedrevenheid sluit naadloos aan bij de expansiedynamiek van een kapitalistische productiewijze met zijn omkering van de eenvoudige ruil tot kapitaalaccumulatie.

Mijn eerste stelling is dan ook: er zijn geen alternatieven voor het kapitalisme zolang de grote ongelijkheid in ontwikkeling blijft bestaan, omdat de grote meerderheid van de mensen geen alternatief wil.

Natuurlijk zal Rudolf opmerken dat ik voorwaarde en gevolg op zijn kop zet, en hij zal stellen dat er juist een alternatief nodig is om die grote ongelijkheid de wereld uit te helpen. Deze opmerking is terecht maar mijn stelling houdt in dat we niet moeten zitten wachten op een voluntaristische sturing van de maatschappij naar een grotere gelijkheid toe of naar een alternatief voor het kapitalisme. Er zijn exogene factoren nodig om die veranderingsdynamiek op gang te brengen en tot een ander maatschappelijk model te voeren.

Zal dit model eigenschappen vertonen verwant aan het autarkische model door Rudolf aangeprezen? Het is moeilijk deze vraag eenduidig te beantwoorden omdat Rudolf nu ook geen blauwdruk geeft van zijn model. Maar enkele aspecten zijn zeker meer verwant met een autarkisch maatschappijmodel dan met het expansieve kapitalisme van vandaag. Er zal een veel groter beroep worden gedaan op lokale goederen en diensten en bijvoorbeeld de energievoorziening zal voor het grootste deel afhangen van lokaal gewonnen hernieuwbare energie. Hiermee zal een lager niveau van functiescheiding gepaard gaan omdat de ruilprocessen op een minder uitgebreide en minder intensieve schaal zullen plaatsvinden. De goederen zullen terug duurzamer worden, en zodanig samengesteld dat de materialen erin maximaal te recycleren zijn.

Voor de critici van het huidige kapitalisme zal dit nieuwe model dus minder verspillend zijn. Men zal dan geen wortelen meer oogsten in Spanje om ze te laten wassen in Rusland en ze daarna te verpakken in Nederland om ze ten slotte op de markt te brengen in Italië. Ik denk ook dat dit vanuit een globaal en lange-termijn oogpunt bekeken absurde en onethische praktijken zijn. Maar waarom gebeurt dat dan

toch? Simpelweg omdat volgens de huidige brandstofprijzen en volgens de ongelijkheid in ontwikkeling tussen diverse delen van Europa, deze praktijken geld in het bakje van iemand brengen. Hier komt de ongelijke ruil wel mee op het toneel, maar de financiële haalbaarheid van deze praktijken berust toch vooral op de zeer goedkope tot gratis geleverde inzet van energie, milieu en natuur.

En zo kom ik tot de tweede stelling in dit artikel: de exogene factoren die het bestaande maatschappijmodel zullen dwingen tot ombouw naar een meer antarkische en een meer gelijke samenleving zijn de limieten die in steeds sterkere mate zullen worden opgelegd door milieu en natuur¹.

Hoe zullen die limieten zich aandienen en hoe worden ze ook best gradueel ingevoerd zonder een complete ineenstorting te veroorzaken? Sinds een paar decennia zien we hoe de nieuwe schaarste aan milieu zich met wisselend succes probeert te vertalen in hogere prijzen. Dit proces zal voortgaan en de stijgingstrend zal steeds sterker en duidelijker naar voor komen. Het gaat hier dan wel degelijk om 'een aan banden gelegd' kapitalisme, niet door de menselijke wilsbeschikking maar door de natuurlijke grenzen aan ons onduurzaam groeimodel dat op exploitatie berust. Voornitziend en ethisch beleid komt dan in hoge mate neer op een begeleiding van dit inperkingsproces om de waarden die men belangrijk vindt te vrijwaren, zoals een grotere gelijkheid binnen en tussen generaties.

Op dit punt bestaat dus weer een grondig meningsverschil met Rudolf. In zijn tekst verwijst hij veel te veel naar een soort abstract, geïdealiseerd samenlevingsmodel waar 'men'

¹Ik verwijs hier naar de grenzen op de drie hoofdfuncties bron (source), stort (sink) en draagvlak (life-support) ons tot heden in hoge mate onbeperkt en gratis geleverd door milieu en natuur.

de behoeften gaat bepalen, 'men' de ruilprocessen gaat controleren, 'men' de middelenallocatie gaat regelen, ... Ik geloof hier niet in want dit ontaardt in een minimum van tijd in een bureaucratisch monster waar 'men' zich inderdaad goed thuisvoelt en van waaruit 'men' de samenleving verstikt.

Ik pleit dus inderdaad voor een 'aan banden gelegd' kapitalisme. Men kan dit pleidooi als naïef van de hand wijzen, omdat ondanks alle banden het kapitalisme een onstuitbare groei blijft kennen. Dan nog beweer ik dat deze houding veel minder naïef is dan het pleidooi voor het 'men'-idealistische model, en dat het bovendien het voordeel heeft ons te verplichten tot handelen.

Het kapitalisme is natuurlijk nooit een volledig vrij werkend systeem geweest. Het zou ook in een minimum van tijd vastlopen indien het geen beroep zou doen op marktexterne bronnen en krachten. Dit beroep doen heeft veelal het karakter van roofoverval zowel op de sociale krachten van de samenleving als op de natuurlijke rijkdommen van het milieu. Telkens wanneer nieuwe banden werden opgelegd aan het kapitalisme heeft het die overwonnen door een combinatie van technologische groei en afwenteling van de negatieve effecten naar zwakkere delen in de wereld, naar de toekomst en niet in het minst naar milieu en natuur.

Rudolf bekijkt die ontwikkeling en zegt: zie je wel, dit spoor is onvruchtbaar en eindeloos; telkens als er nieuwe banden worden opgelegd zijn er al nieuwe ontsnappingsroutes aangelegd. Mijn benadering is: welke banden zullen niet afwentelbaar blijken te zijn, en hoe gaat dan die absolute begrenzing worden verwerkt?

Met deze positie sluit ik aan bij de grote stroom van 'Duurzame Ontwikkelaars' die dezelfde vragen willen beantwoorden. Ik onderschrijf met andere woorden de stelling

van een absoluut begrensde en steeds meer en sneller bezette gebruiksruimte op deze wereld. De 'banden' die hieruit voortkomen zijn zo dwingend dat een ander maatschappelijk model tot ontwikkeling zal moeten komen. Dit zal niet kunnen gebaseerd zijn op de grote afwentelingsmechanismen van vandaag, maar integendeel een veel grotere gelijkheid tussen de mensen en een veel spaarzamere omgang met milieu en natuur inhouden. Er staan bijgevolg verregaande veranderingsprocessen voor de deur, dit zowel in onze omgang met de natuurlijke rijkdommen, in de bestemming van de investeringen, in de technologische ontwikkeling en in de instituties.

Een van de krachtigste hefboomen om die veranderingen in gang te zetten en te sturen is het prijsmechanisme. Graag licht ik dit wat meer omstandig toe met het voorbeeld van de energietechnologie.

2 De menselijke samenleving hangt af van de natuur

De menselijke samenleving maakt integraal deel uit van het leefmilieu. Mensen leven in, met en van de natuurlijke omgeving die zij aanhoudend herschapen tot een door de mens gecreëerde omgeving. Ondanks het feit dat de mens volledig afhankelijk is van de natuur, wordt de afhankelijkheid meer en meer indirect en daardoor verborgen. Voor de meeste mensen lijkt het alsof de technologische samenleving zich bevrijd heeft van de afhankelijkheid van de natuur en zijn natuurwetten. In werkelijkheid is deze afhankelijkheid gegroeid. J.W. Bennett heeft deze afhankelijkheid duidelijk geïllustreerd door de hoeveelheden energie die door de mens op verschillende historische tijdstippen gebruikt werden. Terwijl de primitieve mens 8,5 tot 20

MJ per dag gebruikt, gebruikt een lid van een ontwikkelde agrarische gemeenschap 110 MJ per dag, iemand uit een geïndustrialiseerde samenleving zal 320 MJ per dag gebruiken en iemand uit een technologische samenleving heeft 970 MJ per dag nodig. Echte afhankelijkheid neemt exponentieel toe in de stapsgewijze overgang van een meer natuurlijke levensstijl naar het westers consumptie ideaal. De afhankelijkheid van de mens van zijn natuurlijke omgeving, het soort en de intensiteit van de verschillende relaties met zijn omgeving, reflecteert ten volle de staat van technologische ontwikkeling in die samenleving.

Ecologen leren ons de basisprincipes van het metabolisme van levende wezens en zij hebben die principes ook toegepast op de menselijke samenlevingen in hun natuurlijk milieu. Drie belangrijke functies worden gratis door de natuur aan de mensen verschaft, gekend als de functies van bron ('source'), stort ('sink') en draagvlak of kader ('life-support'). Het leven speelt zich af binnen een bepaald kader van ruimte, voorzieningen, referenties, terwijl het een ononderbroken of regelmatige input vereist van hoge kwaliteitsbronnen (lage entropie) en een corresponderende verwijdering van lage kwaliteitsresten (hoge entropie) naar stortplaatsen die niet tussenkomen in de processen van het leven. Het leven hangt af van de doorstroming (Georgescu-Roegen, Daly). Zoals de cijfers met betrekking tot het energiegebruik van J.W. Bennett aantonen, zijn de vormen van leven of van samenlevingen rechtstreeks verbonden met het soort en de omvang van de georganiseerde doorstroming. Een duidelijk beginpunt in het bestuderen van samenlevingen bestaat erin de natuurlijke stromen of doorstromingen te observeren die plaatsvinden zonder enige menselijke tussenkomst, met centrale aandacht voor de zonne-energiestromen. Geen enkel

organisme, geen enkel ecologisch systeem of economisch systeem kan bestaan zonder een input van hoogwaardige energie, en dat systeem functioneert door het transformeren van energie. De antropoloog L.A. White zag cultuur essentieel als energie per inwoner per tijdseenheid. Ook E. Cook beklemtoonde de cruciale positie van energie in materiële processen. Onze focus op energie is gerechtvaardigd bij de studie van de hasisrelatie tussen technologie en milieu.

3 Zonne-energie

De stroom van zonne-energie naar de aarde is enorm. Ongeveer 520×10^{22} Joule energie raken elk jaar de rand van de atmosfeer van de aarde, waarvan 100×10^{22} Joule de oppervlakte van de aarde bereiken op een geschikte golflengte voor fotosynthese. Ongeveer 40 procent hiervan wordt teruggekaatst naar de ruimte, waarbij 60 procent achterblijft voor fotosynthese. Ongeveer 170×10^{19} Joule verschijnt elk jaar als bio-massa, vooral onder de vorm van oceanische phytoplankton. De verhouding van produktie van organische massa (materie of stof) tot invallende fotosynthetische actieve straling is ongeveer 0,2 procent. (I.G. Simmons in *Changing the Face of the Earth*). Zonne-energie voorziet de aarde van grote hoeveelheden energie, maar op een niet gemakkelijk toepasbare manier voor samenlevingen. Deze moeilijke toepasbaarheid van zonnestromen in menselijke samenlevingen is het gevolg van drie karakteristieken van zonnestraling :

- lage intensiteit (Joule per m^2)
- discontinu of intermitterend karakter van het aanbod (zomer-winter, dag-nacht, bewolkte hemel, winderige periodes, enz. ...),

- lage efficiëntie van natuurlijke omzettingen zoals fotosynthese.

Deze karakteristieken maken dat, ondanks het feit dat zonne-straling overvloedig is, zonne-energie een schaars economisch goed is.

4 *Technologische kader*

Technologie is het middel waarmee mensen proberen de tekortkomingen van de natuurlijke stromen te overbruggen. Heel wat vroegere technologische ontwikkelingen kunnen uitgelegd worden als een poging het hoofd te bieden aan het intermitterend karakter van zonne-straling (zoals beschutting en verwarming gedurende koude periodes, het opslaan van voedsel wanneer natuurlijke toeleveringen niet volstaan) of om de efficiëntie van de fotosynthetische conversieprocessen voor menselijke doeleinden te verhogen (landbouw). Vroegere technologieën vulden vooral de natuurlijke stromen aan terwijl de basislevensvoorwaarden nog steeds sterk fluctueerden met het natuurlijke aanbod en bijhorende turbulenties.

Technologie schijnt nu meer en meer de door de mens gemaakte, volledig beheerste oplossingen in de plaats te stellen van de grillen van de natuur. Voorstanders van gevestigde of nieuwe technologieën benadrukken de heilzaamheid ervan zeer sterk, meestal de waarheid achterwege latend dat alle technologieën afhankelijk blijven van de doorstroming en aanwending van natuurlijke bronnen.

Op een analoge wijze als de levende, natuurlijke basissystemen hangt een complex technologisch systeem af van de drie functies die gratis door de natuur geleverd worden: bronnen, afvoer of stort, en draagvlak of kader. Maar er hebben belangrijke veranderingen plaats gevonden in de manier

waarop samenlevingen gebruik maken van deze drie functies en deze bepalen of samenlevingen duurzaam zijn of niet. Het is heel moeilijk een onderscheid te maken tussen de manier waarop samenlevingen omgaan met de natuurlijke omgeving en de beersende technologieën in die samenlevingen. Daarom zullen we vrij beide termen afwisselend gebruiken. Een antropoloog zal misschien zelfs beide termen samenvatten in het ruimere concept van 'cultuur'.

5 *Duurzame en niet-duurzame technologie*

Gezien onze brede omschrijving van het concept 'technologie' is het duidelijk dat we geen simplistische benadering van de technologische ontwikkeling tegenover de degradatie van het milieu kunnen aanvaarden. Gelukkig vinden de simplistische en tegengestelde stellingen met aan de ene kant technologie als oorzaak van alle milieuproblemen en aan de andere kant technologische ontwikkeling als enige hoop voor een duurzame toekomst beide steeds minder gehoor. Wij menen ook dat technologie een gewichtig deel uitmaakt van het probleem én van de oplossing. Om uit te maken of het het eerste of het laatste geldt, moet men een duidelijk onderscheid maken tussen verschillende soorten van technologie, of meer duidelijk gespecificeerd: moet men elke technologie trachten te plaatsen op een duurzaamheidsschaal (men zou bv. de duurzaamheid van elke technologie met een percentage kunnen aanduiden, waarbij 0 overeenkomt met volledige niet-duurzaamheid en 100 met volledige duurzaamheid).

Natuurlijk hebben we nog geen enkel probleem opgelost met deze voorstelling, omdat we nog steeds moeten definiëren wat we bedoelen met duurzame en niet-duurzame tech-

nologie, en in verband met dit onderwerp, door welke eigenschappen of criteria technologieën kunnen gerangschikt worden op de voorgestelde procentenschaal. Van alle suggesties om dit probleem aan te pakken, is de enige solide referentie de gekende, sinds lang vastgestelde wetten van de thermodynamica.

6 Basiswetten van thermodynamica

De meeste milieuwetenschappers zijn nogal vertrouwd met de basiswetten van de thermodynamica door het werk van Georgescu-Roegen. De eerste wet stelt dat in een gesloten systeem (zoals bv. de aarde) de totale hoeveelheid van materie-energie constant blijft. Dus alle materie-energie die ontgonnen wordt uit de natuurlijke bronnen en die niet opgeslagen wordt in het economische systeem zal vroeg of laat terechtkomen op het stort van de natuur.

De tweede wet behandelt de kwaliteit van de bovenvermelde stromen, en stelt dat in een gesloten systeem de kwaliteit nooit uit zichzelf kan toenemen zonder ondersteuning van uitwendige hogere kwaliteitsbronnen. Wanneer men materiële stromen gebruikt, zal de kwaliteit afnemen. Voor energie is dit proces nogal meetbaar door de entropie-variabele en het proces gaat duidelijk in één richting (“energie kan niet gerecycleerd worden”). Voor materie is het proces moeilijker te karakteriseren, omdat toename en hergebruik in vele gevallen haalbaar zijn, in de veronderstelling dat er voldoende energie is om dit te doen ...

Verwijzend naar de wetten van de thermodynamica wordt een technologie duurzaam genoemd wanneer zij het verbruik van energie (en materie) minimaliseert om waardevolle economische goederen en diensten te verkrijgen en wanneer zij

de kwalitatieve degradatie minimaliseert van de doorstroming die geactiveerd wordt. Dus, duurzaamheid van technologie wordt gemeten door een kwantitatieve en kwalitatieve maatstaf en gezien de onmogelijkheid om energie te gebruiken zonder haar kwaliteit te verminderen, is de perfecte duurzame technologie onbereikbaar. Maar voor praktisch gebruik kunnen de strikte maatstaven van de wetten van de thermodynamica iet of wat verzacht worden, bijvoorbeeld door het gebruik van extra aardse energiebronnen (zonnestraling) of zelfs alle hernieuwbare bronnen, van de debetzijde van de balans uit te sluiten, en als 100% duurzaam te bestempelen.

7 *Meting van duurzaamheid van technologie*

Dit artikel is te kort om een volledig referentiekader op te zetten voor het meten van de duurzaamheid van technologieën op een consistente wijze. Steunend op de basiswetten van de thermodynamica bespreken we enkele aspecten die volgens ons relevant zijn wanneer zo'n referentiekader wordt opgebouwd. Onze argumenten nemen vooral energietechnologieën in beschouwing omdat energie de meest beperkende factor is van ontwikkeling.

In de volgende tabel worden drie aspecten van duurzame en niet-duurzame technologieën voorgesteld, elkeen in verhouding tot de drie basis-ecologische functies.

Typen van technologie

	<i>duurzaam</i>	<i>niet-duurzaam</i>
<i>bronnen (sources)</i>	stromen	voorraden
<i>afvoer (sinks)</i>	assimilatieopslag	
<i>draagvlak (life-support)</i>	integratie	verbreking

Wat de bronnen-functies betreft, kan energie getapt worden uit de stromen van zonne-straling of rechtstreeks daarmee verband houdende stromen zoals windkracht, uit de korte-termijn voorraden van hernieuwbare energie zoals waterkracht of biomassa, of uit de lange-termijn voorraden zoals fossiele brandstoffen of uranium. Hoe meer een energiesysteem gebruik maakt van stroom-bronnen, hoe meer het duurzaam kan genoemd worden. Systemen die erg steunen op het onomkeerbaar gebruik van de natuurlijke lange-termijn voorraden zijn niet duurzaam. Ons huidig wereld energiesysteem verbruikt elk jaar de voorraden van fossiele energie die opgeslagen zijn in vroegere tijden gedurende een periode van één miljoen jaren. Ons energiesysteem duurzaam maken vereist een volledige heropbouw van het systeem.

Wat de afvoerfuncties betreft, is er een reikwijdte vanaf de assimilatie door de natuurlijke systemen van het residu van de technologische processen tot aan de volledige opslag van het residu geconcentreerd in stortplaatsen of verspreid in ecologische subsystemen (bv. carbondioxide in de atmosfeer of stikstofoxide in de troposfeer). Het is duidelijk dat duurzaamheid overeenstemt met assimilatie door natuurlijke systemen van de outputs van de technologische processen.

Draagvlak- of kaderfuncties worden te vaak vergeten op dit gebied wanneer technologieën geëvalueerd worden. In de energiesektor heeft dit aanleiding gegeven tot reusachtige energieleveringsystemen (nucleaire centrales) met daarbij transportsystemen die landschappen versnipperen. Vele technologieën hebben de natuurlijke omgeving verdrongen en hebben landschappen en het milieu op een onherstelbare manier verwoest. Deze manier van technologische groei leidt naar niet-duurzaamheid.

8 *Gedecentraliseerde, hernieuwbare energie*

De weg naar een duurzame toekomst begint met een ommekeer binnen technologische samenlevingen van een gevaarlijke en vuile energie naar duurzame energietechnologieën, d.w.z. gedecentraliseerde energiesystemen gebaseerd op zonnestraling.

Zo'n systeem zal twee belangrijke eigenschappen hebben: de energieproductie zal laag zijn (en gebaseerd op natuurlijke stromen) en de afname van de kwaliteit zal langzaam verlopen om de maximumwaarde te halen uit de kleine stromen.

De realisatie van zo'n duurzaam energiesysteem vereist enkele belangrijke veranderingen in het huidige energiesysteem, bijvoorbeeld: de absolute consumptie-niveaus (het energiegebruik per inwoner) moeten drastisch naar omlaag met een factor drie tot vijf, hoog-efficiënte elektriciteits- en warmteconversie- en opslagtechnologieën moeten geïnstalleerd worden (bijvoorbeeld gebouwen zonder verwarming en zonder koeling), levensstijlen moeten zich aanpassen aan de inzet van energie volgens vooruitziende beheersing ('feedforward' waarbij men tegemoet komt aan de behoefte wanneer het aanbod beschikbaar is) in plaats van energie te gebruiken op afroep ('feedback' controle waarbij de energievoorraad wordt aangesproken telkens als een behoefte ontstaat).

Zo'n toekomst uitbouwen is een enorme uitdaging, niet alleen voor wetenschappers die technische subsystemen ontwikkelen, maar nog meer voor sociale wetenschappers. De maatschappelijke veranderingen die nodig zijn als eerste vereiste voor een duurzaam energieleveringssysteem op lange termijn zijn niet goed gekend, maar bijna zeker tegenge-

steld aan de ontwikkelingen die plaats gevonden hebben in de laatste decennia. Daarom is het nodig de exploratie van de toekomstige energiepaden te intensifiëren en te beginnen aan de lange ombuiging naar dat toekomstig duurzaam technologisch systeem.

9 Instrumenten voor verandering

Volledige technologische en maatschappelijke veranderingen kunnen niet van boven opgelegd worden. Jammer genoeg is er geen sterke opwaartse beweging in de richting van een samenleving met lage energie-intensiteit, gezien het streven van de grote meerderheid van de wereldbevolking om het consumptieniveau van het rijke deel van de wereld te bereiken. Deze situatie, gekoppeld aan de dringende noodzaak om vandaag te werken aan de belangrijke veranderingen van morgen, vraagt een krachtig wereldenergiebeleid. Dit beleid kan enkel van start gaan in het rijke deel van de wereld, omdat dit het technologische en economische leiderschap bezit en het 'lichtende' voorbeeld is voor de rest van de wereldbevolking.

Een grote stap is haalbaar door twee belangrijke beleidsinstrumenten te gebruiken : onderzoek, ontwikkeling en demonstratie, en energieheffingen. Het eerste is nodig om de wetenschappelijke gemeenschap te heroriënteren naar technologische ontwikkeling waarbij men hoog efficiënte energietechnologie beschikbaar maakt voor eindgebruik voor gebouwen, opslag en conversiesystemen, communicatie en transportsystemen enz. Deze technologieën zouden volledig moeten ontwikkeld en gedemonstreerd worden in de rijke samenlevingen die zich de gevaren en kosten van deze ommekeer kunnen veroorloven, en het dan beschikbaar maken voor de

Derde Wereld.

Conventionele energiedragers taxeren (fossiele brandstoffen, nucleaire energie) is nodig om de doorbraak van duurzame energiesystemen voor te bereiden. Dit taxeren is gerechtvaardigd omwille van de betekenisvolle terugslag-effecten veroorzaakt door het gebruik van niet-duurzame energie. Het taxeren is nodig om duurzame technologieën competitief te maken op de markt. Hoge energietaksen zullen eerst en vooral de absolute niveaus van het energiegebruik doen dalen (de doorstroming) omdat vele technologieën om energie te besparen beschikbaar zijn en verder zullen ontwikkeld en toegepast worden wanneer het economisch voordelig wordt om dit te doen. Wanneer lage niveaus van energieverbruik bereikt worden, zullen de meeste eindgebruikers in staat zijn zich hoge prijzen voor niet-duurzame energie te veroorloven, dus we zullen een tweede vorm van taxeren op niet-duurzame technologieën nodig hebben om de weg naar de doorbraak van duurzame technologieën te plaveien. In de overgangsfase zullen de hoge energietaksen enorme geldfondsen opleveren die zouden moeten gekanaliseerd worden naar de meest dringende behoeften van samenlevingen in de wereld. Agenda 21 geeft een lijst van vele voorstellen van waardevolle investeringen voor beschikbare financiële middelen.

Het duurzame energiesysteem zal niet zijn zoals het huidige groffe systeem waarin de beschikbare natuurlijke bronnen en stromen verdrongen worden door energiesystemen door de mens ontworpen. Het zal een heel sober en flexibel systeem zijn dat de natuurlijke stromen van zonnestraling aanvult met juist-voldoende en net-op-tijd energieleveringen uit de voorraad fossiele brandstoffen om te voldoen aan waardevolle menselijke noden. Terwijl de grootschalige technologieën van het ruwe oude systeem te kampen hebben

met de terugslag van belangrijke milieuproblemen, ontstaan knappe nieuwe technologieën verwijzend naar de duurzame energiesystemen van de toekomst.

OVER VOORWAARDELIJKHEID EN MOGELIJKHEDEN

Geert Mareels en Glenn Rayp

1 *Inleiding*

De vraag naar een alternatief voor het kapitalisme is een voorwaardelijke vraag. Ze is enkel betekenisvol in het licht van de nagestreefde maatschappelijke doelstellingen en geldt daarom niet absoluut. Andere economische systemen zijn uiteraard voorstelbaar en bestaan nog steeds, maar daarom zijn ze nog niet *relevant*. We zouden het voor deze bijdrage dus hierbij kunnen laten en de uitgangsvraag van dit nummer triviaal bevestigend kunnen beantwoorden, ware het niet dat U die dit leest, zich terecht bedrogen zou voelen voor zover niet minstens wordt gepoogd een betekenisvol antwoord te geven.

Een "idee" van het socialisme als perspectief op het kapitalisme lijkt ons daarom wel nodig, hoewel het geen antwoord is op de vraag naar de "juiste" economische principes. Een boodschappenlijstje vol prijzenswaardige intenties van hetgeen het socialisme zou kunnen inhouden, is inderdaad naast de kwestie. Het zou er ten hoogste aan kunnen voorafgaan.

Historisch socialistisch en aan alle linkse stromingen gemeenschappelijk is de stelling met betrekking tot de mogelijkhedenvoorwaarde van de democratie, die in de eerste plaats materieel en dan formeel-institutioneel werd begre-

pen: geen (effectieve) uitoefening van de democratische rechten en vrijheden zonder de verzekering van de materiële behoeftenbevrediging.

De behoefte aan een alternatief voor het kapitalisme is bijgevolg afhankelijk van de verhouding van het kapitalisme tot de materiële voorwaarde van de democratie, d.w.z. van de mate waarin het bijdraagt of bijgedragen heeft tot de verwezenlijking van het socialisme. Hiervoor volstaat een notie van het kapitalisme die Marx' beschrijving overneemt van de specifieke circulatievorm van het geld (G-W-G') in een meer industriële context, het produceren om te produceren, of hetgeen hiervoor is voorondersteld: de onvoorwaardelijke (kapitaals)accumulatie, door Marx veel bloemrijker aangeduid met:

“Akkumuliert! Akkumuliert! Das ist Moses und die Propheten!”¹

2 *Kapitalisme ter wille van het socialisme en omgekeerd*

Het belang van een alternatief voor het kapitalisme is voor het socialisme minder evident dan men zelfs zonder kennis van de hedendaagse geschiedenis zou vermoeden. Marx liet geen twijfel bestaan over de noodzaak van het kapitalisme, zij het ook als een historische fase, die zou zorgen voor de hoge ontwikkelingsgraad van de productieve krachten die tot een voorhanden wereld van rijkdom en cultuur moest leiden.

“... omdat ze [de revolutie] zonder deze enkel de schaarste zou veralgemenen en bijgevolg met de behoefte ook de strijd om het noodwendige opnieuw moest beginnen, en de gehele stront opnieuw

¹ *Das Kapital*, I, MEW, XXIII, p. 621.

moest beginnen"².

Dit alles motiveerde daarnaast een onwetenschappelijk(er) socialistisch streven naar een meer gelijke inkomensverdeling en naar een sociale verzekering van het materiële bestaan, aanvankelijk omdat de voortbrenging van een voldoende rijkdom niet tot de maatschappelijke opheffing van de schaarste leidde. Later werd dit streven juist *ter wille* van de voortbrenging van voldoende rijkdom gemotiveerd. De sociaal-democratie van de twintigste eeuw, gestoeld op de toenmalige nieuwe economische orthodoxie (Keynes) draaide de verhoudingen tussen maatschappelijke opheffing van de schaarste en de voortbrenging van de rijkdom om. Onderconsumptie en een ontoereikende vraag (m.a.w. maatschappelijke schaarste) werden immers bestendig door een stagnerend nationaal inkomen (ten gevolge van een beperkte investeringsstimulus). Een goed ontwikkelde sociale bescherming tegen ziekte, ouderdom en werkloosheid, hoge lonen die de stijging van de produktiviteit volgden en een meer gelijke verdeling van het nationale inkomen zorgden daarentegen voor een bestendige vraag naar goederen die de ondernemers motiveerden tot volgehouden investeringen op lange termijn.

Net daardoor produceerden ze op steeds grotere schaal, wat resulteerde in meer en goedkopere produkten die ruim en gemakkelijk konden verspreid worden, gezien de algemene koopkrachtige vraag, die netjes de evolutie van de arbeidsproduktiviteit volgde.

²Uit R. Boehm, "De vakbeweging: een tragedie", in: *Aan het einde van een tijdperk*, Epo, 1984, p. 221

De sterke stijging van de arbeidsproductiviteit echter verhinderde niet dat de hoogste economische groei uit de gekende economische geschiedenis de massale (her)intrede van de vrouwen op de arbeidsmarkt verteerde, een aanzienlijke arbeidsduurverkortung toestond en beroep moest doen op gastarbeiders om aan de arbeidsvraag te voldoen.

Er ontstond een kapitalisme met een "menseijk gelaat", sociaal-democratisch gecorrigeerd, dat aan de belangrijkste eisen van de arbeidersbeweging (gedeeltelijk) tegemoet kwam. Dit werd verklaard door de fundamentele overeenstemming van de sociaal-democratische prioriteiten en deze van de moderne economie. Zoals vóór WOII Keynes reeds betoogde en zoals het in het Plan de Man en de New Deal tot uiting kwam, was de uitbouw van een welvaartsstaat zelf in het belang van de economische ontwikkeling en de kapitaalaccumulatie. Anderzijds werd deze laatste het fundament voor de welvaartsstaat en de verwezenlijking van de sociaal-democratische doelstellingen: de relatie tussen socialisme en kapitalisme lijkt bij de sociaal-democratie nog dialectischer dan bij Marx.

3 *Mooie liedjes ...*

Drie cruciale wijzigingen leidden tot de crisis van 1973 en later en stelden de vanzelfsprekendheid van de overeenstemming tussen socialisme en kapitalisme in vraag.

1. Een dalende kapitaalproductiviteit, d.w.z. een stijgende kapitaalvereiste per eenheid produkt, naarmate de economie groeide.
2. Zeer heftige conflicten tussen arbeiders en werkgevers over de arbeidsvoorwaarden in zeer ruime betekenis.
3. Een intensievere internationale concurrentie en grotere

openheid van de nationale economieën.

De eerste wijziging lijkt nog de belangrijkste. Ze werd door verschillende economen vanuit een verschillende invalshoek onder een verschillende noemer (verslechterende investeringsopportunities, dalende kapitaalproduktiviteit), ook door de EG en de OESO, vastgesteld.

Ze vormt a.h.w. de technologische beperking waartegen het "fordisme" (zoals men de accumulatie via grootschalige gestandaardiseerde massaproductie noemt) stuitte. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig verkleinden de voordelen van een productie die op een steeds grotere schaal plaatsvindt en gebaseerd is op een tot zeer elementaire en mechanische bewerkingen doorgedreven arbeidsdeling. Daarentegen vereisten ze een steeds grotere kapitaalinzet. Eenzelfde stijging van de arbeidsproduktiviteit vereiste een meer dan evenredige toename van de kapitaalintensiteit (de kapitaalinzet per arbeider), wat resulteerde in een kapitaalverzwaring of dalende kapitaalproduktiviteit.

Dit maakt de tweede wijziging begrijpelijk.

Hoe moeilijker eenzelfde stijging van de arbeidsproduktiviteit kon worden gerealiseerd, hoe hoger de druk op de werknemers, die zich hiertegen verzetten in stakingen, bedrijfsbezettingen, manifestaties, ... Bovendien moet bij een dalende kapitaalproduktiviteit het winstaandeel in het nationale inkomen stijgen, wil de winstvoet (min of meer) gelijk blijven.

De jaren zeventig worden inderdaad gekenmerkt door verhevige conflicten die (ook) verband houden met de loonprijsspiraal en die zullen eindigen met een nederlaag van de arbeidersbeweging. In de jaren tachtig nam het aandeel van de winst in het nationale inkomen toe, overigens bij een op een lager peil gestabiliseerde kapitaalproduktiviteit (en

massale werkloosheid).

De derde wijziging houdt eveneens met de eerste verband.

Bedrijven die opereren in oligopolistische (binnenlandse) markten, proberen aan de afzetbeperkingen te ontsnappen (teneinde de verhouding van het ingezette kapitaal tot de produktie op peil te houden) door meer te exporteren. Dit had een toegenomen concurrentie tot gevolg en een veel kleinere afscherming van de nationale economie van de internationale (of buitenlandse) ontwikkelingen.

De overheid werd bijgevolg verplicht rekening te houden met de gevolgen voor de positie tegenover het buitenland in alle maatregelen die ze overwoog of ondernam, zoals de linkse regeringen in Frankrijk pijnlijk moesten vaststellen in de eerste helft van de jaren tachtig.

Het *milieuprobleem*, in zijn betekenis van (te snel) verbruik van de natuur in de economische produktie (storten, lozen of uitstoten van te hoge hoeveelheden schadelijke stoffen en/of afval, bodem-, grondstoffen- en energieverbruik, ...) ent zich hierop door de druk op de kapitaalproduktiviteit nog te verhogen, als aan de beschadiging moet worden verholpen (emissiebeperkingen, stortpreventie, waterzuivering, ...) of als ze moet worden vergoed, hetgeen op de één of andere wijze, de inzet van additioneel kapitaal per eenheid produkt vergt.

Maar in een ruime betekenis, zou de kapitaalverzwaring zelf als het milieuprobleem kunnen worden beschouwd. De rol van de natuur in het produktieproces is in het algemeen *de vervanging van menselijke en dierlijke arbeid door natuurkrachten*, met behulp van machines, energiebronnen en grondstoffen³. Mechanisatie en de stelselmatige verhoging

³Dit concept van het ecologisch probleem volgt dat van Rudolf Boehm. Voor Boehm is het principe van de moderne economie of de

van de arbeidsproductiviteit betekenen dat de natuurkrachten (energiebronnen en grondstoffen) in zo'n vorm worden aangewend dat ze menselijke taken (sneller, beter, ...) kunnen uitvoeren en overnemen. Er manifesteert zich dan een milieuprobleem wanneer deze vervanging moeilijker wordt, d.w.z. wanneer een welbepaalde aanwending van de natuurkracht een lagere opbrengst per uitgezette eenheid kapitaal genereert of m.a.w. de *kapitaalproductiviteit daalt*. Zo begrepen is het ecologisch probleem de kern van de economische crisis, dat een alternatief voor het kapitalisme motiveert.

Deze drie wijzigingen verklaren waarom de dialectiek van kapitalisme en sociaal-democratie evolueerde tot een contradictie. Crisissen werden, zoals in het post-keynesiaans of neo-marxistisch denken, begrepen als realisatiecrisissen, ten gevolge van overproductie en ontoereikende investeringsdrang, die automatisch werden tegengegaan door de "built-in stabilizers" (de vervangingsinkomens en het progressief belastingsstelsel), aangevuld met een contra-cyclische overheidstussenkomst (hogere bestedingen in periodes van tragere groei en omgekeerd). Een dergelijk beleid, waarmee men reageerde na 1973 schoot dramatisch tekort: massale aanwervingen door de overheid om de afdankingen in de privé-sector te stelpen, bewust aanvaarde hoge begrotingsstekorten, ... resulteerden in hoge inflatie en *hoge werkloosheid*. Zonder een reductie van het loonaandeel in het nationaal inkomen, onder de vorm van stagnerende reële lonen

accumulatie zelf het milieuprobleem, nl. de *systematische vervanging van menselijke en dierlijke arbeid door natuurkrachten*, d.w.z. een systematische tendens tot stijging van de arbeidsproductiviteit. O.i. is dit een ecologisch probleem *wanneer* dit tot kapitaalverzwaring leidt: niet elke stijging van de arbeidsproductiviteit is dus problematisch.

sinds 1970 in de Verenigde Staten⁴ en massale werkloosheid in Europa, kon de accumulatie niet doorgaan. Daarbij gaat het dan nog niet eens zo slecht met de economische groei. Na de periode WOII-1973, is dit het tijdvak met de tweede hoogste economische groei (voor het geheel van de geïndustrialiseerde landen) uit de gekende economische geschiedenis⁵. Enkel leidde deze groei slechts fictief tot meer rijkdom, nl. voor zover voldoende mensen werden ontslagen. De Verenigde Staten tonen wellicht het duidelijkst de vaststelling die voor de gehele industriële wereld geldt: sinds 1973 werkt men harder "voor niets".

En dát bedreigt de sociaal-democratische institutionele constructie. Een historisch (relativerend) perspectief op het accumulatiepatroon en haar institutionele configuratie leert dat accumulatie in overeenstemming *kan* zijn met de sociaal-democratische eisen maar dat het niet *moet*.

Indien we wat de accumulatie betreft in een situatie zijn beland die met kapitaalverzwaring gepaard gaat, waarvan Marx dacht dat ze altijd gold, kunnen van de verdere economische ontwikkeling geen bijkomende sociale baten onder de vorm van grotere tewerkstelling en/of stijgende inkomens worden verwacht en heeft de accumulatie vanuit socialistisch perspectief *geen zin*.

Vermits socialistisch de economie als functie heeft voldoende te produceren om de materiële behoeftenhevediging mogelijk te maken die de voorwaarde tot de effectieve beleving van vrijheid en democratie vormt, is accumulatie enkel en alleen *voorwaardelijk relevant*. Namelijk voor zover ze

⁴Zie P. Krugman, *The Age of Diminished Expectations*, MIT-Press, Cambridge, Massachusetts, 1994, vnl. hoofdstukken 1 en 2, pp. 9-30.

⁵Zie A. Maddison, *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford University Press, Oxford, 1991.

tot de socialistische doelstelling bijdraagt, wat hic et nunc betekent dat ze *minstens met een gelijkblijvende kapitaalproductiviteit moet gepaard gaan*. In de mate dat het socialisme zich agnostisch verhoudt tot de accumulatie moet het anti-kapitalistisch zijn⁶.

⁶Enkele verduidelijkende afsluitende "ideologische" opmerkingen, lijken gepast. Hoewel onze redenering aansluit bij het Marxiaanse idee van kapitaalverzwaring (dat eigenlijk van *klassiek-economische* oorsprong is en bij Smith voorkomt, zie W. Eltis, *The Classical Theory of Economic Growth*, Oxford University Press, 1984), is ze iets genuanceerder m.b.t. de tendentiële daling van de winstvoet die Marx hieruit concludeerde (in "Kapitaal III"). Deze conclusie volgt uit de constante uitbuitingsgraad die Marx hierbij veronderstelde, maar niet hoeft te gelden, zodat de winstvoet (als motor van de accumulatie) niet moet dalen. M.a.w. accumulatie maakt zichzelf niet onmogelijk, integendeel, ze kent eerder stabiele historische configuraties. Enkel *moeten* deze niet in overeenstemming met de materiële voorwaarde voor de democratie zijn, bv. wanneer de uitbuitingsgraad *moet* stijgen ("orthodoxer": wanneer de reële lonen de stijging van de arbeidsproductiviteit niet meer kunnen volgen). Deze verwijdering van Marx, steunend op "Kapitaal III", impliceert dat de noodzaak van het kapitalisme voor het socialisme wordt gerelativeerd, wat een conclusie van "Kapitaal I" was en waar een ander crisismechanisme werd onderscheiden (zie o.m. J. Robinson, "Marx and Keynes", in: *Collected Economic Papers I*, Basil Blackwell, Oxford, 1966, pp. 133-145). Bij constant veronderstelde reële lonen (op een historisch bepaald subsistentiepeil) leidde een stijgende uitbuitingsgraad tot een wereld van rijkdom en cultuur, waartegenover de arbeiders enkel hun ketenen te verliezen hadden, wat het einde betekende van de historische opdracht van het kapitalisme. Is de stijgende uitbuitingsgraad evenwel kapitaalverzwarend, dan is het twijfelachtig of een wereld van rijkdom en cultuur wordt verwezenlijkt, d.w.z. of het kapitalisme zijn historische opdracht wel heeft volbracht. In deze mate lijken de crisismechanismen van "Kapitaal I en III" met elkaar in tegenspraak.

De mogelijkheid van kapitaalverzwaring die hier centraal staat in de verwerping van de *onvoorwaardelijke* kapitaalsaccumulatie, wordt in post-Keynesiaanse (en wellicht ook in sociaal-democratische en com-

4 *Duurzaam socialisme*

Voor zover accumulatie niet tot de materiële basis voor het socialisme bijdraagt (gezien een kapitaalverzwaring die niet kan worden vermeden), kan dit enkel van een *grotere duurzaamheid van produktiemiddelen en gebruiksgoederen* worden verwacht.

Grotere duurzaamheid van de produktiemiddelen (waarvoor het loonaandeel in het nationale inkomen kan stijgen) betekent dat machines minder snel worden vervangen en bijgevolg minder snel *economisch* depreciëren en langer rendabel kunnen worden ingezet. Dit betekent dat de groei van de arbeidsproduktiviteit vertraagt en het *reële loon constant blijft of traag stijgt*. Inkomensgroei kan enkel van "relevante" accumulatie worden verwacht. In het andere geval kan een verbetering van de materiële behoeftenbevrediging enkel volgen uit meer rationele invulling van behoeften en/of een herdefiniëring van de behoeften, a.h.w. door (grotendeels éénmalige) vermogenseffecten eerder dan door inkomenseffecten, dus eerder door een betere hesteding van een gegeven hoeveelheid middelen dan door de toename ervan.

Het onvertrouwde van onbetreden paden doet ons concretere (munistische) traditie weggewuifd als een louter historische toevalligheid (zie opnieuw J. Robinson, o. c. p. 144), want ze is afhankelijk van de aard van de technologische vooruitgang waarover a priori m.b.t. het kapitaalgebruikend karakter niet veel te vertellen valt. De onderconsumptietendens wordt daarentegen als een logisch noodzakelijk proces begrepen dat een grotere geldigheid zou hebben. O.i. wordt hier ten onrechte de realiteit van het historische feit ontkend — alsof de kapitaalverzwaring voor de materiële behoeftenbevrediging niet even bedenkelijke gevolgen zou hebben als de onderbesteding. Het is niet omdat het afschieten van kerntuig een historische contingentie was (kon wel of kon niet) dat we er niet even dood van zouden zijn geweest.

ter worden. Onmiddellijk denkt men hier aan het domein van het individuele vervoer (dat 15% tot een kwart van de gezinsbestedingen vertegenwoordigt), een betere maar zeer ingrijpende reorganisatie binnen en buiten de sector zou de transportbehoefte veel goedkoper kunnen invullen. Bij mogelijk comfortabel autoloos gedrag kan dit nog aanzienlijke bedragen voor andere behoeftenbevrediging vrijmaken. Niettemin moet dit met een herdefiniëring van de vervoersbehoefte gepaard gaan, die niet langer kan betekenen dat om het even wie om het even wanneer naar om het even waar moet kunnen gaan. *Dit is een democratisch probleem.*

Soortgelijke winsten van duurzaamheid zouden ook mogelijk zijn door een goed uitgebouwde, eventueel gesubsidieerde sector van onderhoud en reparatie — waarin momenteel het zwartwerk zo welig tiert — die de levensduur van de huishoudelijke machinerie kan verlengen. Natuurlijk vormt een hooggeschoolde en handige bevolking die door een verkorting van de arbeidsduur over de nodige tijd beschikt om onderhoud en reparatie te harte te nemen, een valabel alternatief.

In beide gevallen kan het (innerlijk) conflict met het mimetisch begeren dramatisch zijn. Mimetisch begeren impliceert afgunst en egoïsme. Al hetgeen de ander heeft, verwerft of aan hem werd overgelaten, wordt een bron van begeerte en dus van gevoelens van tekort, gebrek en afgunst. Elk bezit van de ander vormt een motief om dit zelf ook te verwerven. Als fundamenteel cultureel patroon is het mimetische begeren dan de ideale basis voor een stelsel van onvoorwaardelijke en eindeloze accumulatie (de moderne economie) dat hierdoor nooit voor een motief of eerder voorwendsel tot produktie verlegen zal zitten.

Als de onvoorwaardelijke kapitaalsaccumulatie nu op haar

beurt voor niet weinig verantwoordelijk is voor de huidige trend tot uitstoting van de arbeidskracht mét inkomensverlies, *waardoor de basis voor de democratie en de emancipatie wordt ondermijnd*, dan is de democratisering van het mimetische begeren en van het egoïsme *pervers* omdat ze haar eigen voorwaarden onmogelijk maakt. Daartegenover is socialisme dan inderdaad een kwestie van gezond verstand.

5 *Sant in eigen land*

Internationaal blijft de duurzaamheidsoptie evenwel problematisch.

De ontwikkeling van de produktieve krachten leidt tot een hogere arbeidsproductiviteit die bij een gegeven loon de concurrentiekracht verstevigt en een land/bedrijf toelaat een groter marktaandeel te verwerven, zodat de eigen kapitaalproductiviteit op peil wordt gehouden (en bijgevolg met een betere behoeftenbevrediging samengaat).

Dit is de strategie van het *nationale socialisme* dat echter tot een "prisoners dilemma" leidt : *alle* staten/bedrijven concurreren elkaar op deze wijze, zodat wel de ontwikkeling van de produktieve krachten op peil blijft, maar niemand aan marktaandeel wint en het socialisme in het gedrang komt (als de globale groei van de wereldmarkt te klein is om iedereen te bedienen, er te veel gegadigden zijn, of de ontwikkeling van de produktieve krachten een dusdanige groei van de — verkochte — produktie vereist dat de spontane marktgroei niet volstaat en substantiële marktaandelen moeten worden gewonnen).

Hieruit *unilateraal uittreden* zal enkel het socialisme van de anderen verwezenlijken ten koste van zichzelf, omdat anderen dan inderdaad het vereiste grotere marktaandeel kun-

nen verwerven. Afhankelijkheid tegenover het buitenland moet daarom worden geassumeerd i.p.v. genegeerd onder de vorm van wederzijdse aandacht voor behoeften en belangen. In dat verband lanceerden we ooit de idee van een internationaal sociaal zekerheidsstelsel, ter organisatie van de internationale solidariteit. Autarkisch socialisme is evenwel in elk geval uit te sluiten.

;

TERUG NAAR MEER STAAT .

Jef Turf

De zoektocht naar een globaal theoretisch alternatief voor *het* kapitalisme lijkt mij een tamelijk bizarre oefening, al was het maar omdat *het* kapitalisme niet bestaat. Het verschil tussen het hedendaags en het negentiende-eeuws kapitalisme is veel groter dan tussen het hedendaags kapitalisme en het "socialistisch alternatief", zoals het vorm kreeg in de vroegere Sovjetunie. Wat me wel zinvol lijkt, essentieel zelfs, is het zoeken naar aangrijpingspunten voor een *alternatief beleid* voor het huidige neoliberale project dat in alle industrielanden en op wereldschaal wordt doorgevoerd en leidt tot de grootste catastrofe. Of daaruit uiteindelijk een globaal alternatief voor de huidige kapitalistische samenleving zal volgen, is momenteel niet mijn zorg, evenmin als het vinden van de steen der wijzen of andere absolute dromen mijn zorg zijn.

Het moment is interessant: twintig jaar lang werd het liberaal beleid van deregulering, "minder staat" en vrijhandel ontwikkeld en opgedrongen aan de wereld als alleen-zaligmakende oplossing. Met "opgedrongen" bedoel ik dat het om een bewuste strategische keuze van mensen gaat, en niet om een of ander onafwendbaar natuurfenomeen. Vandaag begint men zich daarover in de openbare opinie serieus vragen te stellen, nu werkloosheid en armoede bittere vruchten ervan zijn, en de grenzen tussen grootkapitaal en maffia vervagen. Er rijst twijfel in de geesten, zelfs in het kapita-

listische kamp, of de gevolgde weg wel de beste is. En die twijfel uit zich reeds in de dalende ster van de kampioenen van het neoliberalisme.

Het is geen eenvoudige opdracht om vanuit die twijfel tot een gewijzigd beleid te komen. Dit vergt vooreerst een degelijk inzicht in de mechanismen die door het kapitaal op wereldschaal worden aangewend om het systeem in stand te houden. De meest luciede analyse ervan heb ik gevonden in de teksten van Antoon Roosens, verschenen in het tweemaandelijks tijdschrift *Meervoud*.

Roosens beschrijft hoe de regeringen en de supra-nationale instellingen erin geslaagd zijn de spaargelden van de particulieren, voorheen bestemd voor sociale doeleinden, te heroriënteren naar de wereldwijde geldmarkt waar zij de onverzadigbare geldhonger van de multinationals moeten stillen, ten behoeve van arbeidsplaatsvernietigende technologie. Er is geen geld te weinig, zoals onze regering halstarrig volhoudt. Er is geld teveel, maar het wordt afgewend van de nationale dienstverlenende sectoren waar enorme behoeften aan arbeidskrachten bestaan. Het wordt aangewend voor de immer duurder wordende technologie, voor zover het niet louter parasitair over de planeet zwerft als speculatief kapitaal.

Om herhaling van de grote beurskrach van 1929 te verhinderen, werden door de overheid in elke natie twee geldmarkten van elkaar gescheiden: de industriële geldmarkt, die tot stand komt door de meerwaarde binnen het kapitalistisch productieproces, en het "sociaal kapitaal" gevormd door spaargelden van burgers en overheid, bestaande uit allerlei sociale bijdragen of verplichte stortingen voor pensioenen, levensverzekeringen, verzekeringen tegen ziekte, werkloosheid, arbeidsongevallen enz. Dit sociaal kapitaal bete-

kende een instrument dat niet alleen kon aangewend worden voor bepaalde sociaal-economische objectieven, maar ook om inflatoire tendensen te bestrijden.

Volgens Roosens is het "dit systeem dat aan de basis lag van de ongeëvenaarde expansie van de welvaart van de massa in de Westerse landen, van 1950 tot 1980". Vanaf 1985 werd deze politiek-economische structuur volledig van de kaart geveegd. Deze ommekeer is volgens Roosens het gevolg van enerzijds de vooruitgang van wetenschap en techniek die leidt tot een snelle vermindering van de tewerkstelling en hijgevolg van het aandeel van de 'levende arbeid', bron van meerwaarde. De "dalende tendens van de meerwaarde" is een waarneembaar feit geworden. Maar terzelfdertijd hebben de spitssectoren van de industrie steeds grotere kapitalen nodig om de op hol geslagen technologie te kunnen volgen.

Daarom werden overal de scheidingsmuren tussen de twee kapitaalmarkten gesloopt, wordt het geld onttrokken aan sociale doeleinden om het ten dienste te stellen van het concurrentieel groeimechanisme van de multinationals. Het gevolg daarvan is dat "macro-economisch gezien de multinationale, hoogtechnologische industrie parasitair geworden is: zij onttrekt aan de maatschappij een grotere som aan financiële en andere (denk aan het ecologisch probleem) hulpbronnen dan de totale gebruikswaarde van de goederen die zij met die nieuwe technieken kan produceren".

Alle Westerse regeringen, welke ook hun partijpolitieke samenstelling weze, hebben zich ingeschakeld in deze neoliberale wereldorde, en hebben zo "alle instrumenten en bevoegdheden inzake economisch en sociaal heleid afgestaan aan de nieuwe, supranationale en ondemocratische beleidsorganen, de dienaars van de blinde wet van het geld. Binnen het aldus geschapen internationaal kader hebben de demo-

cratisch verkozen vertegenwoordigers van de volkeren geen enkele reële greep meer op het lot van hun land en van hun mensen. De democratie is letterlijk buiten spel gezet en gereduceerd tot een inhoudloos marionettenspel" (T.R.).

Indien de analyse van Toon Roosens klopt, kan een alternatief beleid slechts vertrekken van het herstel van de democratische rechten van de volkeren. Dit houdt in dat belangrijke hefboomen van onze economie terug onder democratische controle worden geplaatst. Er moet terug "meer staat" komen, om de nodige middelen te mobiliseren zonder dewelke het onmogelijk is de werkloosheid te liquideren en de armoe te bestrijden. Als gevolg daarvan zal het kapitaal ter beschikking van de groot-industrie verminderen, wat een rem zal betekenen in de waanzinnige technologische wedren ter verhoging van de produktiviteit op kosten van de mensen en hun tewerkstelling. Meer middelen zullen ook beschikbaar worden voor de dienstensector, bron van nieuwe tewerkstelling.

In dit kader kunnen voorstellen zoals deze geformuleerd door Rudolf Boehm, een zeker belang krijgen.

Een dergelijk beleid gaat uiteraard frontaal in tegen het neoliberal beleid, zoals het thans wordt gevoerd. Men mag het niet verwachten van de huidige politieke formaties, die alle, met zekere nuances, eenzelfde (kapitalistisch) beleid voorstaan. Er zal bijgevolg iets anders nodig zijn, waarvan men vandaag alleen kan zeggen dat het een volkse beweging moet zijn, die alle klassieke bestaande partijgrenzen wegvaagt, die tegenover het voldongen feit van de internationale machtcentra het voldongen feit van de herstelde democratie plaatst, en het lot terug in eigen handen neemt. "Meer staat" kan hier zeker niet betekenen een terugkeer naar het verstarde politieke spel waarbij de invloeden en de

baten verdeeld worden tussen parasitaire politieke formaties die van middel doel geworden zijn. Wèl meer middelen in handen van de gemeenschap om de koers naar de afgrond te verhinderen.

Men zou kunnen opwerpen dat zulk een radicale wijziging binnen het huidige politieke landschap utopisch is. Misschien. Maar het is zeker niet utopisch te stellen dat de weerstand tegen het huidige beleid zal toenemen. De fameuze kloof tussen burger en politiek is een feit. Zelfs binnen de traditionele partijen wordt gevreesd dat zij moeilijk het begin van de 21ste eeuw zullen halen. Ze houden zelf allerhande vingeroefeningen met als doel hun bestaan te verlengen. Er zijn bijgevolg grote veranderingen op til, en het zou onverantwoord zijn het initiatief daarbij in handen te laten van de verdedigers van het oude systeem.

Eén van de moeilijkste problemen, vooral in progressieve middens, heeft betrekking op de te verwachten dimensie van de historische actor.

Rudolf Boehm raakt het terloops aan in zijn bijdrage waar hij schrijft "Eigenlijk zou een staat, volgens Aristoteles, zich zo ver, of enkel zo ver, moeten uitbreiden dat hij binnen zijn eigen grenzen zoveel mogelijk 'zelfgenoegzaam' ('autark') is. Dat zou dan wel eens weinig uitstaans hebben met volksgemeenschappen, taalgrenzen en dergelijke." Sedert Aristoteles hebben echter alle duizendjarige wereldrijken zich steeds willen uitbreiden om aan de behoefte van zelfgenoegzaamheid te voldoen. Vandaag claimt de VS het recht op interventie waar ook ter wereld omdat overal de eigen autarkie wordt bedreigd ...

Ik zal het tot nader orde maar liever houden bij volksgemeenschappen en taalgrenzen en dergelijke.

Er bestaat misschien een historische verklaring voor de

blindheid van de meeste Vlaamse progressieve intellectuelen wanneer zij te maken krijgen met het nationaliteitenprobleem. Vandaag moet men echter stekeblind zijn om niet in te zien hoe *het enige antwoord* dat voorlopig gegeven wordt op de dictatuur van het multinationalaal kapitaal, komt vanuit de volksgemeenschappen. De opbloei van het nationalisme, overal in de wereld, is het antwoord dat intuïtief gevonden wordt op de multinationale onderwerping. Dat de meeste progressieven er afwijzend tegenover staan, vergemakkelijkt slechts de ontaarding van nationalisme in extreem-rechtse vormen van racisme en fascisme, wat veeleer een reddingspoging is van rechts om de bedreigde verhoudingen te beschermen, dan wel een poging om een alternatief te vinden.

Het doorbreken van het democratisch deficit blijkt op internationaal vlak niet mogelijk. Daarvoor is de greep van de financierswereld op de internationale instellingen te overweldigend.

Om een aantal redenen waarop ik hier niet wil ingaan, is evenmin de Belgische Staat een mogelijk niveau van weerstand tegen het neoliberal beleid. Blijft dus de eigen volksgemeenschap, waarvan Toon Roosens zegt:

“Een nieuw ideologisch concept, een nieuw maatschappijbeeld dat moet toelaten een ander economisch en sociaal beleid te voeren, is een cultureel proces dat slechts kan groeien en rijpen tot een nieuwe democratische consensus, binnen de culturele ruimte van elk volk afzonderlijk”.

Men kan uiteraard smalend het nationalisme in de verdomhoek van rechts plaatsen, zoals zovele Belgo- en Euro-nationalisten doen. Maar daarmee geeft men de enige troefkaart uit banden die een reële basis biedt voor een alternatief beleid: een volkse basis die, in samenwerking met de andere volkeren die gelijklopende betrachtingen koesteren, de koers

naar de afgrond onder leiding van het multinationaal kapitaal kan verhinderen.

KAPITALISME: UITBUITING OP HET VLAK VAN DE
ARBEID OF DE RUIL? *EEN KRITIEK OP RUDOLF
BOEHM VANUIT MARX, LENIN EN MANDEL*

Guy Quintelier

Rudolf Boehms tekst over "Het kapitalisme en het alternatief" roept, ondanks al de pertinente beschouwingen, heel wat twijfels op, en dit zowel op principiële als op historisch vlak. Principieel betwijfelt Boehm zelf Karl Marx' bepaling van de kapitalistische produktiewijze. Maar Boehms invulling van het begrip 'kapitalisme' overtuigt niet. Op historisch vlak vrees ik dat Boehm niet de zakelijke kern heeft getroffen van de produktiewijze die sinds het begin van de moderne tijden in West-Europa is opgekomen en die Marx kapitalistisch heeft genoemd. Dit blijkt ook uit Boehms lichtvoetige beschrijving van het twintigste-eeuwse monopoliekapitalisme.

Boehms alternatief sluit dan ook niet noodzakelijk het kapitalisme uit: kapitalistische uitbuiting van de eigen arbeiders, en zelfs lokale 'voordelige ruil', blijft mogelijk. Anderzijds had Marx ook ongelijk, wanneer hij meende dat het kapitalisme een historisch zinvolle taak te vervullen heeft. Het aards paradijs is niet bereikbaar.

1 *Principiële kritiek*

1.1 Een 'terugval' op de ouwe Moor?

Bestaat er in elke economie uitbuiting? Boehm meent van wel, maar dient deze bewering niet om zijn niet geëxpliciteerde afwijzing van de kern van Marx' kapitalisme-kritiek — de uitbuiting van de arbeiders — mede te rechtvaardigen? Als er in elke economie uitbuiting bestaat, waarom zouden we dan nog op zoek gaan naar een alternatief voor het kapitalisme? (Of zoals men populair zegt wanneer men alles wil laten zoals het is: " 't Is overal iets".)

In allicht elke economie, juist omdat ze economie¹ is, zou volgens Boehm onrechtvaardigheid en uitbuiting, ongelijkheid en onvrijheid voorkomen. Als ik me beperk tot het begrip 'uitbuiting', dan kan er volgens mij wel een economie bestaan waarin er geen uitbuiting plaatsgrijpt. Uitbuiting kan zowel een moreel-psychisch gegeven zijn — een kwestie van aanvoelen —, als een objectief gegeven — dat niet als zodanig moet aangevoeld worden.

Mensen kunnen zich vanuit een fundamentele rustbehoefte uitgebuit voelen, omdat ze moeten arbeiden om in hun levensonderhoud te voorzien. Mensen kunnen zich ook, vanuit een fundamentele engagementsbehoefte, uitgebuit voe-

¹Wat Rudolf Boehm in zijn tekst onder economie verstaat, klopt niet. Het is niet zo dat 'op elk bepaald tijdstip' 'in elk welomlijnd gebied' 'welbepaalde middelen beschikbaar zijn' die kunnen dienen voor de behoeftebevrediging van mensen. Er zijn zowel welomlijnde gebieden (bijvoorbeeld woestijnen) als welbepaalde tijdstippen (bijvoorbeeld ten tijde van hongersnoden) waar er geen bevredigingsmiddelen beschikbaar zijn. Vroeger gaf Boehm zelf beter het principe van een ('nieuwe') economie aan: "ze moet zich tot doel stellen in de volle mate van het mogelijke de materiële behoeften van de mensen te bevredigen en de daarmee verbonden belangen te behartigen" (Boehm, 1984, p. 209).

len, omdat ze met hun arbeid niet die doelstellingen mogen nastreven die zij belangrijk vinden. Ze worden verplicht te arbeiden voor doelen die zij zelf niet stellen, of waarvan zij het nut niet inzien.² Uitgaande van de fundamentele rust-behoefte is natuurlijk elke economie gebaseerd op uitbuiting. Een economie vertrekt nu eenmaal van de noodzaak dat de mensen moeten produceren. Het is het economisch grondprincipe van het menselijk bestaan, dat de mensen de natuur door hun arbeid moeten wijzigen, indien ze willen voortbestaan.³ Deze arbeidsplicht wordt echter niet als uitbuiting ervaren, wanneer men overtuigd is van de noodzaak ervan. In deze zin is er dan ook een economie mogelijk, waarbij men wel moet werken maar waarbij men niet uitgebuit wordt. Men kan mensen maar serieus verplichten om zich met hun arbeid te engageren voor doelstellingen waarmee ze niet akkoord gaan, wanneer ze zelf niet over middelen beschikken om in hun levensonderhoud te voorzien.

Uitbuiting is ook een objectief gegeven, en hoeft als zodanig niet door de mensen gevoeld te worden.⁴

²Onder de fundamentele rust- en engagementsbehoefte kan men ook Freuds dood- en levensdrift verstaan.

³Ook Marx hangt dit principe aan: "Het arbeidsproces (...) is een doelmatige activiteit om te komen tot vervaardiging van gebruikswaarden, aanpassing van het natuurlijke aan de menselijke behoeften, *algemene voorwaarde* voor de stofwisseling tussen mens en natuur, *eeuwige en natuurlijke voorwaarde van het menselijke leven* en daardoor onafhankelijk van iedere vorm van dit leven, sterker nog: aan alle maatschappelijke vormen gemeen." (Marx, 1867, p. 121, S. 198, mijn cursivering)

⁴Omdat het ook een kwestie van aanvoelen is, hebben bedrijven de mogelijkheid door allerlei moderne management- en 'human resources'-technieken de arbeiders zich te laten identificeren met 'hun' bedrijven. Arbeiders worden zo niet alleen financieel maar ook emotioneel gebonden aan 'hun' bedrijven. Ook al zijn de arbeiders daardoor niet bewust

Voor Marx⁵ vindt de specifiek kapitalistische uitbuiting⁶ niet plaats door een of andere ongelijke of voordelige ruil, maar door de uitbuiting van de menselijke arbeidskracht. Kapitaal wordt op specifiek kapitalistische wijze geaccumuleerd binnen het proces van de meerwaardevorming, die ontstaat door de meerarbeid van de arbeiders. “De historische bestaansvoorwaarden van het kapitaal vallen beslist niet samen met de circulatie van waren en geld. *Het kapitaal ontstaat slechts daar, waar de bezitter van productie- en bestaansmiddelen de vrije arbeider op de markt aantreft als verkoper van zijn arbeidskracht*” (Marx, 1867, p. 110, S. 184; cursivering door Marx). In voetnoot 41 vermeldt Marx hierbij nog: “Het kapitalistische tijdperk wordt dus gekenmerkt door het feit dat de arbeidskracht voor de arbeider zélf de vorm aanneemt van een hem toebehorende waar, zijn arbeid dus de vorm krijgt van loonarbeid.” De arbeider is binnen het kapitalisme op twee manieren vrij: “Vrije arbeiders in de dubbele betekenis van het woord, namelijk dat zij noch zelf direct tot de productiemiddelen behoren — zoals slaven, lijfeigenen enzovoort —, noch dat de productiemiddelen hun toebehoren — zoals bij de zelfstandige boer, enzovoort —, maar dat zij daarvan vrij, los en ontbloot zijn.” (Marx, 1867, p. 556, S. 742) De meerwaarde kan slechts gevormd worden omdat er een verschil bestaat tussen de ruil- en gebruikswaarde van de menselijke arbeidskracht. “De (ruil)waarde van de arbeidskracht wordt evenals de waarde van iedere

van de plaatsgrijpende uitbuiting, desondanks blijft deze bestaan.

⁵Bij de pagina-aanduiding van Marx *Het Kapitaal*, I, wordt eerst deze uit de Nederlandse vertaling van I. Lipschits vermeld, daarna deze uit MEW 23.

⁶De specifiek kapitalistische uitbuiting onderscheidt zich van alle andere vormen van uitbuiting. Rudolf Boehm lijkt me de specifiek kapitalistische uitbuiting niet te treffen met zijn beschrijving.

andere waar, bepaald door de voor de productie — dus ook voor de reproductie — van dit specifieke artikel noodzakelijke arbeidstijd. (...) de (ruil)waarde van de arbeidskracht is de waarde van de bestaansmiddelen, die voor de instandhouding van de bezitter noodzakelijk zijn.” (Marx, 1867, p. 110, S. 184–185) De gebruikswaarde van de arbeidskracht is de levende arbeid die zij kan presteren. De meerwaarde ontstaat omdat de arbeider slechts een gedeelte van zijn tijd moet gebruiken om de reproductie van zijn arbeidskracht te waarborgen: de rest van zijn tijd dient voor het produceren van de meerwaarde. “Zoals de verkoper van iedere andere waar realiseert de verkoper van de arbeidskracht inderdaad de ruilwaarde en staat hij de gebruikswaarde af. (...) De omstandigheid dat het dagelijkse onderhoud van de arbeidskracht (bijvoorbeeld) slechts een halve arbeidsdag kost, ondanks dat de arbeidskracht een hele dag werkzaam kan zijn, dat dus de waarde, die door het gebruik van de arbeidskracht gedurende een dag wordt gevormd, twee keer zo groot is als haar eigen dagwaarde, is een bijzonder voordeel voor de koper, maar volstrekt geen onrecht jegens de verkoper.” (Marx, 1867, p. 129, S. 208)⁷

⁷De geldigheid van Marx' theorie over de vorming van meerwaarde hangt niet af van de arbeidswaardeleer. De essentie van Marx' meerwaardetheorie is dat het loon (de ruilwaarde van de arbeid) van de arbeider minder is dan zijn bijdrage (de gebruikswaarde van de arbeid) tot de waarde van de producten die hij vervaardigt gedurende de tijd waarvoor hij een loon krijgt. Hoe men de ruilwaarde van een produkt bepaalt, heeft op deze essentie geen invloed. Merkwaardig is wel dat Boehm die David Ricardo, tegen Marx in, prijst omdat hij zijn arbeidswaardeleer niet verabsoluteert, in zijn voorbeelden zelf met werkuren 'reken'. Ook zou het toch voor Boehm moeten verwonderlijk zijn, dat het kapitalisme “soveel mogelijk middelen besteedt (...) aan het voortbrengen van produkten (...) op de meest produktieve wijze (*met de minste arbeidsinzet*)” (mijn cursivering).

Bij de vorming van de meerwaarde worden dus volgens Marx de wetten van de warenruil op geen enkele wijze geschonden. Men ruilt equivalent tegen equivalent. *Bedrieglijke handelaarstrukken*, woeker- en zwendelpraktijken, zijn volgens Marx niet de middelen waarmee op een kapitalistische wijze meerwaarde wordt gevormd. Zij behoren niet tot het kapitalisme in zijn zuivere vorm. "De vorming van meerwaarde, dus de omzetting van geld in kapitaal, kan derhalve noch worden verklaard doordat de verkopers de waren boven hun waarde verkopen, noch doordat de kopers de waren beneden hun waarde kopen." (Marx, 1867, p. 102-103, S. 175) De warencirculatie is volgens Marx geen produktieve bron van meerwaarde.

1.2 Voordelige ruil als specifiek kapitalistisch?

De kern van het kapitalisme is volgens Marx dus zeker niet de 'voordelige ruil' ten gevolge van meer produktiviteit. Wat met dit laatste ten hoogste — maar niet door Boehm in de voorliggende tekst — aangeduid is, is een afgebleekte vorm van het proces van vorming van relatieve meerwaarde. De relatieve meerwaarde is de enige vorm van meerwaarde, die Ricardo onder de naam "*profit*" ontwikkelt, stelt Marx (Marx, 1863, S. 419). "Het kapitaal moet de technische en maatschappelijke voorwaarden van het arbeidsproces, dus de productiewijze zelf, omwentelen, ten einde de arbeidsproductiviteit te verhogen, door de opvoering van de arbeidsproductiviteit de waarde van de arbeidskracht te doen dalen en zodoende het voor de reproductie van die waarde noodzakelijke deel van de arbeidsdag te verkorten. De door de verlenging van de arbeidsdag geproduceerde meerwaarde noem ik de absolute meerwaarde; de meerwaarde, daarente-

gen, die voortvloeit uit de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd en de daarmee gepaard gaande wijziging in de kwantitatieve verhouding van de beide bestanddelen van de arbeidsdag, noem ik de relatieve meerwaarde. " (Marx, 1867, p. 229, S. 334) Wat Boehm beschrijft, en waarvoor hij zich gesteund acht door David Ricardo, is echter nog niet het proces van vorming van relatieve meerwaarde, zoals Marx het bedoelde. Marx bekritiseert trouwens Ricardo omdat hij de "Gesetze des Mehrwerts" verwisselt met de "Gesetze des Profits" (Marx, 1863, p. 375 e.v.).

Het 'eigen-aardige', de kern van het kapitalisme, kan ook niet de 'voordelige ruil' ten gevolge van hogere produktiviteit zijn.⁸ Dit blijkt uit volgende *onduidelijkheden* en onjuistheden in Boehms tekst.

Boehm kan het specifieke van het kapitalisme niet zien in de hogere produktiviteit, het opdrijven van de produktiviteit, want dit komt maar "in een later stadium" voor⁹.

⁸Boehm blijkt zelf te betwijfelen of hij wel het kapitalisme heeft beschreven. Want waarom anders in een artikel met als titel "Het kapitalisme en het alternatief" volgende zinsneden: "Komt de aangeduide beschrijving van het 'kapitalisme', of hoe men het ook zou willen noemen, ..." (mijn cursivering)? en "Het doet er zelfs niet toe of 'men' dat of misschien iets anders 'kapitalisme' noemt; ...".

⁹Maar zeer duidelijk is dit niet. Boehm zet namelijk iets later "dit later stadium" weer tussen haakjes, en beweert: "(En het kapitalisme bestaat net in het stelselmatig opdrijven van de produktiviteit.)" Maar het opdrijven van de produktiviteit zonder voordelige ruil heeft een economische mislukking tot gevolg, zoals bij een aantal 'socialistische' landen is gebleken. Vervalt Boehm niet tot het mercantilisme? "Daarentegen heeft de Ricardiaanse school op luide toon de produktiviteit van de arbeid uitgeroepen tot ontstaansgrond van de winst (lees: meerwaarde). In ieder geval een vooruitgang vergeleken met de mercantilisten, die de overschot van de prijs der produkten boven de produktiekosten afleidde uit de ruil, uit de verkoop van de produkten boven hun waarde. Desondanks heeft ook de Ricardiaanse school slechts het

Het specifieke zou volgens hem dus meer op het vlak van de 'voordelige ruil' (kunnen) liggen.¹⁰ Rudolf Boehm blijkt echter in voorliggende tekst niet de *dubbelzinnigheid* van het begrip 'voordelige ruil' aan te duiden. Een voordeel kan men door ruil zowel verwerven op het vlak van de gebruikswaarde, als op het vlak van de ruilwaarde. Iets is mij voordelig als gebruiksvoorwerp, omdat het mij goed van pas komt.¹¹ Ik behaal een voordeel op het vlak van de ruilwaarde, wanneer wat ik krijg duidelijk meer waard is dan wat ik geef. Een voordelige ruil op het vlak van de ruilwaarde zou men een woekerpraktijk kunnen noemen. Bij zijn afwijzing van het 'protectionisme' — onder nummer 6 — gebruikt Boehm het begrip 'voordeel' als gebruikswaarde ("... waarbij het 'voordeel' geen ander moet zijn dan dat men krijgt wat men absoluut nodig heeft en zelf niet kan voortbrengen.") Doordat Boehm in zijn bepaling van 'kapitalisme' — onder nummer 2 — niet expliciet vermeldt dat het hierbij om voordeel op het vlak van de ruilwaarde gaat, zou een boer die met zijn graanoverschot naar de markt gaat, om eerlijk te ruilen tegen een hem goed dienstige broek, voor Boehm ook een kapitalist zijn.

Hoe de *kwantitatieve ruilverhoudingen* bij de 'voordelige

probleem vermeden en het niet opgelost. Inderdaad besaten deze burgerlijke economen het juiste instinct dat het zeer gevaarlijk zou zijn dit brandende probleem van de oorsprong van de meerwaarde diepgaand te onderzoeken." (Marx, 1867, p. 394, S. 539)

¹⁰ Of zoals Boehm zelf zegt: de voordelige ruil is het enige wat aan de absolute bevoorrechtiging van het opdrijven van de produktiviteit enige zin kan geven.

¹¹ "Met betrekking tot de gebruikswaarde kan dus gezegd worden dat 'de ruil een transactie is, waarbij beide zijden winnen'" (Marx, 1867, p. 99, S. 172) Marx verwijst hierbij naar een uitspraak van Destutt de Tracy.

ruil' liggen — wat de ruilmaat is — is ook niet duidelijk in Boehms tekst. Het lijkt iets te maken te hebben met hoe de verhoudingen in de mate van produktiviteit liggen: “Wie in staat is een bepaald produkt voort te brengen met een verhoogde produktiviteit, kan dit produkt nog steeds ruilen *tegen hetzelfde volume* van een ander produkt dat voortgebracht wordt met een lagere produktiviteit, op voorwaarde natuurlijk dat voor het eerste produkt ook een *koopkrachtige* belangstelling bestaat.” (mijn cursivering) Waarom “hetzelfde volume”? Boehm zal hiermee wel niet bedoelen dezelfde hoeveelheid — 10 koffiebonen tegen 10 blauwe bonen —, maar wat dan wel? En hoe wordt dat onderling afgemeten? Het moet hierbij toch gaan om een ander produkt. Hoe worden de ruilverhoudingen tussen de verschillende produkten bepaald?

Nog meer onbepaald wordt het wanneer we *de ruilsituatie* van de woekeraar en de uitgebuitene bekijken.

De uitgebuite heeft het produkt van de woekeraar nodig; het is “voor hemzelf (min of meer) onmisbaar”. “De voordelige ruil bestaat erin voordeel te halen uit de noodsituatie van een ander”, stelt Rudolf Boehm¹². Als de woekeraar van het onmisbare produkt de enig mogelijke leverancier¹³ is, dan heerst toch de volledige willekeur en wordt hij toch niet weerhouden om zijn prijzen steeds maar hoger en hoger

¹²Maar blijkbaar toch niet zomaar, want ondanks de tegenwoordig zelfs “teruglopende welstand in de nog steeds rijke landen” slinken “de mogelijkheden om nog een voordelige ruil te realiseren”.

¹³Boehm schrijft: “(bijna) nergens elders te verkrijgen”. Indien het nergens elders te verkrijgen is, geldt de volledige willekeur van de woekeraar. Indien het “(bijna)” nergens elders te verkrijgen is, en de vraag even onmisbaar en even groot blijft, kunnen de ‘zeldzame’ woekeraars hun ‘uitzonderlijke’ produkten “(bijna)” ongeremd willekeurig aan de man of vrouw brengen.

te stellen. Aan deze uitbuiting blijkt er dus geen bovengrens gesteld te worden, behalve misschien in de mate dat de woekeraar geïnteresseerd is in het verder voortbestaan van zijn woekerpraktijken en daarvoor slachtoffers moet blijven vinden. Gelukkig voor de uitbuiters, en spijtig genoeg 'iets minder' voor de uitgebuitte, moet de uitgebuitte ondanks zijn noodsituatie wel een koopkrachtige belangstelling blijven hebben. Of zoals het de in wonderen gelovende David Ricardo stelt: "Die inspanning voor het eigen voordeel is op wonderbaarlijke wijze verbonden met het algeheel welzijn van allen."

Waarom wil de woekeraar ruilen met de uitgebuitte? Vermoedelijk wel niet uit menslievendheid.¹⁴ Waarom heeft de woekeraar belangstelling in het produkt van de uitgebuitte? Blijkbaar heeft hij toch ook dit produkt nodig, al was het maar om daarmee andere mensen, natuurlijk in "wonderbaarlijke" functie van hun "algeheel welzijn", door middel van zijn woekerpraktijken uit te buiten. Waarom kan de uitgebuitte dan ook niet ongeremd zijn prijs bepalen? Is er misschien een overaanbod van zijn produkt? Toch niet ten gevolge van zijn mindere produktiviteit. Blijkbaar moeten er veel mensen in zijn situatie verkeren en heeft hij te lijden onder de met hem concurrerende eveneens uitgebuitten. In onze 'vrije-markteconomie' kan de uitgebuitte blijkbaar ook niet overschakelen op het vervaardigen van andere produkten. De uitgebuitte is met handen en voeten gebonden aan de

¹⁴Boehm wil zelf wel niet — en terecht — de nadruk leggen "op de kwade wil en de onrechtvaardigheid van de zaakvoerders van het kapitalisme". Dit klopt voor Marx' opvatting van het kapitalisme, maar moet Boehm in zijn opvatting toch niet meer geloof hechten aan de malafide praktijken van de 'zaakvoerders' van het "algeheel welzijn van allen"?

produkten, die hij moet afleveren. Hij is dus niet vrij, omdat hij geen eigen produktiemiddelen bezit.¹⁵ Maar ook de woekeraar zit, ten gevolge van zijn grotere produktiviteit, gebonden aan een massa produkten, die hij moet kunnen verhandelen ...¹⁶ Maar blijkbaar zijn sommige produkten beter geschikt voor een voordelige ruil dan andere.

Het is ook niet duidelijk *waar juist het voor- en het nadeel* ligt in de voordelige ruil op grond van hogere produktiviteit. Boehm schrijft daarover: "Het voordeel van de één zit hem daarin dat hij een produkt dat hem, zeg, maar één werkdag heeft gekost, kan ruilen tegen een produkt dat de ander, zeg, tien werkdagen gekost heeft. Het nadeel van de ander zit hem daarin dat hij tienmaal meer moet werken om een produkt te verwerven dat tienmaal minder werk heeft gekost." Als men echter naar de ruilobjecten kijkt, dan krijgt de uitgebuite een zelfde produkt als voorheen, toen de andere nog even produktief was als hijzelf — enkel de andere moet nu in zijn produkt minder arbeidstijd besteden. Het nadeel van de uitgebuite is dus niet dat hij nu tienmaal meer moet werken voor een zelfde produkt; hij moet ervoor nog evenveel arbeiden als vroeger. Hij moet enkel tienmaal meer arbeiden dan de ander. Het nadeel kan alleen maar bestaan in het feit dat de uitgebuite meer moet werken om hetzelfde produkt te kunnen verwerven als vroeger, maar dit kan geen gevolg zijn van de stijging van de produktiviteit van de arbeid van de ruil-'partner'. Het voordeel is dat men nu zelf minder moet arbeiden om een zelfde produkt te

¹⁵Wat dus een andere soort vrijheid is dan die van Marx' 'vrije arbeider'.

¹⁶Tenzij hij natuurlijk minder werkt (of laat arbeiden) en effectief aan arbeidsduurverkorting doet ... maar dan wel ten koste van een grotere uitbuiting van derden.

verwerven. Maar qua opbrengst blijft dit hetzelfde. Enkel heeft de woekeraar de mogelijkheid om in dezelfde tijd als de uitgebuite meer te produceren. De woekeraar kan echter op ruilvlak maar voordeel halen als hij de meerproduktie ten gevolge van de hogere produktiviteit verkocht krijgt. Wie gedurende dezelfde tijd produktiever produceert, moet zijn grotere hoeveelheid produkten ook kunnen slijten. (Dit kan maar door onder de traditionele prijs te verkopen ... maar dat is geen woekerpraktijk, waarbij men een produkt boven zijn waarde verkoopt!)

Louter het verschil in produktiviteit kan dus niet de 'voordelige ruil' verklaren. Het mechanisme van de voordelige ruil ten gevolge van hogere produktiviteit verklaart dan ook niet zomaar waarom de kapitalistische landen zich steeds meer konden verrijken ten koste van andere landen met een lage produktiviteit. Ook is het vanuit Boehms tekst moeilijk in te zien waarom Ricardo's droombeeld van 'het juiste produkt in het juiste land'¹⁷ gemakkelijk kon omslaan in de nú gegeven situatie van 'alle noodzakelijke produkten op enkele plaatsen'. Blijkbaar heeft dat weinig met 'voordelige ruil' te maken, want "feit is dat bijna alle landen ter wereld zich dat soort economie hebben laten opdringen (zonder er in de meeste gevallen ook maar enig voordeel uit te kunnen halen)".

¹⁷Het is ook betwifelbaar dat de meest eigen produkten van elk land net die produkten zijn die in dit land met de grootste produktiviteit voortgebracht kunnen worden. Amerikanen zouden bijvoorbeeld wel, gezien hun mogelijks hogere produktiviteit de produktie van Franse wijn qua omvang kunnen overtreffen, maar nooit de kwaliteit van de "meest eigen" Franse wijn bereiken.

1.3 Een te idealistische Marx?

Maar misschien beschrijft Marx enkel maar een ideële vorm van kapitalisme die weinig of niets met de historische realiteit te maken heeft, en treft Boehm beter de historische realiteit.

Marx geeft zelf grif toe dat de woekerpraktijken binnen de heersende economie nog schering en inslag zijn. Hij merkt zelf ironisch op: "In de werkelijke geschiedenis spelen — zoals bekend — verovering, onderdrukking, roofmoord, kortom geweld de hoofdrol. In de zachteardige politieke economie heerste van oudsher een idyllische sfeer. Recht en 'arbeid' waren van begin af aan de enige middelen tot verrijking, natuurlijk steeds weer met de uitzondering van 'dit jaar'." (Marx, 1867, p. 556, S. 742) Maar wanneer de woekerpraktijken, "wanneer deze vorm van uitbuiting in een maatschappij overheerst, is de kapitalistische produktiewijze *niet mogelijk*; maar aan de andere kant kan die uitbuitingsvorm de overgangsvorm zijn naar de kapitalistische produktiewijze, zoals in de late middeleeuwen het geval was." (Marx, 1867, p. 389, S. 533, mijn cursivering) Volgens Marx kunnen woekerpraktijken zeker niet de kern van het kapitalisme uitmaken. Wanneer ze overheersen, kan er van kapitalisme geen sprake zijn.¹⁸ Beschrijft Boehm dan misschien beter de historische

¹⁸Ook de andere economische geweldpraktijken zijn niet specifiek kapitalistisch, ook al grijpen ze nu nog voortdurend plaats. Zo stelt Mandel bijvoorbeeld: "Oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal en accumulatie van het kapitaal door produktie van meerwaarde zijn nl. niet alleen *opeenvolgende* fasen in de economische geschiedenis, maar ook *gelijktijdige* economische processen." (Mandel, 1972, p. 35, cursivering door Mandel) Het 'normale' geval van oorspronkelijke accumulatie is dat, "waarin de gewelddadige ingreep van het kapitaal (d.w.z. onteigening van de oorspronkelijke bezitters, verdrijving van de boeren van hun grond, versperring der toegangswegen tot de traditioneel aanwe-

realiteit, en hebben we gewoon niet met kapitalisme in Marxiaanse zin te maken? Boehm kan echter zijn historische beweringen niet staande houden.

2 *Historische kritiek*

2.1 Ontstaansdatum van het kapitalisme

De historische datering van het kapitalisme door Boehm is twijfelachtig. Het kapitalisme zoals het door Boehm bepaald wordt, is niet vanaf de 15de en 16de eeuw in West-Europa opgekomen. Producers op de toen historisch meest produktieve wijze met het oog op voordelige ruil gebeurde reeds vroeger. Ernest Mandel stelt bijvoorbeeld dat de handel een produkt is van ongelijke economische ontwikkeling, en plaatst het ontstaan ervan toch 'ietsje' vroeger: "In een maatschappij die in hoofdzaak is gebaseerd op de produktie van gebruikswaarden, komt de winst van de handelaren voort uit de aankoop van de waren beneden hun waarde en hun verkoop boven hun waarde. Daaruit volgt dat de handel zich in het begin niet heeft kunnen ontwikkelen tussen volkeren die min of meer op hetzelfde niveau van economische ontwikkeling leefden. (...) Alleen buitengewone omstandigheden als plotselinge schaarste aan de gewone consumptiegoederen of aan onmisbare grondstoffen maken het dan mogelijk belangrijke winsten in de handel te realiseren. Daarentegen scheidt de handel met volkeren die zich op een lagere economische ontwikkelingsstrap bevinden ide-

zige grondreserves, levens- en arbeidsmiddelen enz.) de produktie van gebruikswaarden door de traditionele producenten *verhindert* en hen verandert in verkopers van de waar arbeidskracht en aldus in kopers van industrieel voortgebrachte goederen." (Mandel, 1972, p. 37, voetnoot 7, cursivering door Mandel).

ale voorwaarden voor het realiseren van belangrijke winsten. Men kan er goedkope grondstoffen of levensmiddelen (metalen, hout, graan, vis, wijn) kopen en er gereede ambachtelijke produkten boven hun waarde verkopen (aardewerk, metalen gereedschappen, sieraden, textielprodukten, enzovoort). Men moet de oorzaak van de ontplooiing van de handel sinds de periode die gekenmerkt wordt door de metallurgische revolutie en het begin van de beschaving, in de ongelijke economische ontwikkeling van de volkeren zoeken." (Mandel, 1962, deel 1, p. 177) Door voordelige ruil ten gevolge van produktiviteitsverschillen wordt de economie niet gekarakteriseerd die sinds het begin van de moderne tijden in West-Europa is opgekomen. Bestond trouwens in het middeleeuwse feodale systeem al een latent kapitalisme, zoals Boehm meent? Volgens Marx niet, want één van zijn noodzakelijke voorwaarden voor het kapitalisme — de 'vrijheid' van de arbeider — is dan toch niet door het feodale systeem vervuld. Marx schrijft zelf: "Ofschoon wij de eerste sporen van de kapitalistische produktie reeds in de veertiende en vijftiende eeuw hier en daar in enige steden aan de Middellandse Zee tegenkomen, dateert het kapitalistische tijdperk pas van de zestiende eeuw. Waar zij voorkomt, is de opheffing van de lijfeigenschap reeds lang voltooid en is het glanspunt van de middeleeuwen, het bestaan van soevereine steden, reeds geruime tijd aan het verbleken." (Marx, 1867, p. 557, S. 743)

2.2 Monopoliekapitalisme en imperialisme als fenomenen van voordelige ruil?

Misschien karakteriseert Rudolf Boehm niet het wezenlijke van het kapitalisme, maar heeft hij wel gelijk wat historisch

nu van belang is? Beschrijft Boehm beter onze hedendaagse economische situatie? Voor wat de eerste periode van de twintigste eeuw betreft, blijkt dit echter niet op te gaan.

Het mechanisme van de voordelige ruil, zoals het door Boehm beschreven wordt, verklaart niet de kapitalistische monopolie- (of oligopolie-)vorming die kenmerkend was voor de periode van ongeveer 1880 tot 1940.¹⁹ Monopolies ontstaan in een systeem van vrije concurrentie, waarbij de meer produktieve fabrikant alle marktaandeelen van de minder produktieven kan afsnoepen, omdat de eerste onder de prijs van de laatsten kan gaan. De eerste kan elk afzonderlijk produkt goedkoper dan de laatsten produceren.

“Deze overgang van concurrentie tot monopolie is een van de belangrijkste verschijnselen — zo niet het belangrijkste — in de economie van het moderne kapitalisme . . .”, schrijft *Lenin* in 1916 (*Lenin*, 1917, p. 270). Het monopolistisch stadium van het kapitalisme is volgens *Lenin* het *imperialisme*. Dit heeft zuiver economisch, volgens hem, de volgende vijf fundamentele kenmerken: “1. Een concentratie van produktie en kapitaal, die een zo hoge trap van ontwikkeling heeft bereikt, dat zij monopolies voortbrengt, welke een beslissende rol in het economische leven spelen; 2. een versmelting van bank- en industrieel kapitaal en het op grondslag van dit ‘financierskapitaal’ ontstaan van een financiersoligarchie; 3. de kapitaalexport krijgt, in tegenstelling met de warenexport, een bijzonder grote betekenis; 4. er vormen zich internationale monopolistische verbonden van kapitalisten, die de wereld onder elkaar verdelen, en 5. de territoriale verdeling van de wereld tussen de grote kapitalistische mogendheden is voltooid.” (*Lenin*, 1917, p. 331) In geen één van deze

¹⁹ Boehm beschrijft (onder nr. 4) de voordelige ruil (“bijna”) alsof het zou gaan over een ruil tussen zelfstandige producenten.

vijf fundamentele kenmerken speelt het mechanisme van de voordelige ruil, zoals het door Boehm uiteengezet wordt, een rol.

a. Voor iedere afzonderlijke kapitalist, schrijft Marx, bestaat "de drijfveer om door opvoering van de arbeidsproductiviteit de waar goedkoper te maken. Zelfs in dit geval ontstaat echter de gestegen produktie van de meerwaarde uit de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd en de overeenkomstige verlenging van de meerarbeid." (Marx, 1867, p. 231, S. 336) Marx citeert hierbij in voetnoot nog de Engelse Malthusiaanse econoom John Cazenove: "Iemands winst is niet afhankelijk van zijn beschikking over het produkt van andermans arbeid, maar van zijn beschikking over de arbeid zelf." Dit is dus *avant la lettre* tegen Boehm in geschreven, die de winst ziet voortkomen uit de warenhandel. Marx schrijft verder: "Dezelfde wet van waardebepaling door arbeidstijd, die de kapitalist met de nieuwe methode ertoe dreef zijn waren beneden hun wetenschappelijke waarde te verkopen, drijft zijn concurrenten als dwangwet der concurrentie ertoe de nieuwe produktiewijze in te voeren. (...) Het kapitaal bezit dus een immanente drift en een steeds werkende tendentie om de arbeidsproductiviteit te vergroten ten einde de waar — en door het goedkoper worden van de waar de arbeider zelf — goedkoper te maken." (Marx, 1867, p. 232–233, S. 337–338) *Monopolies* ontstaan wanneer alle andere concurrenten deze dwangwet der concurrentie niet kunnen volgen en bijgevolg failliet gaan.²⁰ Voordelige ruil

²⁰ "Het is leerrijk eens een vluchtige blik te werpen op de opsomming van de middelen, die de monopolies op het ogenblik toepassen in de moderne, beschaafde strijd om de 'organisatie': 1. het onthouden van grondstoffen (onder meer 'het belangrijkste middel om tot deelname aan een kartel te dwingen'); 2. het onthouden van arbeidskrachten

— in de zin dat men een produkt krijgt waarin meer arbeid is geïnvesteerd dan in het eigen produkt — heeft daarmee niets te maken.²¹ Het monopolie is “de wezenlijke economische grondslag van het imperialisme.” (Lenin, 1917, p. 339)

b. Als tweede kenmerk van het imperialisme haalt Lenin het ontstaan van een *financiersoligarchie* aan. “Naarmate het bankwezen zich ontwikkelt en zich in enkele instellingen concentreert, groeien de banken van bescheiden bemiddelaars tot almachtige monopolisten uit, die over bijna al het geldkapitaal van de gezamenlijke kapitalisten en de kleine ondernemers beschikken, zowel als over het grootste deel van de produktiemiddelen en grondstofbronnen van een bepaald land of van een hele reeks landen. Dit veranderen van

door middel van ‘allianties’ (d.w.z. overeenkomsten tussen kapitalisten en vakbonden, waarbij arbeiders slechts mogen werken in bij het kartel aangesloten bedrijven); 3. verhindering van de aanvoer; 4. onmogelijk maken van de omzet; 5. overeenkomsten met de afnemers, waarbij deze alleen zaken mogen doen met firma’s, die bij het kartel zijn aangesloten; 6. het planmatig drukken van de prijzen (om de ‘outsiders’, d.w.z. de ondernemingen die zich niet naar de monopolisten willen schikken, te ruïneren; er worden miljoenen uitgegeven om een tijdlang onder de kostprijs te verkopen; zo is het b.v. in de benzine-industrie voorgekomen, dat de prijzen van 40 tot 22 Mark, of bijna 50% werden verlaagd!); 7. kredietstop; 8. boycot.” (Lenin, 1917, p. 277) Lenin vat hiermee een gedeelte van het werk ‘De dwang tot organisatie’ van de Duitse econoom Fritz Kestner samen. Lenin merkt wel op dat men, “wil men het kapitalisme niet mooier voorstellen dan het is, van de dwang tot onderwerping aan de monopolistische verbonden moet spreken.” (ibidem) Waar bevindt zich de voordelige ruil onder de opgesomde middelen?

²¹In de concurrentiestrijd speelt de ‘voordelige ruil’ geen rol in de zin dat de winnende concurrent de strijd maar gewonnen heeft door in zijn voordeel te ruilen: een concurrent wint maar door onder de prijs van de andere concurrenten te gaan. Hij kan dit doordat ‘hij’ produktiever fabriceert.

talrijke bescheiden bemiddelaars in een handvol monopolisten vormt een van de fundamentele processen waardoor het kapitalisme uitgroeit tot kapitalistisch imperialisme (...)" (Lenin, 1917, p. 281) "Concentratie van de produktie, het daaruit ontstaan van monopolies, het samensmelten of vergroeien van de banken met de industrie — ziedaar de wordingsgeschiedenis van het financierskapitaal en de inhoud van dit begrip." (Lenin, 1917, p. 295) Een steeds toenevend deel van het kapitaal dat de industriëlen gebruiken, behoort hen niet toe. Lenin citeert verder uit "Het financieringskapitaal" van Rudolf Hilferding: "Zij (de industriëlen -g.q.) krijgen de beschikking over het kapitaal slechts door bemiddeling van de bank, die tegenover hen als eigenaar optreedt. Anderzijds is de bank genoodzaakt een steeds groter wordend deel van haar kapitaal in de industrie vast te leggen. Daardoor wordt zij in steeds grotere mate industrieel kapitalist." (Lenin, 1917, p. 295)

Door het aandelenstelsel is het voldoende dat een bank slechts een gedeelte van de aandelen van een bedrijf bezit, om een volledig produktiegebied te beheersen. Lenin citeert de Duitse econoom Hans Gideon Heyman om de kern van de zaak van het aandelenstelsel te beschrijven: "De leider controleert de moedermaatschappij, deze op haar beurt de dochtermaatschappijen, deze weer de kleinkinderen enz., zodat men met een niet al te groot kapitaal geweldige produktiegebieden kan beheersen (...)" (Lenin, 1917, p. 296) Lenin stelt, met verwijzing naar de Duitse econoom Robert Liefmann, dat het voldoende is 40% van de aandelen te bezitten, "om het in een naamloze vennootschap voor het zeggen te hebben, want een bepaald deel van de verspreide kleine aandeelhouders heeft praktisch niet de geringste mogelijkheid aan de algemene vergaderingen enz. deel te nemen. De 'de-

mocratisering' van het aandelenbezit, waarvan burgerlijke sofisten en opportunistische 'sociaal-democraten' een 'democratisering van het kapitaal', een versterking van de rol en het belang van het kleinbedrijf enz. verwachten (of voorgewen te verwachten), is in werkelijkheid één van de middelen ter versterking van de macht van de financiersoligarchie." (Lenin, 1917, p. 296-297) Toch nergens kan men hier het mechanisme van de voordelige ruil aan het werk zien. Binnen het moderne imperialisme heeft de financier het overwicht op de koopman (zie Lenin, 1917, p. 334).

c. De 'voordelige-ruil-theorie' is op het eerste gezicht nog moeilijker te verdedigen bij het derde fundamentele kenmerk van het imperialisme: de bijzonder grote betekenis die de *kapitaalexport* krijgt, in tegenstelling met de warenexport. "Voor het oude kapitalisme, met de volledige heerschappij van de vrije concurrentie, was de uitvoer van *waren* kenmerkend. Voor het nieuwste kapitalisme, met de heerschappij van de monopolies, is de uitvoer van *kapitaal* kenmerkend geworden." (Lenin, 1917, p. 307, cursivering door Lenin) "Op de drempel van de 20ste eeuw ontstaan andere soorten monopolies: ten eerste monopolistische verbonden van kapitalisten in alle kapitalistisch ontwikkelde landen; ten tweede de monopolistische positie van enkele zeer rijke landen, waar de accumulatie van kapitaal geweldige afmetingen had bereikt. In de ontwikkelde landen ontstond een enorm 'kapitaaloverschot' (...) De noodzaak van kapitaalexport ontstaat wanneer het kapitalisme in sommige landen 'overrijp' is geworden en het kapitaal (gezien de ten achter gebleven landbouw en de armoede van de massa's) onvoldoende gelegenheid tot 'rendabele' belegging vindt." (Lenin, 1917, p. 308-309) Het imperialisme is op de eerste plaats geen kwestie van handel, maar van rente op het kapitaal. Lenin

schetst aan de hand van John Atkinson Hobson de verhouding in Groot-Brittannië voor het jaar 1899: "De inkomsten van de renteniers zijn in het grootste 'handelsland' ter wereld dus *vijfmaal zo groot* als die uit de buitenlandse handel! Dat is nu het wezen van het imperialisme en van het imperialistische parasitisme." (Lenin, 1917, p. 341, cursivering door Lenin) Door middel van deze kapitaaleningen profiteren de renteniers van de schuldenaars tweemaal: "Het is algemeen gebruikelijk bij het verstrekken van een lening tot voorwaarde te stellen, dat een deel ervan wordt gebruikt voor de aankoop van produkten uit het land, dat het krediet verstrekt, in de eerste plaats van oorlogsmateriaal, schepen enz." (Lenin, 1917, p. 311) Ook al stijgt de export van de imperialistische staten, dan nog heeft dit niets met voordelige ruil te maken: "Maar de feiten spreken voor zichzelf: de groei van de export houdt *juist* nauw verband met de zwenkelpraktijken van het financierskapitaal, dat de burgerlijke moraal aan zijn laars lapt en zijn slachtoffer het vel tweemaal over de oren haalt: eerst door de winst op de lening en daarna door de winst op *dezelfde* lening, als zij gebruikt wordt voor de aankoop van produkten van Krupp of spoorwegmateriaal van het staalsyndicaat enz." (Lenin, 1917, p. 354, cursivering door Lenin) De leningen worden afbetaald door middel van de produkten van de schuldenaarsstaten, maar dit betekent niet dat het mechanisme van de voordelige ruil, zoals het door Boehm beschreven wordt, hierbij van toepassing is. Het gaat hierbij niet om warenruil in zuivere of in één of andere woekervorm. Het gaat om praktijken van multinationals (kartels, trusts en industriesyndikaten) die nationale economieën beheersen.

d. Er vormen zich *internationale monopolistische verbonden* van kapitalisten, die de wereld onder elkaar verdelen.

Het valt op hoe Boebm het wel heeft over de verbonding tussen de verschillende landen, maar geen woord rept over multinationals die 'grenzeloos' produceren, die vanaf de ontginning van de grondstoffen tot aan de distributie van het afgewerkte produkt alles in eigen handen hebben. Lenin beschrijft als "uiterst belangrijke bijzonderheid van het kapitalisme, dat zijn hoogste trap van ontwikkeling heeft bereikt, de z.g. *combinatie* ofwel het samengaan in één onderneming van verschillende takken van industrie, die òf op elkaar volgende processen van de grondstoffenbewerking betreffen (b.v. het winnen van ruw ijzer uit erts, het verwerken van ijzer tot staal en onder bepaalde omstandigheden wellicht de produktie van het een of ander eindprodukt uit staal), òf die ten opzichte van elkaar een aanvullende rol spelen (b.v. de verwerking van afvalstoffen of bijprodukten; de fabricage van verpakkingsmateriaal enz.)" (Lenin, 1917, p. 270) Lenin citeert daarbij nog uit het reeds aangehaalde werk van Hilferding: "'... de combinatie (...) vereffent conjunctuurverschillen en verzekert daardoor de gecombineerde onderneming een grotere stabiliteit van de winstvoet. *Ten tweede bewerkstelligt de combinatie de uitschakeling van de handel.* Ten derde bevordert zij technische verbeteringen en dus ook het maken van *extra-winst*, vergeleken met het "zuivere" (d.w.z. niet-gecombineerde)' bedrijf. Ten vierde versterkt zij de positie van het gecombineerde bedrijf in vergelijking met het "zuivere" in de concurrentiestrijd tijdens sterke depressies' (stagnaties in het bedrijfsleven, crises), 'wanneer het dalen van de grondstoffenprijzen achterblijft bij het dalen van de verkoopprijzen der eindprodukten.'" (Lenin, 1917, p. 270-271, mijn cursivering) Multinationale ondernemingen beheersen het produktie- en distributieproces zodanig dat de mogelijke winsten van intermediaire handelaars worden

uitgeschakeld.²² Lenin spreekt over extra-winst die de multinationals maken: "ze wordt verkregen boven en behalve de winst die de kapitalisten uit de arbeiders van hun 'eigen' land persen" (Lenin, 1917, p. 266). Mandel heeft het over monopolistische en koloniale surpluswinsten (zie bijvoorbeeld Mandel, 1962, p. 77 en 113). Uitbuiting van menselijke arbeidskracht blijft daarbij noodzakelijk. Ook Boehm moet dit aanhalen, wanneer hij "een soort 'latent' kapitalisme" van de middeleeuwse economie beschrijft: "Feodale heren legden (en leggen nu nog) beslag op hun produktie om ze in hun (feodaal) voordeel én dat van hun partners in andere landen te ruilen tegen luxegoederen of wapens."²³ Voordeelige ruil komt niet zomaar tot stand ten gevolge van produktiviteitsverschillen. Een voordeelige ruil kan maar ontstaan binnen een economische en/of politieke geweldsituatie. Voor het begrijpen van de hedendaagse 'voordeelige ruil' mogen zeker de Derde-Wereld-elites niet vergeten worden die een erg luxe vorm van Westerse levenswijze voor zichzelf in ruil op-

²²"Voor zover het om geïntegreerde monopolistische concerns gaat, die de hele keten tussen de produktie van grondstoffen en de verkoop aan de verwerkende industrie op zich nemen, maakt het voor hen geen verschil of de winst nu door de producerende maatschappij, door de transport- en scheepvaartmaatschappij of door de raffinaderij behaald lijkt." (Mandel, 1972, p. 264)

²³Zonder het hier te vermelden, verwijst Boehm in feite naar één van de twee mechanismen die volgens Johan Moyaert (Moyaert, 1990, p. 66-67) "er verantwoordelijk voor zijn dat ondanks of liever ter wille van de vooruitgang in andere streken armoede in stand wordt gehouden of zelfs nog toeneemt": "Ofwel wordt de meeropbrengst aan goederen verkocht aan groepen mensen die er zich garant voor kunnen stellen dat een voordeelige ruil zal gerealiseerd worden doordat ze de macht hebben de arbeid van anderen op te vorderen." Zoals zal blijken, vinden we dit ook bij Mandel terug. Uitbuiting van arbeiders is een *conditio sine qua non* voor het kapitalisme.

eisen (— zelfs meer luxe dan het overgrote deel van de Westelingen —) ten koste van zware uitbuiting, onderdrukking en verpaupering van hun eigen bevolking. (Men mag daarbij nog naar het chef-fenomeen verwijzen, daardoor wordt dit niet goedgepraat.) “Op overheersing berustende betrekkingen en daarmee verbonden geweld zijn typerend voor de ‘jongste ontwikkelingsfase van het kapitalisme’; dit moest noodzakelijkerwijs voortvloeien en is ook voortgevloeid uit de vorming van almachtige economische monopolies.” (Lenin, 1917, p. 278)

e. Als vijfde kenmerk van het imperialisme haalt Lenin aan: De *territoriale verdeling* van de wereld tussen de grote kapitalistische mogendheden is voltooid. Hij bedoelt daarmee dat de koloniale politiek van de kapitalistische landen het in bezit nemen van onbezette gebieden op onze planeet heeft voltooid. In de toekomst zijn er enkel maar herverdelingen te verwachten, stelt Lenin in 1916. Het is echter niet noodzakelijk, maar wel het gemakkelijkst en het voordeligst, wanneer de ‘ontwikkelingslanden’ hun politieke onafhankelijkheid verliezen (zie Lenin, 1917, p. 325). Neo-kolonialisme en kapitalisme gaan ook samen.²⁴ Voorwaarde voor het kapitalisme is niet de politieke maar de economische afhankelijkheid. Of zoals Marx het in de laatste zin (van het eerste deel) van “Het Kapitaal” schrijft: “Wat ons hier slechts interesseert is het geheim, dat door de economie van de Oude Wereld in de Nieuwe Wereld werd ontdekt en met luide stem werd verkondigd: de kapitalistische produktie- en accumulatiewijze, dus ook het kapitalistische particuliere eigendom,

²⁴Kolonialisme en kapitalisme zijn niet noodzakelijk voor elkaar: “Koloniale politiek en imperialisme bestonden ook voor het nieuwste stadium van het kapitalisme en zelfs voor het kapitalisme.” (Lenin, 1917, p. 325)

vooronderstellen de vernietiging van het particuliere eigendom dat op eigen arbeid berust, dat wil zeggen de onteigening van de arbeider.”

2.3 Voordelige ruil, typerend voor neo-kolonialisme?

De economische karakterisering van het monopoliekapitalisme en het imperialisme door het principe van de ‘voordelige ruil’ gaat niet op. Toch blijft de vraag of Boehm niet de laatste fase van het kapitalisme beschreven heeft, en hij enkel de fout maakt hierin het wezenlijke van het kapitalisme te zien. Zijn we niet in de overgangperiode naar een andere economie? Zitten we niet “aan het einde van een tijdperk”? Krijgen we van Lenin geen hint, wanneer hij stelt: “Het kapitalisme, dat zijn ontwikkeling met klein woerkerkapitaal begon, beëindigt haar als reusachtig woerkerkapitaal” (Lenin, 1917, p. 301)?

Ernest Mandel heeft een boek geschreven met als titel “Het laatkapitalisme”. Over dit ‘laatkapitalisme’ stelt hij: “In de eerste plaats gebruiken wij het begrip ‘laatkapitalisme’ niet in de zin van een ‘wezenlijk nieuw soort’ kapitalisme, dat de analytische resultaten van Marx’ *Kapital* en Lenins *Imperialismus* achterhaald zou doen lijken. Net zoals voor Lenin de analyse van het imperialisme slechts mogelijk was op basis van *Das Kapital* en als bevestiging van de algemene, door Marx uiteengezette wetmatigheid van de kapitalistische produktiewijze, is voor ons de poging tot een marxistische analyse van het laatkapitalisme slechts mogelijk als bevestiging van Lenins imperialisme-analyse. De periode van het laatkapitalisme is geen nieuw tijdperk in de kapitalistische ontwikkeling, maar slechts een verdere ontwikkeling van het imperialistische, monopolie-kapitalistische tijd-

perk. Dat houdt in, dat de door Lenin beschreven kenmerken van het imperialistische tijdperk in het laatkapitalisme hun geldigheid behouden. Ten tweede moeten wij met spijt vaststellen, dat wij voor deze historische periode geen hetere naam hebben kunnen vinden dan de — onbevredigende, want chronologische en niet synthetische — term 'laatkapitalisme'." (Mandel, 1972, p. 7; cursivering door Mandel)²⁵

Voor Mandel is "de kapitalistische wereldeconomie *een geëeld systeem (...) van kapitalistische, halfkapitalistische en prekapitalistische produktieverhoudingen, onderling verbonden door kapitalistische ruilverhoudingen en beheerst door de kapitalistische wereldmarkt.*" (Mandel, 1972, p. 37; cursivering door Mandel)²⁶ "De werkelijke heweging van het kapitaal gaat vanzelfsprekend uit van niet-kapitalistische verhoudingen en speelt zich af in een voortdurende, op uitbuiting gehaseerde stofwisseling met dit niet-kapitalistische milieu." (Mandel, 1972, p. 34) Volgens Mandel grijpt er in de relatie met het niet-kapitalistische milieu *nog steeds oorspronkelijke accumulatie* van het kapitaal plaats: "Oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal en accumulatie van het kapitaal door produktie van meerwaarde zijn nl. niet alleen *openvolgende* fasen in de economische geschiedenis, maar ook *gelijktijdige* economische processen. In de hele geschiedenis van het kapitaal tot op heden spelen zich doorlopend processen van oorspronkelijke accumulatie af — naast de overheersende accumulatie van kapitaal door waardeschepping

²⁵Het is te vrezen dat de term 'laatkapitalisme' de overlevingskracht en het aanpassingsvermogen van het kapitalisme onderschat. Een betere term voor het 'laatkapitalisme' is misschien wel het 'neokolonialistisch kapitalisme'.

²⁶Zoals uit het in de tekst volgende citaat blijkt, is het sterk te betwijfelen of de onderlinge band tussen de verschillende produktieverhoudingen wel door *kapitalistische* ruilverhoudingen gesmeed wordt.

in het produktieproces." (Mandel, 1972, p. 35, cursivering door Mandel) Oorspronkelijke accumulatie is "een accumulatie, die niet het resultaat is van de kapitalistische productiewijze, maar haar uitgangspunt." (Marx, 1867, p. 555, S. 741)²⁷ De oorspronkelijke accumulatie is een prekapitalistisch element in het geleed systeem dat de kapitalistische wereldeconomie is. "De geschiedenis van de kapitalistische wereldeconomie sinds de industriële revolutie, d.w.z. van de laatste tweehonderd jaar, overziende," onderscheidt Mandel 3 etappes²⁸ "in die specifieke geleiding van kapitalistische, halfkapitalistische en prekapitalistische produktieverhoudingen" (Mandel, 1972, p. 38): het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie, het tijdperk van het klassieke imperialisme, en het laatkapitalisme.

In *het tijdperk van het kapitalisme van de vrije concurrentie* "is de directe industriële meerwaardeproductie vrijwel beperkt tot West-Europa en Noord-Amerika. (...) Er stroomt wel buitenlands kapitaal naar de zich industrialiserende landen, maar het kan daar het accumulatieproces niet beheersen." (Mandel, 1972, p. 38) Er zijn twee belangrijke hinderpalen voor deze beheersing. Ten eerste was de kapitaalaccumulatie in de moederlanden te gering om de oprichting van fabrieken in de rest van de wereld mogelijk te maken. Ten tweede waren de communicatie- en transportmiddelen te ontoereikend om de binnenlandse markt van de minder 'ontwikkelde' naties te beheersen. Buitenlandse investeringen grepen dan ook voornamelijk plaats in de aanleg van buitenlandse spoorwegnetten. Vanaf 1880 overspoelt dan

²⁷Zie ook voetnoot 18.

²⁸Om het 'laatkapitalisme' beter in Mandels perspectief te kunnen begrijpen, is het ook nodig nog eens de twee eerste etappes vanuit Mandel te beschrijven.

ook de buitenlandse grootindustriële produktie de binnenlandse huisindustrie. "De concrete band tussen de toenmalige kapitalistische 'ontwikkelingslanden' en de kapitalistische wereldmarkt was tweeledig. Enerzijds was de invoer van goedkope machinaal geproduceerde waren uit het buitenland met zijn 'artillerie van lage prijzen' de grote vernietiger van de traditionele huisindustrie." (Mandel, 1972, p. 41) De oorspronkelijke accumulatie, het vernietigen van de huisnijverheid, maakt alzo het 'nationale' kapitalisme mogelijk. Daar "kwam de *binnenlandse machinale industrie* na ongeveer tien jaar in de plaats van de binnenlandse huisnijverheid; de invoer uit het buitenland had m.a.w. het terrein voorbereid voor de ontwikkeling van het 'nationale' kapitalisme. Anderzijds verzekerde een snelle specialisering van de buitenlandse handel (...) deze opkomende kapitalistische economieën van aanzienlijke afzetgebieden op de wereldmarkt. De aldus gerealiseerde winsten werden op hun beurt één van de voornaamste bronnen van de binnenlandse kapitaalaccumulatie." (Mandel, 1972, p. 41; cursivering door Mandel) Het ontstaan en verder opbloeien van deze nieuwe vormen van 'nationaal' kapitalisme is echter niet eenvoudig. Het noodzakelijke proces van oorspronkelijke accumulatie dreigt in handen te komen van imperialistisch buitenlands kapitaal. "Ongetwijfeld had de integratie in de wereldmarkt onder voorwaarden van relatieve onderontwikkeling al in deze fase ook sterk negatieve gevolgen voor de oorspronkelijke accumulatie van kapitaal in die landen. De ruil van waren, die met een hogere arbeidsproductiviteit geproduceerd werden, tegen waren, die met een lagere arbeidsproductiviteit werden voortgebracht, was een ongelijke ruil, d.w.z. een ruil van minder tegen meer arbeid, die onvermijdelijk moest leiden tot een *drain*, een wegvloeien van waarde en kapitaal

uit die landen naar West-Europa. (...) Ook moest de aanwezigheid van grote voorraden goedkope arbeidskracht en goedkope grond in deze landen van begin af aan leiden tot een kapitaalaccumulatie met een veel lagere organische samenstelling dan in de het eerst geïndustrialiseerde landen. (...) Maar de omvang van die *drain* en deze verschillen in de organische samenstelling van het kapitaal waren niet zodanig, dat zij de zelfstandige binnenlandse kapitaalaccumulatie ernstig bedreigden — althans niet in die landen waar al maatschappelijke en klasse-krachten aan het werk waren om de vernietiging van het ambacht op te vangen door de ontwikkeling van een binnenlandse grootindustrie.” (Mandel, 1972, p. 41-42; cursivering door Mandel)²⁹ De ongelijke of voordelige ruil heeft dus een nefaste invloed op het ontstaan

²⁹Johan Moyaert legt ook nadruk op de warenexport als één van de twee mechanismen “die er verantwoordelijk voor zijn dat ondanks of liever ter wille van de vooruitgang in andere streken armoede in stand wordt gehouden of zelfs nog toeneemt”: “Ofwel wordt de meeropbrengst door verhoogde produktie afgezet op een markt waar andere produkten nit de markt worden verdrongen, d.w.z. de nieuwe produkten worden daar gekocht door de plaatselijke konsumenten in vervanging van andere die ze nu uiteraard niet meer kopen. Het gevolg is dat de traditionele producenten hun inkomen verliezen, en dat betekent niet enkel verarming voor henzelf maar ook voor nog anderen aan wie zij op hun beurt het een of ander goed kochten dat ze nu niet meer kunnen betalen. Zo kan een hele streek economisch ontwricht geraken. Dat verschijnsel heeft zich telkens opnieuw voorgedaan in de derde wereld. De import van industrieel gefabriceerde kamelote in de derde wereld heeft daar de autochtone traditionele nijverheid vernietigd en een vacuum geschapen op elementair technisch vlak.” (Moyaert, 1990, p. 66) Ernest Mandel poneert echter de mogelijkheid dat er wel een binnenlandse machinale industrie in de plaats komt van de huisnijverheid. Het kapitalisme wordt zo ingevoerd. Mandel lijkt me meer gelijk te hebben, anders zou de ‘Derde Wereld’ momenteel grotendeels ontvolkt zijn, gezien ze niet in hun levensonderhoud konden voorzien.

van een zelfstandige, binnenlandse kapitalistische economie in nieuwe gebieden. De voordelige ruil op basis van produktiviteitsverschillen bevordert dus niet automatisch het ontstaan van het kapitalisme. Door de voordelige ruil greep er in deze periode in de moederlanden dus meer kapitaalimport dan -export plaats.

In *het tijdperk van het imperialisme* "wordt die structuur radicaal gewijzigd. Nu wordt ook het proces van oorspronkelijke kapitaalaccumulatie in de voorheen niet gekapitaliseerde economieën aan de reproductie van het Westerse grootkapitaal onderworpen. De export van kapitaal uit de imperialistische landen (en niet het proces van oorspronkelijke accumulatie door de binnenlandse heersende klassen) bepaalt voortaan de economische ontwikkeling van de 'Derde Wereld'. Deze economische ontwikkeling krijgt vorm overeenkomstig de behoeften van de kapitalistische produktie in de metropolen, niet als indirect gevolg van de concurrentie van goedkope waren uit die metropolen, maar vooral als direct gevolg van het feit dat de kapitaalinvestering zelf van de metropolen uitgaat en alleen bedrijven vestigt, die stroken met de belangen van de imperialistische bourgeoisie. (...) Het is niet meer de 'lichte artillerie' van de goedkope waren, maar de 'zware artillerie' van de controle op de kapitaalbronnen, die de onderontwikkelde landen 'beschiet' " (Mandel, 1972, p. 42-43) Deze directe ingreep van het Westerse kapitaal had voornamelijk plaats op het vlak van de grondstoffenproduktie, mijnbouw en plantage-economie. De multinationale concerns zijn dan ook voornamelijk op die gebieden actief. Zoals uit Lenins imperialisme-boek reeds bleek, heeft de voordelige ruil hier weinig of niets mee te maken.

Na de Tweede Wereldoorlog breekt de '*laatkapitalistische*' of *neo-kolonialistische periode* aan: "Hoewel statistische on-

derzoeken moeilijk zijn, mag men ervan uitgaan, dat zowel vóór de Eerste Wereldoorlog als ook tussen de twee Wereldoorlogen in, de ongelijke ruil kwantitatief ondergeschikt was aan de rechtstreekse produktie en directe overdracht van de koloniale surpluswinsten. In dit tijdperk waren de koloniale surpluswinsten de *hoofdvorm* van de uitbuiting van de Derde Wereld door de metropolen, de ongelijke ruil een *nevenvorm*. (...) In het laatkapitalistische tijdperk verandert die verhouding. Nu wordt de ongelijke ruil de hoofdvorm van de uitbuiting van de kolonies, de rechtstreekse produktie van koloniale surpluswinst de *nevenvorm*." (Mandel, 1972, p. 281-282; cursivering door Mandel)³⁰ Wat is het verschil tussen de koloniale surpluswinst en de ongelijke ruil? "De koloniale surpluswinsten kunnen dus gedefinieerd worden als winsten die hoger liggen dan de gemiddelde winst die het kapitaal in het moederland bereikt. (...) De koloniale surpluswinst is het gevolg van een lagere organische samenstelling van het kapitaal en een hogere meerwaardevoet dan in de hooggeïndustrialiseerde moederlanden. De lagere organische

³⁰Mandel merkt nog op dat de cijfers die in dit verband vernoemd worden, drievoudig gezetiviseerd moeten worden: "Ten eerste slagen de imperialistische metropolen er steeds opnieuw in, een deel van de direct in die landen geproduceerde winst te verdoeselen en de zaken voor te stellen alsof deze in de metropolen zelf voortgebracht was. (...) Ten tweede is de uit de ongelijke ruil resulterende surpluswinst dikwijls zelf slechts een gecamoufleerde vorm van de direct voortgebrachte koloniale surpluswinst, nl. daar, waar verticaal geïntegreerde trusts grondstoffen uit de halfkolonie naar de metropool uitvoeren en dan de met die grondstoffen vervaardigde afgewerkte produkten van de metropolen naar de halfkolonies terugzenden. (...) Ten derde moet de in de halfkolonies opnieuw geaccumuleerde meerwaardemassa, die als reserve verdoezeld wordt en daarom in de balansen van de concerns niet als winst staat aangegeven, eveneens bij de totale som van de koloniale winsten en surpluswinsten worden opgeteld." (Mandel, 1972, p. 284-285)

samenstelling van het kapitaal weerspiegelt vooral de zwakke ontwikkeling van de fabrieksmatige industrie, het overwicht van de mijnondernemingen, de plantages, en in het algemeen van produktietakken die weinig beleggingen vergen. De hogere meerwaardevoet weerspiegelt het zeer lage loonpeil, de lange werkdag, het blijven bestaan van de uitbuiting van vrouwen- en kinderarbeid, de afwezigheid of de niet-toepassing van een sociale wetgeving, het zeer verbreide gebruik van dwangarbeid of in natura betaalde arbeid, kortom het voortbestaan binnen een koloniale en semi-koloniale economie van alle kenmerken van de *overmatige uitbuiting* die wij in de achttiende en de negentiende eeuw in de Europese economie aangetroffen hebben.” (Mandel, 1962, deel 2, p. 113–115; cursivering door Mandel) Koloniale surpluswinsten ontstaan dus door meer uitbuiting van de koloniale arbeiders. Als één van de manieren waarop in een ‘normale’ kapitalistische economie surpluswinsten kunnen worden bereikt, stipt Mandel aan: “Surpluswinsten ontstaan in het kapitalisme (...) wanneer er arbeidskracht kan worden gekocht in landen, waar haar waarde (of gemiddelde prijs) onder de waarde (de gemiddelde prijs) ligt die gangbaar is in het land waar de waren verkocht worden.” (Mandel, 1972, p. 60) Waar ligt dan het verschil met de ongelijke ruil? De “ongelijke ruil in het tijdperk van het kapitalisme”³¹ “is in laatste instantie te herleiden tot een ruil van *ongelijke* arbeidsquanta.” (Mandel, 1972, p. 286; cursivering door Mandel) De algemene arbeidswaardetheorie werd volgens Mandel zo door Marx toegepast op de internationale handel.³²

³¹In voetnoot stelt Mandel hierbij: “Dit in tegenstelling tot de ‘ongelijke ruil van ongelijke waarden’ in het tijdperk van het woeker- en koopmanskapitaal”.

³²Mandel verwijst daarvoor naar “O.a. *Das Kapital* I, hoofdstuk 20;

“Ongelijke ruil heeft in het kader van de kapitalistische wereldmarkt fundamenteel twee oorzaken: 1. het feit, dat op de wereldmarkt de arbeid van de geïndustrialiseerde landen als een intensievere, d.w.z. een hogere waarde producerende arbeid geldt dan die van de onderontwikkelde landen (of — wat hetzelfde is — dat, in tegenstelling tot hetgeen op de nationale markt gebeurt, minder intensieve en produktieve arbeid normaal vergoed wordt, waaruit volgt dat de intensievere en produktievere arbeid een hogere vergoeding krijgt); 2. het feit dat er zich op de wereldmarkt *geen* nivelering van de winstvoeten voordoet, d.w.z. dat er verschillende nationale produktieprijsen (gemiddelde winstvoeten) naast elkaar bestaan, die door de wereldmarkt op een bijzondere manier (...) onderling gearticuleerd worden.” (Mandel, 1972, p. 286; cursivering door Mandel) Volgens Mandel is “het totale gewicht van de direct geproduceerde koloniale surpluswinst als bron van uitbuiting van de Derde Wereld door het imperialisme tegenwoordig minder belangrijk (...) dan de ongelijke ruil.” (Mandel, 1972, p. 285–286) Voor wat de ‘laatkapitalistische’ periode betreft, lijkt dus Ernest Mandel de bewering van Rudolf Boehm enigszins te bevestigen. Doch de “enorme internationale verschillen in waarde en prijs van de waar arbeidskracht” zijn “*niet oorzaak, maar gevolg* van de ongelijke ontwikkeling van de kapitalistische *produktiewijze*”, d.w.z. van de arbeidsprodukti-

Das Kapital III, p. 224–225; *Das Kapital* III, hoofdstuk 14, deel 5; *Das Kapital* III, einde van hoofdstuk 20; *Das Kapital* III, einde van hoofdstuk 39; *Das Kapital* III, p. 811–821; *Das Kapital* III, hoofdstuk 50, p. 881–882; *Theorien über den Mehrwert* II, p. 168–174; *Theorien über den Mehrwert* III, p. 298–306; *Grundrisse*, p. 755; enz.” (Mandel, 1972, p. 55, voetnoot 60; cursivering door Mandel) Mandel formuleert op dezelfde plaats tien principes over hoe de waardewet op de wereldmarkt werkt.

viteit in de wereld (Mandel, 1972, p. 288; cursivering door Mandel). Zonder verschil in waarde en prijs van de waar arbeidskracht zou er geen ongelijke ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze zijn. *“De ongelijke ruil leidt dus tot een waardeoverdracht (transfer van arbeidsquanta, d.w.z. van economische rijkdommen), en dit niet in tegenspraak met de waardewet, maar juist door toepassing daarvan — niet wegens een internationale nivellering van de winstvoeten, maar in weerwil van het ontbreken daarvan.”* (Mandel, 1972, p. 294; cursivering door Mandel) Een algemene internationale nivellering van de winstvoeten komt maar tot stand “door een volledige internationale mobiliteit van het kapitaal en een verdeling van de kapitalen over alle werelddelen — d.w.z. in de praktijk pas als er een gehomogeniseerde kapitalistische wereldeconomie met een wereldstaat zou bestaan”. Dan pas “zon de waardewet overal tot uniforme prijzen leiden.” (Mandel, 1972, p. 55) Het mechanisme van de voordelige ruil, ook als die gebaseerd is op produktiviteitsverschillen, kan maar werken doordat de producenten niet rechtstreeks met elkaar kunnen ruilen. De voordelige ruil moet gebeuren via derden, via de ‘honden die met de vette kluif gaan lopen’. Of en hoe dit gebeurt, is afhankelijk van het feit of het kapitaal al of niet opgebouwd is uit buitenlandse investeringen.³³ Wanneer monopolistische multinationale concerns het volledige accumulatieproces in de (neo)-kolonies in handen hebben, maken ze koloniale sur-

³³Veel hangt dan ook af van de economische en politieke toestand in de ‘moederlanden’ en de ‘kolonies’. Is er een kapitaaloverschot in het ‘moederland’? Heeft men in het ‘moederland’ het kapitaal niet zelf nodig om de eigen economie terug op te bouwen (bijvoorbeeld na een zwaarvernietigende oorlog)? Worden investeringen in de ‘kolonies’ niet te riskant doordat bevrijdingsbewegingen meer en meer dreigen de politieke macht verwerven? ...

pluswinsten, doordat ze profiteren van het verschil in waarde en prijs van de arbeidskracht tussen het produktie- en het distributieland. Er grijpt dan geen voordelige ruil plaats, wel een proces van relatieve-meerwaardevorming. Wanneer het accumulatieproces niet in handen is van buitenlands kapitaal, kan er een voordelige ruil tot stand komen door bemiddeling van lokale, feodale of kapitalistische heersers, die kunnen beschikken over de binnenlandse arbeidskrachten. In beide gevallen blijft uitbuiting van arbeidskracht een wezenlijk onderdeel van de kapitalistische economie. Ook op historisch vlak stelt Rudolf Boehm de zaken te eenvoudig voor.

3 *Het alternatief?*

3.1 Is Boehms alternatief niet kapitalistisch?

Wat Boehm als kapitalisme aanduidt, zijn in feite woekerpraktijken. Volgens Marx bestaat het kapitalisme ook bij 'eerlijke' ruilverhoudingen. Wanneer men enkel de woekerpraktijken afschaft, blijft het kapitalisme bestaan, en wordt het slechts tot zijn zuivere vorm gebracht. Het alternatief van Boehm³⁴ sluit dan ook niet noodzakelijk het kapitalisme

³⁴Boehm lijkt me zelf bij de realisering van zijn alternatief een voorrang te moeten opeisen van de politiek op de economie. Hoe zou hij anders zijn half- 'gesloten handelsstaat' kunnen realiseren? Boehm stelt zelfs letterlijk: "Het is de taak van de *staten*, of van onderlinge overeenkomsten tussen staten, om zoveel mogelijk te beletten dat dergelijke natuurlijke ongelijkheden zich uitwerken in ongelijke bestaansvoorwaarden van hun inwoners." (cursivering door Boehm) Maar met deze prioriteitseis zit hij in goed gezelschap. Over Lenin heeft Boehm namelijk zelf gesteld dat hij de prioriteit van het politieke op het economische aanvaardt (zie Boehm, 1992, inleiding). Zij die "t.a.v. het kapitalisme een voorrang opeisen van de politiek op de economie", hoeven "in feite"

uit. Ook binnen zijn half- 'gesloten handelsstaat' kan het kapitalisme bestaan.

Dit blijkt historisch al: "Eerder dan andere landen werd Engeland een kapitalistisch land, en toen het omstreeks het midden van de 19de eeuw tot de vrijbandel overging, maakte het aanspraak op de rol van 'werkplaats van de gehele wereld' en wilde het aan alle landen afgewerkte produkten leveren, die het in ruil daarvoor van grondstoffen moesten voorzien."³⁵ "Maar *dit* monopolie van Engeland werd reeds in het laatste kwart van de 19de eeuw doorbroken, want een reeks andere landen, die zich door middel van 'beschermende' invoerrechten verdedigden, ontwikkelden zich tot zelfstandige kapitalistische staten." (Lenin, 1917, p. 308) Het is dus historisch bewezen dat 'protectionisme' en kapitalisme samen kunnen gaan. Het is zelfs zo dat 'protectionisme' soms zelfs noodzakelijk is om de 'nationale' kapitalistische produktie te beschermen: "Ondanks al het overwerk, onafgebroken dag- en nachtarbeid en de jammerlijke onderbetaling van de arbeiders, vegeeteert het Russische fabrikaat slechts door verbod van buitenlandse concurrentie." (Marx, 1867, p. 431, S. 585) Niet alleen het kapitalisme in Marxiaanse zin, maar ook de lokale 'voordelige ruil' blijft dus mogelijk! Namelijk wanneer er geen warencirculatie en ruil

dus niet "het kapitalisme op zich met 'de' economie" te "vereenzelvigen". Het is evident dat een loutere 'socialistische' politieke machtswissel zonder wijziging aan de kapitalistische produktiewijze geen degelijk alternatief vormt.

³⁵David Ricardo's mooi droombeeld van 'het juiste produkt in het juiste land' krijgt hier zijn verhelderende droomduiding. De ene "gemeenzame band van belang en uitwisseling" ter bevordering van het algemeen voordeel, werd blijkbaar niet zo gemakkelijk door de andere landen aanvaard. Vermoedelijk hadden zij een andere invulling van het begrip "algemeen voordeel".

tussen zelfstandige producenten mogelijk is.

Ook al zijn de bestaande, imperialistische relaties met de 'ontwikkelingslanden' noodzakelijk voor het bestaande kapitalisme, dan nog zou hun afschaffing enkel betekenen dat men wel de nu bestaande historische vorm van het kapitalisme onmogelijk maakt, het kapitalisme echter zelf niet. De afschaffing van de 'voordelige ruil' beëindigt wel de uitbuiting van de 'Derde Wereld'.³⁶ Dit zou wel zware repercussies kunnen hebben voor de arbeiders uit de hooggeïndustrialiseerde landen.

3.2 Uitbuiting van de arbeiders?

Wat uit Boehms tekst niet duidelijk is — en zeker als een gebrek moet aangevoeld worden — is: Waarom hij de absolute meerwaardevorming niet vermeldt? Worden volgens Boehm de arbeiders in de kapitalistische produktie niet (meer) uitgebuit?

Men kan natuurlijk nu wijzen op de relatieve welvaart van de Westerse arbeiders die schril afsteekt tegen de levensomstandigheden van het overgrote deel van de wereldbevolking. Lenin wees zelf reeds op de mogelijkheid van een opportunistische en sociaal-chauvinistische arbeidersklasse binnen de imperialistische staten: "Doordat de kapitalisten in een der vele takken van industrie, in een der vele landen enz. hoge

³⁶ Anderszijds kan het voor een staat of een volk of een statenunie ("West-Europa") nooit een goede zaak zijn, om zich voor zijn behoefte aan voedingsmiddelen volledig afhankelijk op te stellen van andere naties of volkeren. Tenzij ze zelf beschikken ofwel over produkten, waarzonder die andere naties of volkeren niet kunnen verder bestaan, ofwel over veel 'betere' destructiemiddelen. Anders zouden ze direct onderworpen kunnen worden door die waarvan ze voor hun levensmiddelen afhankelijk zijn.

monopolistische winsten maken, krijgen zij economisch de mogelijkheid enkele lagen van de arbeiders, tijdelijk zelfs een vrij grote minderheid van de arbeiders, om te kopen, naar de zijde van de bourgeoisie van de desbetreffende tak van industrie of het desbetreffende land over te halen en tegen alle andere uit te spelen. Dit streven wordt nog versterkt door het toegenomen antagonisme, dat de verdeling van de wereld tussen de imperialistische naties doet ontstaan." (Lenin, 1917, p. 362) Men is genoodzaakt "systematisch onderscheid te maken tussen de 'bovenlaag' van de arbeiders en de 'eigenlijke proletarische onderlaag'. De bovenlaag levert het grote merendeel van de leden van coöperaties, vakbonden, sportverenigingen en de vele godsdienstige sekten." (Lenin, 1917, p. 345; cursivering door Lenin) Op wereldvlak mogen we in de 'laatkapitalistische' periode deze 'bovenlaag' uitbreiden tot de Westerse arbeidersklasse. De noodzaak van kapitaalexport uit de imperialistische landen is heel wat verminderd. In 1916 schrijft Lenin: "Het is duidelijk dat er geen sprake kan zijn van kapitaaloverschot, indien het kapitalisme in staat was de landbouw, die nu overal ver bij de industrie ten achter gebleven is, tot ontwikkeling te brengen en het levenspeil van de massa van de bevolking te verhogen, die in weerwil van de duizelingwekkende technische vooruitgang overal een honger- en ellendebestaan leidt. Dit is dan ook het 'argument', dat algemeen door de kleinburgerlijke critici van het kapitalisme wordt aangevoerd. Maar dan zou het kapitalisme geen kapitalisme zijn, want zowel de ongelijkmatigheid van de ontwikkeling als het hongerbestaan van de massa's is een fundamentele, onvermijdelijke voorwaarde en uitgangspunt van deze produktiewijze. (...) De noodzaak van kapitaalexport ontstaat wanneer het kapitalisme in sommige landen 'overrijp' is geworden en het

kapitaal (gezien de ten achter gebleven landbouw en de armoede van de massa's) onvoldoende gelegenheid tot 'rendabele' belegging vindt." (Lenin, 1917, p. 308-309) De noodzaak tot kapitaalexport vermindert wel, wanneer de levensomstandigheden van de arbeidersklasse verbeteren. De door de syndikale strijd afgedwongen betere levensomstandigheden van de massa's houden meer lokale mogelijkheden tot kapitaalinvesteringen (voor de produktie van 'betere' goederen) in.³⁷ Ook vormt men zo een markt voor de individuele gebruiks- en verbruiksgoederen uit de 'Derde Wereld'. Maar het opportunisme van de Westerse arbeidersklasse betekent echter niet dat ze niet meer uitgebuit wordt: voor het verwerven van deze 'betere' produkten moet er nog steeds in ruil arbeidskracht geleverd worden. De zaakvoerders van het kapitalisme zijn geïnteresseerd in deze arbeidskracht, zolang deze de mogelijkheid inhoudt om winst te maken. Kapitalisme is een vorm van uitbuiting van menselijke arbeid.

Afschaffing van de uitbuiting van de 'Derde' Wereld maakt het opportunisme en sociaal-chauvinisme, de omkoperij van en het gewillig meedraaien van de arbeidersklasse, onmogelijk. Tenzij men ze met het religieuze opium verdooft.

3.3 De utopie, het aards paradijs is niet bereikbaar

Marx' religieuze verwachting ten opzichte van het kapitalisme als reële basis voor een toekomstig aards paradijs, — "een hogere maatschappijvorm waarvan het grondprincipe de volle en vrije ontwikkeling van elk individu is" —, is extravagant. Daarop heeft Rudolf Boehm reeds gewezen.

³⁷Het sociaal herverdelen van de produktiviteitswinsten kan men, in het licht van al het voorgaande, moeilijk een socialistische eis noemen.

Bij de verdrijving uit het aards paradijs sprak God tot Adam: "Omdat gij naar uw vrouw hebt geluisterd en van de boom gegeten, waarvan Ik u geboden had: Gij zult daarvan niet eten, is de aardbodem om uwentwil vervloekt; al zwoegende zult gij daarvan eten zolang gij leeft, en doornen en distels zal hij u voortbrengen, en gij zult het gewas des velds eten; in het zweet uws aanschijns zult gij brood eten, totdat gij tot de aardbodem wederkeert, omdat gij daaruit genomen zijt en tot stof zult gij wederkeren." (Genesis, 3, 17-19) Het opheffen van de produktiedwang, de noodzaak om te arbeiden, is dus een voorwaarde om het aards paradijs te bereiken. Binnen het kapitalisme wordt het volautomatisch hoogtechnologisch produktie-apparaat, waarbij de mensen niet meer moeten arbeiden, opgebouwd. Volgens de interne kapitalistische concurrentielogika, en mogelijks zelfs tegen de wil van de kapitalisten in, worden bedrijven steeds meer en meer verplicht om arbeiders te vervangen door machines. Dit volautomatisch hoogtechnologisch produktieapparaat is echter niet menselijk. Het schaft de doelmatige arbeid af, die een "eeuwige en natuurlijke voorwaarde van het menselijke leven" (Marx, 1867, p. 121, S. 198) is. Maar niet alleen de mens als mens bestaat dan niet meer, maar ook de mens als levend wezen: de natuurlijke levensvoorwaarden worden vernietigd. De droom van het aards paradijs is, ook om ecologische redenen, niet realiseerbaar. De aarde heeft daar de draagkracht niet voor. Zoals elke droom is ook de droom over het aards paradijs bedrog.

Utopische dromen werken niet bevrijdend. In oktober 1912 schrijft Lenin: "Een utopie in de politiek is een soort wensdroom, die in geen geval, nu noch later, gerealiseerd kan worden, een wensdroom, die niet op de maatschappelijke krachten steunt en niet door de groei en de ontwik-

keling van de politieke krachten, de klassekrachten, wordt gesteund. Hoe geringer de vrijheid in een land is, hoe schameler de uitingen van de openbare strijd van de klassen zijn, hoe lager het peil van de opklaring (sic — g.q.) der *massa's* is, des te gemakkelijker ontstaan gewoonlijk politieke utopieën en des te langer houden ze stand. (...) De utopie, het dromen is voortgekomen uit deze onzelfstandigheid, uit deze *zwakte*. Dromen is het lot van de *zwakken*." (Lenin, 1924, p. 556–557; cursivering door Lenin) Wie wegdroomt uit de realiteit, verandert de realiteit niet.³⁸

De onde marxiaanse vraag blijft: hoe de kapitalistische realiteit afschaffen — zeker niet door utopieën — of schaft het kapitalisme zichzelf af? Houdt dit laatste echter niet alleen het einde van de Westerse cultuur maar ook van de mensheid mede in? Het kapitalisme kan men maar afschaffen als men weet wat het principe van het kapitalisme is, en als men daartoe de politieke macht heeft om de werkzaamheid van dit principe stil te leggen. Het ook in de tijd eerste is een filosofische vraag, het tweede een politieke. Over de filosofische vraag moet blijkbaar nog verder nagedacht worden, niet omwille van de theorie maar omwille van de maatschappelijke praxis.

Geraadpleegde werken

R. Boehm, *Aan het einde van een tijdperk*, Het Wereldvenster, Weesp en Epo, Berchem, 1984.

R. Boehm i.s.m. G. Quintelier: "De actualiteit van het Le-

³⁸Het gevoel van uitbuiting als rustfenomeen — het feit dat men moet arbeiden — wordt tenietgedaan door het dromen over een betere toekomst. Men geeft zich over aan de illusie van 'voortgang' en 'ontwikkeling'. Men gaat werken ... "omdat mijn kinderen het later maar goed zouden hebben".

ninisme", IMAVO en Kritiek, Brussel, 1992.

W. I. Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, in: *Lenin, keuze uit zijn werken*, deel 2, Uitgeverij Progres, Moskou, 1917, 1973.

W. I. Lenin, "Twee utopieën", in: *Lenin, keuze uit zijn werken*, deel 1, Uitgeverij Progres, Moskou, 1924, 1972.

E. Mandel (1962): *De economische theorie van het marxisme*, deel 1 en 2, Het Wereldvenster, Bussum, 1962, 1980.

Ernest Mandel, *Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring*, Van Gennep, Amsterdam, 1972, 1976.

K. Marx, *Het kapitaal*, I, W. De Haan, Bussum, 1972. (Ook verwijzingen naar Marx Engels, *Werke*, 23, Dietz Verlag, Berlin, 1867, 1974.)

K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Zweiter Teil, in: Marx Engels, *Werke*, 26.2, Dietz Verlag, Berlin, 1863,

J. Moyaert, "Geweld op economisch vlak. Onderzoek naar de oorzaken van de verarming" in *Kritiek* 19, Gent, 1990.

XX, *De bijbel*, Het Nederlandse Bijbelgenootschap, Amsterdam, 1968.

HET VERHAAL VAN EEN ALTERNATIEF

Jan Mertens

1 Eerste reactie op de bijdrage van Rudolf Boehm: 'het kapitalisme en het alternatief'

De tekst die Rudolf Boehm schreef als antwoord op de vraag of er nog een alternatief is voor het kapitalisme biedt globaal een zeer goede analyse. Het heeft niet zo veel zin hier op allerlei details afzonderlijk in te gaan. Wel kunnen twee meer algemene opmerkingen gemaakt worden.

De tekst van Boehm legt in de probleemdefiniëring te exclusief de nadruk op het economische aspect. Hoewel de economische invalshoek essentieel is, is die benadering niet de enige dimensie van het probleem van het kapitalisme. Zeker als we op zoek moeten gaan naar oplossingsrichtingen zal een benadering die enkel economisch is, geen oplossingen ten gronde kunnen aanreiken. Men zou kunnen stellen dat enkel het zoeken van oplossingen in de economische sfeer in feite neerkomt op het accepteren van de economische logica. Het is een kernpunt van het verhaal van deze tekst dat net het doordringen van de economische logica in alle levenssferen een van de belangrijkste problemen van het hedendaagse kapitalisme is. Verder is het ook zo dat een te strikt economische benadering uitgaat van een te eng mensbeeld. De mens is meer dan een economisch wezen. De zoektocht naar een alternatief voor het kapitalisme moet ook oog hebben

voor de andere niveaus van het menszijn.

Een tweede algemene opmerking is dat de tekst van Boehm te weinig 'politiek' is. Er is enerzijds te weinig aandacht voor de politieke dimensies van het probleem van het kapitalisme. Anderzijds is er een onvoldoende gedifferentieerde visie op wat politiek is. Zo wordt er in de tekst gezegd dat er nood is aan een fundamenteel politiek alternatief, en dat daarom het aanbrengen van sociaal-ecologische correcties aan het marktmechanisme onvoldoende is. Tegelijk worden in dezelfde tekst wel de concrete voorstellen gedaan van b.v. een energiebelasting. Misschien worden er op die manier contradicties of onduidelijkheden gecreëerd die niet nodig zijn als men nauwkeuriger zou afbakenen wat er onder het 'politieke' moet worden verstaan.

Deze bijdrage wil in een aantal opzichten een aanvulling vormen op het artikel van Rudolf Boehm, zonder enige prententie op volledigheid.

2 Het discours van 'het' kapitalisme en van 'het' alternatief

Het formuleren van een antwoord op een vraag als: "Is er nog een alternatief voor het kapitalisme", is een erg hachelijke onderneming. Het antwoord heeft bijna per definitie de neiging 'ironisch', 'vals' of 'plagiërend' te worden. Op dit moment van de geschiedenis is het erg problematisch geworden om dit soort brede betogen nog te schrijven. De postmoderne conditie van het huidig maatschappelijk klimaat doet vragen stellen naar de spanning tussen het waarheidsgehalte en het narratieve karakter van teksten over de werkelijkheid. Kan een tekst nog een metaniveau zijn vanwaar naar de werkelijkheid gekeken wordt, in deze tijd van 'het einde van alle grote verhalen'?

Het kapitalisme is in de eerste plaats natuurlijk een reëel bestaande toestand, laat daar geen discussie over bestaan. De negatieve gevolgen van die toestand worden elke dag weer voor miljoenen mensen keihard duidelijk. Tegelijk is het kapitalisme ook een welbepaald discours, een textuele constructie, een verbaal. In dat verhaal zijn er sleutelbegrippen (b.v. de vrije markt, deregulering, concurrentie) met reeksen van connotaties en referenties, waardoor dat verhaal een eigen leven gaat leiden. De 'heiligheid' in het politieke debat van een begrip als b.v. 'de liberalisering van de wereldmarkt' maakt dat pijnlijk duidelijk. Een goede benadering van het probleem van het kapitalisme moet ook oog hebben voor het discursieve karakter ervan.

Het spreken over het alternatief ontsnapt niet aan hetzelfde probleem. Bij het einde van de twintigste eeuw is ook het discours van het alternatief als het ware 'besmet'. De dichotomie kapitalisme-socialisme is daar een goed voorbeeld van. De term socialisme draagt zoveel connotaties met zich mee dat het moeilijk wordt. Het traditionele 'linkse' spreken over 'het' kapitalisme en 'het' socialistisch alternatief is in veel gevallen verworden tot een leeg en daarom gevaarloos ritueel.

Het probleem is vrij fundamenteel. Is er op dit moment van de geschiedenis nog een 'tekst' mogelijk die niet wordt meegesleurd door allerlei beladen connotaties en oneindige referenties? Is het mogelijk in deze tijd van het einde van alle grote verhalen nog een omvattend verhaal naar voor

te schuiven ¹? De 'twijfel aan Europa' groeit². Het vooruitgangsgeloof dat verbonden was aan de moderniteit loopt vast, nu we zien dat wat we associeerden met 'vooruitgang' in veel gevallen enkel leidde tot onrecht en uitbuiting. Het geloof in de 'maakbaarheid' van de samenleving brokkelt af.

Dit soort fundamentele vragen moet gesteld worden. Het is de fout van veel politiek actieve mensen dat zij deze vragen liever uit de weg gaan om zich nog meer in het politieke spel te werpen, een spel dat in grote mate aangetast is door een maatschappelijke logica waartegen het politieke nu net een bescherming zou moeten bieden. Daartegenover is het evenzeer fout om 'veilig' mee te hollen in het postmodernistische circuit waar alleen nog ruimte is voor eindeloze relativering van elk maatschappelijk engagement.

Het accepteren van het narratieve karakter van het politiek-ideologisch discours biedt een uitweg uit het geschetste probleem. Het biedt een beveiliging tegen het totalitaire aspect van het marxistische waarheidsverhaal. Tegelijk is het een zeer interessante invalshoek om het maatschappelijk functioneren van het hedendaags kapitalisme beter te begrijpen. Er is binnen het politieke debat blijkbaar nog maar één verhaal overeind gebleven: het verhaal van de vrije markt. Dat verhaal heeft de aura van een 'wetenschap' gekregen,

¹ "De moderne tijd heeft alle mogelijkheden uitgeput om verlichte ergernis over de wereld te formuleren en heeft ons zelfs in de zeer actuele ontstemming tot citeren veroordeeld. Over de wanverhouding van moraal en politiek is al generaties geleden alles gezegd, ook cynische resums van hoe het erbij staat horen al lang tot het klassieke repertoire. Men kan onmogelijk langer doen alsof er op dit gebied nog iets te ontdekken valt." Peter Sloterdijk, *Eurotaoïsme*, p. 173. (referenties, zie voetnoot 9.)

² Ton Lemaire, *Twijfel aan Europa. Zijn de intellectuelen de vijanden van de Europese cultuur?*, Baarn, Ambo, 1990.

terwijl het eigenlijk niet meer dan een religie is. Dat verhaal is een alles doordringende destructieve mythologie geworden.

3 Probleemstelling: het niveau van de analyse en van de oplossingsformulering

Om het probleem van het kapitalisme werkelijk te begrijpen en evenzeer om een aanzet tot oplossing te kunnen formuleren, is er nood aan een benadering vanuit verschillende invalshoeken. Enkele van die mogelijke invalshoeken worden hier kort aangehaald.

Ten eerste is er een economisch probleem. Het soort economische ordening dat onder meer met de term kapitalisme te vatten is, is een welbepaalde economische ordening. Er zijn er andere mogelijk. De vraag die moet gesteld worden is of dat specifieke systeem eigenlijk wel 'economisch' is. Werkt het systeem eigenlijk wel, of hebben de machthebbers enkel een steeds sterker 'verhaal' nodig om te verbloemen dat die economie in feite een totale catastrofe is?

Ten tweede is er een moreel probleem. Het gaat daarbij niet om het gehalte aan nobelheid bij de ondernemers. Het gaat veel meer om het persoonlijke. Aangezien de vrije-markt-logica zo diep is doorgedrongen in alle levenssferen stelt dit voor het individu een acute vraag naar persoonlijke verantwoordelijkheid. In hoeverre kun je als persoon het systeem nog begrijpen of vatten? In hoeverre kun je als individu eruit stappen? In hoeverre kun je een zinvol en produktief engagement opzetten? Binnen dezelfde problematiek ligt de discussie over het antropocentrisme. Een groot deel van het verwoestende karakter van de specifieke maatschappij-ordeuing die met een term als kapitalisme te omschrijven is, was slechts mogelijk doordat de mens zichzelf

zozeer als maat der dingen vooropstelde. Als we deze verkrampte ik-opvatting verlaten en onze morele verantwoordelijkheid uitbreiden tot het hele ecosysteem (van moeder aarde), dan is er wel degelijk sprake van een moreel probleem.

Verder gaat het ook om een cultureel probleem. Verschillende aspecten kunnen hier belangrijk zijn. Zo kan er aandacht zijn voor het functioneren van de arbeidsethiek. Er is aandacht nodig voor de 'kolonizing' en 'vermarkting' van de leefwereld, zoals die onder meer tot uiting komt in de toeristisch-recreatieve industrie.

Ten slotte is het natuurlijk ook een politiek probleem. De rest van deze tekst zal vooral die invalshoek hebben. Het is echter belangrijk om hier al een duidelijk onderscheid te maken tussen twee facetten van het politieke. Het zijn twee facetten die niet echt te scheiden zijn. Ze lopen in elkaar over en bevruchten elkaar. Het is echter fout het een zomaar door het ander te vervangen. Heel wat problemen in politieke discussies over 'het' alternatief zijn daaraan te wijten.

Enerzijds is er de politiek van de instituties. Het is het min of meer traditionele politieke bedrijf. Daarin functioneren politieke partijen die op een welbepaalde manier communiceren en vertegenwoordigd zijn in politieke organen. Binnen die organen worden meerderheden gevormd om welbepaalde politiek-maatschappelijke instrumenten (wetgeving) in te zetten. Een deelname aan dit politieke bedrijf betekent per definitie dat men alleszins het grootste deel van de spelregels accepteert. Men wil binnen het instituut door machtsverwerving en debat meerderheden beïnvloeden. Het politieke project binnen de instituties is evenzeer per definitie een 'reformistisch' project. Een totale omwenteling van binnenuit teweegbrengen is zo goed als onmogelijk. Het

aantal instrumenten dat het politieke bedrijf heeft om de maatschappij effectief te beïnvloeden is trouwens ook (relatief) beperkt.

Anderzijds is er het brede politieke project. Daar worden volop fundamentele vragen gesteld. Daar wordt mee gezocht naar mogelijkheden om een meer fundamentele uitweg te zoeken. Dit project is voor een groot deel utopisch, maar dat is er dan ook net de kracht van. Het beveiligd tegen het meegezogen worden door het systeem, zij het economisch of politiek. Het is een illusie te denken dat een totale breuk met het kapitalistisch bestel kan gerealiseerd worden door een instrument als een politieke partij. Het is evenzeer een illusie te denken dat het formuleren van fundamentele vragen zal volstaan. Binnen dit brede politieke project gaat het dus om veel meer dan enkel het werken binnen de officiële organen van het maatschappelijk systeem. Er moet ook ruimte zijn voor het persoonlijke, de 'mentaliteitsverandering'. Een alternatief voor het kapitalisme, dat zo diep in het persoonlijke is binnengetrepen, kan niet zonder deze dimensie.

4 Het kapitalisme en zijn problemen

Als men een volledige consistente definitie zou moeten geven van wat het kapitalisme is, dan zou men meer dan een boek nodig hebben. Hieronder worden slechts enkele aspecten weergegeven die belangrijk zijn om het kapitalisme te begrijpen.

Een eerste aspect is de generalisering en mondialisering van het hedendaagse kapitalisme³. De ideologie van de vrije markt heeft de hele wereld veroverd. Het industrieel kapita-

³Michel Beaud, "Le basculement du monde. Généralisation du ca-

lisme is opgevolgd door een nieuwe fase, met onder meer een groter aandeel van de dienstensector⁴. Dat kapitalisme organiseert zich mondiaal, met grote economische groepen en immense kapitaalbewegingen. De paradigma's van de ideologie van de vrije markt worden naar alle maatschappelijke domeinen uitgebreid, zoals b.v. de welzijns- en gezondheidssector. De economische logica van die vrije markt wordt voor velen stilaan de enige graadmeter.

Een tweede aspect dat hier nauw bij aansluit, en dat meer op het discursieve vlak ligt, is het heilige geloof in een aantal principes⁵. Het gaat hier om termen als: privatisering, deregulering, flexibilisering, competitiviteit, produktiviteit, mobiliteit. Deze termen worden steeds meer klakkeloos overgenomen als vanzelfsprekend. In de politiek-economische verhalen komen ze steeds sterker terug. Er worden dan hallucinante schrikbeelden opgeroepen over de 'boot' of de 'trein' die we niet mogen missen. Naarmate beleidsverantwoordelijken meer en meer worden meegesleept door de dynamiek van dit discours, groeit ook de bijna obsessionele angst om niet meer 'mee te kunnen'. (De plannen voor de aanleg van duizenden kilometers nieuwe snelwegen in het Europese Witboek zijn een goed voorbeeld van de wanhopige pogin-

pitalisme er des rapports d'argent", *Le Monde Diplomatique*, oktober 1994.

⁴Die vrij fundamentele wijziging heeft ook gevolgen voor de mogelijke oplossingsstrategieën. De traditionele marxistische opvattingen over een strategie via klassenconflicten was sterk gelieerd aan een industriële maatschappij-ordening. De wijziging naar een meer dienstgerichte maatschappij leidt onder meer tot een totaal anders functioneren van de syndikale beweging, die steeds minder gericht is op collectieve belangenverdediging.

⁵R. Petrella, "Litanies de Sainte Compétitivité. L'économisme, dangers de la mondialisation", in: *Le Monde Diplomatique*, februari 1994.

gen om een sputterend economisch systeem terug op gang te trekken.) Elke tegenspraak wordt hardnekkiger de kop ingeduwd. Maatschappelijke actoren die vroeger in een gespannen verhouding stonden met het systeem, zoals b.v. de vakbonden, stappen volledig mee in deze logica.

Een derde element is de zowat totale capitulatie van de gangbare politiek voor dit ene verhaal. Het is zonder meer schrijnend te zien hoe politiek verantwoordelijken de weinige instrumenten die ze nog hebben om het maatschappelijk-economisch gebeuren te beïnvloeden, uit handen geven. De afbraak van de sociale welvaartsstaat gaat tegen een ongehoord tempo verder. Onder het mom de sociale zekerheid te redden, breekt men ze af. In alle regionale en nationale crisisplannen komt steeds weer het ontembare geloof in de vrije-markt-logica naar voor. Politici pleiten voor deregulering, terwijl het net de taak van politici zou moeten zijn om de maatschappij te beschermen tegen de negatieve effecten van het marktmechanisme. Die capitulatie van de politiek werd op een zeer pijnlijke manier duidelijk tijdens de discussie over het verdrag van Maastricht. Dat verdrag werd zowat het paradepaardje van het Europese project, zo werd het alleszins voorgesteld. Het is het drama van de Europese Unie dat het in se prachtige politieke project van Europa, met name door samenwerking het verscheurende nationalisme overwinnen, in de feiten verworden is tot een puur monetaristisch project. Dit Europa heeft al haar politieke troeven op het economisch idee van een vrije markt gezet. Dat zal een fatale vergissing blijken. Het sociale en het ecologische Europa zouden als vanzelfsprekend uit die ene markt volgen. De werkelijkheid is echter radicaal anders. Zowat alle boegbeelden van de grote politieke partijen erkennen dat er een ernstig sociaal en democratisch deficit

is in de Europese constructie van Maastricht. Toch moest er absoluut ja gestemd worden. Die merkwaardige dubbelzinnigheid kwam ook tot uiting bij de publieke discussies over Maastricht in de verschillende lidstaten. Het schrikbeeld van het nationalisme werd weer bovengehaald om de mensen over de streep te trekken. Het is daarentegen zo dat net de leegte die wordt achtergelaten door een ongelimiteerde vrije markt een perfecte voedingsbodem is voor nationalisme.

Een vierde element is de uitbreiding van 'het rijk van de schaarste'⁶. Het is een andere invalshoek om reeds geschetste problemen te bekijken. De analyse die Hans Achterhuis maakt van het schaarstedenken binnen onze maatschappelijke ordening is zeer fundamenteel. Hij schetst zeer goed hoe een systeem dat is opgezet om de schaarste te overwinnen in feite niets anders doet dan schaarste creëren. Het is dat systeem dat telkens opnieuw probeert nieuwe produkten te bedenken, nieuwe behoeften te creëren en nieuwe groeimarkten aan te boren. Het is een permanente vlucht vooruit.

Een vijfde invalshoek is het bekijken van de logica van deze specifieke economische ordening als een proces dat bijna autonoom als een machine op hol slaat. De aan het systeem inherente 'groei dwang'⁷ is in dit verband erg tekenend. Het beeld van de 'megamachine' bij Rudolf Bahro⁸ geeft meer omvattend een verklaring voor de onvoorstelbare kracht van de grote machine waarin we aanbeland zijn. Het beeld van

⁶Hans Achterhuis, *Het rijk van de schaarste*, Baarn, Ambo, 1988.

⁷Zie onder meer: Frank Biesboer (red.), *Greep op groei. Het thema van de jaren negentig*, Utrecht, Aktie Strohalm/ Uitgeverij Jan Van Arkel, 1993.

⁸Rudolf Bahro, *Logik der Rettung. Wer kann die Apokalypse aufhalten? Ein Versuch über die Grundlagen ökologischer Politik*, Stuttgart, Thienemanns Verlag, 1989.

de algehele 'mobilisering' bij Peter Sloterdijk⁹ is een andere krachtige beschrijving. De benadering van Sloterdijk geeft ook goed weer hoe die 'machine' geïnternaliseerd wordt door de mensen.

De problemen van het kapitalisme zijn zo mogelijk nog omvattender om te beschrijven. Het meest opvallende is dat het hele verhaal waar het kapitalisme voor staat gewoon niet klopt, want het werkt niet zoals men zegt dat het zou werken. Er zijn voorbeelden genoeg. Hoewel alle ernstige politici zonder moeite de studies kunnen lezen die wijzen op het fenomeen van de 'jobless' of 'jobloss' growth, wordt toch zonder uitzondering gepleit voor een beter functionerende markt als oplossing voor de werkloosheid. Hoewel het overduidelijk is dat investeringen in het opdrijven van de produktiviteit door verbeterde technologie enkel leiden tot arbeidsuitstoot, loopt men toch verder blind achter de droom van de hoogtechnologische groeipolen. Tegelijk worden duizenden werklozen gesanctioneerd omdat ze zagezegd niet willen werken.

De mythologie van de vrije markt is sterk, maar het wordt elke dag duidelijker dat de werkelijkheid in opstand komt tegen de mythe. Wereldwijd zijn er ontzaglijke ecologische problemen. In officiële rapporten wordt letterlijk toegegeven dat de grenzen van de ecologische draagkracht ruim overschreden zijn. Wereldwijd zijn er ernstige sociale problemen. Armoede, werkloosheid, sociale ontwrichting, ... het zijn symptomen van een dieperliggende malaise. Ten slotte zijn er de grote migratiegolven die zich aandienen. Om de werkelijke oorzaak maar niet te moeten zien, wordt het 'vluchtelingenprobleem' herleid tot een 'veiligheidsprobleem'.

⁹P. Sloterdijk, *Eurotaoïsme. Over de kritiek van de politieke kinetiek*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1991.

De beleidsverantwoordelijken reageren steeds meer verkrampt op deze groeiende signalen van onrust. De sociale en ecologische problemen worden opgelost door een systematische vervalsing van de 'boekhouding'. De werkelijke milieukost wordt systematisch niet ingerekend en doorgeschoven naar de volgende generaties. Sociaal kwetsbare mensen worden geschrapt uit de statistieken. In het algemeen wordt alles op alles gezet om toch maar het status quo in de maatschappij te handhaven. Dat gaat steeds meer met inzet van geweld en uitholling van de elementaire rechtsbeginselen.

5 Is er nog een uitweg?

Dit is ongetwijfeld een van de moeilijkste vragen in de context van de discussie over het alternatief voor het kapitalisme. Die vraag is ook moeilijk omdat velen die zich actief politiek of maatschappelijk engageren eigenlijk erg bang zijn van een mogelijk negatief antwoord erop. Die angst kan zich vertalen in een cynische houding of in een vlucht vooruit in het activisme. Geen een van beide houdingen is uiteindelijk maatschappelijk productief.

Is er een uitweg? Binnen het systeem zelf is er waarschijnlijk geen fundamentele uitweg mogelijk. Daarmee wordt bedoeld dat er op dit moment binnen de gangbare politiek-economische ordening onvoldoende krachten aanwezig zijn om een echte uittocht uit 'het rijk van de schaarste' of de universele geliberaliseerde markt mogelijk te maken. Om in dezelfde beelden te blijven spreken: de liaison tussen de gangbare politiek en de megamachine is waarschijnlijk te groot. De discussie over het Europese Witboek heeft dat onder meer duidelijk gemaakt. Ook de meest recente ontwikkelingen in het ecotaksdossier bewijzen de totale capitulatie

van bepaalde politieke groepen voor de megamachine.

Verder kan men stellen dat een politiek verzet dat enkel binnen de politieke instituties zit, in veel gevallen gewoon wordt geaccapareerd. Een politieke strategie die zich enkel richt op het aanwezig zijn in de politieke organen leidt tot niet veel meer dan goedbedoelde rituelen en de uitputting van al die zeer gemotiveerde en goedbedoelende mensen.

Wordt met deze vaststelling het nut van het institutionele politieke werk miskend? Nee, helemaal niet. Men moet alleen goed weten waar men mee bezig is. In het licht van de omvang van de sociaal-ecologische problemen die zich op dit moment stellen, komt het politiek-reformistische project waarschijnlijk vooral neer op: redden wat er nog te redden valt. Die doelstelling is heel erg belangrijk, en mag niet al te gemakkelijk geminimaliseerd worden. De anti-politiek enerzijds en de vrij genakzuchtige fundi-kritiek op het politiek reformisme hebben uiteindelijk maatschappelijk hetzelfde effect, namelijk: geen. Wie aan de kant blijft staan en niets doet, is ook niet bedreigend. De ervaring leert dat zelfs een kleine tegenmacht, wanneer de omstandigheden meezitten, erg bedreigend kan zijn. Zo heeft de politieke strijd om de invoering van de ecotaksen erg duidelijk gemaakt welke krachten er onder meer door het bedrijfsleven kunnen worden gemobiliseerd wanneer de politiek probeert een deel van de beslissingsruimte die in essentie aan haar toekomt, terug te winnen¹⁰. De capitulatie van een aantal politici voor deze chantage is schrijnend. En als dan net diezelfde politici klagen over 'de kloof met de burger', dan wordt het helemaal mooi . . .

¹⁰Zie hiervoor onder meer: Chris Steenwegen, "Het rare verhaal van de milieuheffingen en de ecotaksen", in: R. Willems (red.), *Milieujaarboek 1993*, Brussel, VUBPress, 1994.

De mogelijkheid blijft dus open dat er helemaal geen uitweg is. Met uitweg wordt hier dan bedoeld dat we met de gekende maatschappelijke en politieke instrumenten niet in staat zullen blijken het tij echt ten gronde te keren. Het is niet ondenkbaar dat maatschappijstructuren instorten. Het is niet ondenkbaar dat hele ecosystemen in elkaar klappen of zodanig aangetast blijken dat er geen kwaliteitsvol leven meer mogelijk is. Wat doe je in die context met een discussie over het 'alternatief'?

Rudolf Bahro heeft in dit verband misschien wel de meest scherpe analyse. Hij stelt onomwonden dat de megamachine van het huidige industriesysteem onherroepelijk leidt tot de ondergang. De logica van de zelfnitroëing kan niet gekeerd worden door alleen maar politieke, economische en institutionele hervormingen. Het industriesysteem heeft zijn uiteindelijke wortels in de mens zelf, in een bepaalde bewustzijnsstructuur. In de kapitalistische wereld verschuilt het burgerlijke individu zich achter een pantser van geld. Er is nood aan een logica van de redding, die op niet minder neerkomt dan een bewustzijnsrevolutie.

Men kan het met deze stellingen wel of niet eens zijn, ze zijn alleszins zeer uitdagend. Bahro stelt dat een project dat volledig binnen de gangbare politiek zit, uiteindelijk volledig meestapt met de versnellingsmechanismen. Die uitdagende vragen mogen politiek actieve mensen niet uit de weg gaan.

Twee dingen zijn alleszins in dit verband belangrijk. Ten eerste is er de sterk apocalyptische visie van Bahro. Die visie moet niet aanzetten tot defaitisme of een terugtrekken uit de maatschappij, integendeel. Ze moet echter ook niet aanzetten tot nog meer blind activisme. Ze leert ons wel om te leren omgaan met het idee van een apocalyps zonder ons erdoor te laten verlammen. Niet alle energie van het

verzet mag geïnvesteerd worden in de strijd binnen de politieke instituties. Ten tweede legt Bahro sterk de nadruk op het persoonlijke verhaal, de eigen verantwoordelijkheid tot bewustzijnsverandering. Die nadruk is zeer belangrijk. Het is een oproep om daadwerkelijk te beginnen met de opbouw van een maatschappelijke ordening in de plaats van de megamachine.

6 Reformistische oplossingsrichtingen binnen de gangbare politiek

Dit project bestaat er in essentie in ernstige sociaal-ecologische correcties aan te brengen aan de bestaande ordening. Het gaat wel degelijk om correcties. Als men al te hoge aspiraties koestert, dan leidt dat enkel tot non-actie. Dat wil ook zeggen dat er geen pleinvrees mag zijn om onder bepaalde omstandigheden het systeem mee te beheren. De correcties die moeten aangebracht worden, lijken op zich misschien niet fundamenteel genoeg, ten opzichte van de huidige gang van zaken zijn ze al erg radicaal.

Drie reeksen voorbeelden van concrete acties kunnen hier gegeven worden. Ten eerste kan er gedacht worden aan allerlei vormen van marktconforme correctiemechanismen. Het gaat hierbij om b.v. ecotaksen, energieheffingen, vormen van arbeidsherverdeling, . . . Deze laten het marktmechanisme in principe intact, maar leiden wel tot bijsturingen. Ten tweede kan er gedacht worden aan allerlei systemen van meer omvattende beschermende maatregelen. (Het is illustratief voor de kracht van het kapitalistisch discours dat we die niet 'protectionistisch' durven noemen.) Het kan hierbij gaan om b.v. tariefpreferenties voor bepaalde landen binnen het wereldhandelssysteem (zoals onder meer het Lomé-systeem),

schuldkwijtschelding. Er kan ook gedacht worden aan een serieuze hervorming van het IMF, de Wereldbank en de toekomstige MTO (opvolger van de GATT). Ten derde kunnen maatregelen genomen worden om individuen of gemeenschappen stappen te doen zetten uit de universele marktlogica. Op individueel vlak kan hier onder meer gedacht worden aan het instellen van een basisinkomen. Op collectief vlak kan er gewerkt worden aan systemen van herstel van regionale zelfvoorziening, die op die manier een belangrijke buffer vormen tegen de monetaristische dictatuur.

Het gaat hier om voorbeelden van concrete maatregelen die in principe perfect door de politiek kunnen genomen worden¹¹. Het gaat om maatregelen die de moeite waard zijn om door te voeren. Het feit dat dat niet gebeurt, is enkel en alleen te wijten aan een simpel gebrek aan politieke wil en moed. Politici die nog steeds doorgaan met de (beperkte) macht die ze hebben verder uit handen te geven, hebben in dit verband een zware verantwoordelijkheid.

Een belangrijke opmerking in de marge van dit onderdeel. Zeker wanneer het gaat om te nemen milieumaatregelen moet erover gewaakt worden niet in de 'waarheidsval' te trappen. Het mag niet zo zijn dat het volledig milieubeleid wordt herleid tot het strikt uitvoeren van maatregelen die op basis van wetenschappelijke zekerheid door experts worden bepaald en dan doorgevoerd¹². (Er is in dat soort situatie trouwens ook een verder doorgaan op de weg van de

¹¹De verschillende studies van het *Worldwatch Institute* zijn goede voorbeelden van een no-nonsense aanpak van milieuproblemen. Door hun concrete en haalbare voorstellen die ruim onderbouwd zijn, geven zij goede aanzetten tot belangrijke systeemwijzigingen. De teksten van iemand als Aviel Verbruggen in Vlaanderen zitten in dezelfde orde.

¹²André Gorz, "Political Ecology: Expertocracy versus Self-Limitation", *New Left Review*, 202, 1993.

totale verdiscontering van de natuurlijke leefwereld, met de akelig bureaukratische termen als 'milieugebruiksruimte' en 'vervuilingsrechten' als gevolg.) Er moet ruimte zijn voor het persoonlijke en het principe van de democratische ordening is fundamenteel. Een 'ecodictatuur' kan op geen enkele wijze een alternatief zijn voor het huidig systeem.

7 *Fundamentele oplossingsrichtingen binnen een breder politiek project*

Het breder politiek project is complementair aan het politieke project van de 'haalbaarheid'. Het is een utopisch, wervend project. Tegelijk is het een project van 'weerbaarheid', dat kansen wil geven aan mensen om op individuele basis, samen met zelfgekozen anderen een ruimte te creëren waar men (gedeeltelijk) uit het systeem kan stappen om een alternatief mee vorm te geven. Er is nood aan nieuwe en aantrekkelijke gemeenschapsvormen waar deze keuzes vorm kunnen krijgen. Dit breder politiek project moet zich vooral richten tegen het binnendringen van de logica van de markt in de meest intieme levenssfeer van de mens.

Ook hier kunnen een drietal voorbeelden gegeven worden. Ten eerste zou er moeten nagedacht worden over manieren om arbeid, tijd en geld terug te 'ontschaarsen'. Raf Janssen heeft in dit verband reeds enkele verdienstelijke aanzetten gegeven¹³. Er zijn op dit moment trouwens verschillende concrete projecten die op dit soort ideeën verderbouwen, zoals b.v. het uitbouwen van systemen van rentevrij geld of het loskoppelen van activiteiten uit het geldcircuit (via LETS).

¹³Raf Janssen, *Arbeid, tijd en geld ontschaarsen*, Utrecht, Commissie Oriënteringsdagen, 1992 en Raf Janssen en André Bons, *De ziekte van het gangbare*, Utrecht, Commissie Oriënteringsdagen, 1993.

Ten tweede zijn allerlei initiatieven mogelijk en nodig die de autonome leefsfeer van mensen terug herstellen. Die initiatieven kunnen een formele ondersteuning krijgen door instrumenten als het basisinkomen. In dit verband kan de individuele keuze om te 'versoberen' zeker een plaats krijgen. De negatieve connotatie die Rudolf Boehm daaraan geeft, hoeft helemaal niet op te gaan, integendeel. Het kan zeer zeker een 'verrijkende' strategie zijn om ervoor te kiezen om niet in alles mee te hollen met deze dolgedraaide wegwerpmaatschappij. Het is in die zin ook een goede beveiliging tegen de inmenging van ecologische 'experts' of autoritaire bureaucraten. Ten derde kan er op het persoonlijke vlak gezocht worden naar nieuwe vormen om maatschappelijke betrokkenheid en wil tot verandering tot uiting te brengen zonder in het gestructureerde politieke welles-nietes-spelletje te komen. Rudolf Bahro legt in zijn visie een grote nadruk op een spirituele fundering van de reddingsstrategie. Die keuze zal voor velen erg controversieel overkomen. Ze hoeft dat echter niet te zijn. Het gaat absoluut niet om een zich terugtrekken uit de wereld. Het gaat meer om een herstel van het contact met een ruimere werkelijkheid dan die van het verkrampde ik. Ze sluit in die zin aan bij vormen van spiritualiteit waarin de wereld niet wordt gezien als een te veroveren produkt, een te vermarkten hoeveelheid grondstoffen. Het ik staat niet langer in conflict met het ruimere ecosysteem, het is er een deel van. Dit soort opbouwende (en niet ontvluchtende) spiritualiteit komt onder meer tot uiting in verschillende vormen van de radicale ecologie¹⁴.

¹⁴Zie onder meer Ulrich Melle, "Radical ecology als uitweg uit de beschavingscrisis", lezing op het symposium 'Deep ecology en milieuzorg', Amsterdam, 24 maart 1994.

DE VALSTRIK VAN HET ECONOMISME

Nico Jacquemin

Toen Fukuyama met zijn symboolboek "The End of History and the last Man" furore maakte, was de repliek van wie zich nog links noemt scherp en spottend: arrogantie van een cynische, misplaatste euforie. Helaas kleefde er ook iets krampachtigs aan de kritiek. Tegenover de lofzang op de klaarblijkelijke levenskracht van de kapitalistische markteconomie kon geen geloofwaardige, alternatieve "waarheid" worden geformuleerd. De fundamentele vraag — is er nog een alternatief maatschappijmodel mogelijk — werd omzeild. Het is naar die vraag dat dit nummer van *Kritiek* nu op openlijke, provocatieve wijze verwijst. Maar de vraagstelling is, en ik denk dat dat niet toevallig is, op een beperkende wijze omschreven. Ze is namelijk gelimiteerd tot de kwestie of er nog een alternatief economisch systeem mogelijk is ter vervanging van het kapitalisme. Het is nu juist over die omschrijving dat ik het wil hebben.

De vraagstelling, zoals geformuleerd door Rudolf Boehm klinkt logisch: eerst en vooral is het nodig te omschrijven wat het kapitalisme als economisch systeem eigenlijk is vooral eer eventueel te kunnen betogen dat er een ander systeem mogelijk is dat, ten tweede, hovendien beter is om de verbetering van het lot van de mensheid te kunnen realiseren. In feite is deze vraagstelling natuurlijk buiten alle proporties. Ze vereist een enorme intellectuele zoektocht. Dit lijkt me de bedoeling van een tijdschrift te overschrijden. Maar

tegelijk is de omschrijving van de vraagstelling misleidend. Ze impliceert immers een aprioristische benadering van het historisch proces. Daarom beperk ik me tot een enkele punctuele bemerking die — bewust — enigszins naast de kwestie is. Want, om het opnieuw met Boehm te zeggen, wat is eigenlijk de vraag? Waarover gaat het eigenlijk? Is het eigenlijk wel zo belangrijk te weten wat het “wezen” van het kapitalisme is? Refereert dit aan een soort essentialistische theorie? Gaat het om een ontologische categorie? Heeft dat “wezen” een verband met een of andere antropologische eigenheid? Impliceert dat “wezen” een gedetermineerde ontwikkeling en vooral: is dat “wezen” de in laatste instantie alles determinerende factor in de historische ontwikkelingsgang?

Belangrijke historici hebben grootse theorieën ontwikkeld over de vraag waarom grote beschavingen, die op een zeker moment van de geschiedenis een ontwikkeling kenden die even ver of veel verder gevorderd was dan de Europese, zijn stilgevallen en/of degenereerden. En waarom alleen de Europese, moderne, rationele, kapitalistische “beschaving” zich kon ontwikkelen in een continue explosie van veroveringen — materieel, technisch en territoriaal — tot een waarachtig wereldsysteem. De pogingen tot een antwoord op de vraag waarom dat zo is gegaan, lopen nogal uiteen, maar vormen altijd een complex van politieke, sociaal-economische, culturele en psychologische, religieus-morele en natuurlijke (geografische) gegevens en componenten. Waar ik in dit verband hic et nunc slechts naar wil verwijzen is het feit dat de economische component in de meeste van die theorieën niet noodzakelijk de enige en zelfs niet de doorslaggevende verklaringsfactor is. Voor velen is dit misschien een evidentie, maar wordt die evidentie ook naar waarde geschat? Is het

mogelijk de vraag waarom er plots een dogmatisch personage als de "Koopman van Prato" dominant is geworden in de Europese geschiedenis louter economisch te beantwoorden?

A la limite rijst de vraag: gegeven het feit dat de mens een vat vol behoeften en verlangens is, is de economische component daarvan de voldoende en noodzakelijke grondslag om de maatschappijvorming en sociale sedimentatie te determineren? Het is een aloude vraag in de sociale wetenschappen en het politiek-ideologische debat. Het is uiteraard niet de bedoeling die oude materialisme-idealisme controverse hier te heropenen. Wel wil ik de vraag in het midden werpen waarom "links" zich nooit heeft losgehaakt van een als vanzelfsprekend ervaren economisme ondanks alle empirische vaststellingen, ondanks alle sociaal-wetenschappelijke evoluties. Als ik het wat wil karikaturiseren, kan ik betogen dat in Boehms vraagstelling een premisse verborgen zit die de interpretator opsluit in een oud marxistisch kader. Die premisse luidt dan: het lot van de mensheid in zijn geheel ziet er desastreus uit, de schuld daarvoor is "in wezen" te vinden in het kapitalistisch economisch systeem, dat de rest van de maatschappelijke superstructuur determineert; ergo, een ander economisch systeem is de absolute, prealabele voorwaarde om het lot van de mensheid te verbeteren. Kortom, we zijn terug aanbeland bij het 19de eeuwse adagium van de ge vulgariseerde socialistische doctrines. Ik meen dat zowel de theoretische reflectie (de theoretische ontwikkeling van het marxisme alleen al spreekt hier boekdelen) als de historische empirie voldoende aantonen dat men er met zulk schema niet uitkomt.

De vraag naar het "wezen" van het kapitalisme impliceert het bestaan van "een" of "het" kapitalisme as such. Be-

staat dit kapitalisme wel? Sommigen zullen wijzen op de essentiële verschillen tussen ons hedendaagse westerse, sociaal gecorrigeerde marktsysteem en het 19de eeuwse laissez faire-kapitalisme of tussen ons systeem en de diverse, brutale varianten in de ontwikkelingslanden of het huidige Oost-Europa. Die verwijzing is natuurlijk een open deur instampen, de vraag is of ze ook relevant is. Ik behoor tot degenen die die feitelijke gegevenheid inderdaad uiterst relevant vinden om te betwijfelen of er wel zoiets als "het wezen" van het kapitalisme bestaat. Maar afgezien van die overweging, zou men kunnen betogen dat er toch een harde, onveranderlijke kern bestaat die "het wezen" van het kapitalisme zou uitmaken. Ik laat aan anderen de zorg om te bewijzen dat dat inderdaad zo is en om te bepalen wat die kern dan wel is (waarbij ik me terloops de vraag stel of er ter zake nog iets fundamenteels innoverends kan worden gezegd) maar beperk me nu even tot de veronderstelling dat ze bestaat. De vraag is dan waarom mensen op een bepaald tijdstip in een bepaalde samenleving hun economische problemen en verhoudingen door die kern laten bepalen. Een eerste mogelijkheid is dat die kern een "natuurlijk" gegeven is, een wetenschappelijk-technisch optimum dat de belichaming vormt van de meest efficiënte oplossing van de algemeen menselijke problematiek van behoeftenbevrediging. Kapitalisme wordt op die manier synoniem van onaantastbare economische wetenschap. Dit impliceert dat "het" kapitalisme een deterministisch karakter heeft waarvan de objectieve evolutie leidt naar een onafwendbaar doel of een miskennis van een bepaalde wetmatigheid bepaalde voorspelbare gevolgen zal hebben. Als die veronderstelling juist is, wordt elk menselijk ingrijpen onmogelijk of op zijn minst zinloos of absurd. De kennis van "het wezen" van het kapitalisme is dan gedoemd een

louter theoretische kennis te blijven.

Als de vorige veronderstelling niet juist is, wordt de keuze voor het kapitalisme een relatieve aangelegenheid waaraan diverse factoren ten grondslag liggen en wordt "het" kapitalisme een historisch contingent gegeven. Naast economische gegevens moeten er dan tal van andere factoren zijn die een groot belang kunnen hebben in de vorming van historische processen. Niet alleen een systeem van ruilverhoudingen als de loutere expressie van economische relaties bepaalt dan de maatschappijvorming, maar ook de wetenschappelijk-technische ontwikkeling, de culturele ontwikkelingen, de individuele en massapsychologie, de politieke structuren en aspiraties, de hiërarchische en machtsverhoudingen. Als dit juist is — en ik meen dat dit zo is — dan wordt een menselijk handelen wel zinvol. Ik denk inderdaad met Jon Elster dat het zegevierende kapitalisme een contingent produkt is. Het is een contingent resultaat omdat het kapitalisme als wereldsysteem geen historisch onvermijdelijk karakter had. Het is het resultaat van een omvattend geheel van samenlopende omstandigheden, waarhij ook politieke, morele, religieuze en filosofische keuzen een determinerende rol speelden. Het systeem is anderzijds ook niet volledig willeurig omdat de behoeften van de mens nu eenmaal geen oneindige variëteit van uitdrukkingsvormen hebben, maar zijn gebonden aan minimale, antropologische eigenheden. Als ik voorgaande redenering volg, is het dan nog zo essentieel te weten wat "het wezen" van het kapitalisme is, althans als men het kapitalisme in de traditionele zin als een economisch systeem definieert. Waarom moet men zo gefixeerd blijven op het economisch systematiseren van het menselijk bestaan? Als men dan toch naar een "wezen" moet zoeken, is het dan niet beter te zoeken naar het wezen van de "moderni-

teit" waarvan het kapitalisme weliswaar een zeer belangrijke component is, maar zeker niet de enige, doorslaggevende component in een geheel van sociaal-economische, politieke, technologische, culturele, sociaal-psychologische en institutionele structuren?

Het economisme is een gekend traditioneel euvel van links waarvan het nooit geheel is geheeld ondanks alle mislukkingen van alternatieve economieën, ondanks ook de wetenschap dat Marx' leer een spiegelbeeld was van het oude liberale economisme. Waarom dan toch die blijvende fixatie op een economie die slechts middel en geen doel kan zijn in de regeling van het beantwoorden van de menselijke behoeften? Wie bepaalt dat doel dan wel en waarom? Hoe wordt dit doel bepaald? Dit lijken mij kernvragen te zijn en het eenvoudige antwoord kan zijn dat de doelen slechts het resultaat kunnen zijn van een politiek-ethische discussie, d.w.z. van een politiek besluitvormingsproces. Wat en hoeveel wordt geproduceerd? Wie kan of moet beslissen over die vragen? Welke vrijheid wordt de mensen daarbij gegund (met inbegrip van het eigendomsprobleem) en hoe kan dit tot uiting komen? Volgens welke criteria wordt de productie verdeeld? Welke rol speelt de arbeid in het menselijk bestaan? Hoe geef je de democratische besluitvorming gestalte? . . . Dit alles lijken mij de essentiële vragen en dit zijn politieke vragen, politieke vragen die evenwel ook rekening moeten houden met een economische kennis, met de wetenschap dat het vraagstuk van de behoeftenbevrediging geen oneindige plasticiteit toelaat, maar dat er in de economische verhoudingen algemeen menselijke gegevens meespelen, basisgegevens en wetmatigheden die men nooit kan negeren. Maar hoe dan ook blijven dat de essentiële vragen, politieke vragen dus waarop het antwoord nooit tot een loutere econo-

mische wetenschap kan behoren en die verwijzen naar "het kapitalisme" als een contingent, veranderlijk en veranderbaar systeem en niet als een maatschappelijke noodzakelijkheid, als expressie van een onvermijdelijk technisch optimum. Sommigen zullen deze redenering triviaal vinden, en in bepaalde opzichten is dit ook zo. Alleen lijkt het me dan een triviale te zijn die door "links" zwaar wordt miskend.

Wellicht is het niet zo bedoeld, maar de vraag of er nog een economisch alternatief mogelijk is voor het kapitalistisch systeem dreigt in dezelfde fout te vervallen als het actuele overheersende wereldbeeld dat er een is van een dirigistisch economisme. Terwijl dit laatste de oplossing voor alle maatschappelijke problemen zoekt in méér technologie en méér vrije markt, zou een alternatief zich dan beperken tot b.v. meer planning, en/of meer collectieve goederen en/of meer autarkie en/of meer gedecentraliseerde bevordering van de zachte sectoren ...

De visie die Boehm in zijn artikel verwoordt, is typerend voor die reductionistische aanpak. Het begint met de bewering dat het kapitalisme "op de eerste plaats" een economisch vraagstuk is. De "bewijzen" die hij daarvoor aanvoert, kunnen evenwel niet overtuigen. Eens echter die premisse vastgelegd, heeft men maar te zoeken naar een economisch alternatief. Staat het kapitalisme symbool voor alle maatschappelijke kwalen, dan belichaamt dat alternatief de oplossing voor al die kwalen. In casu zoekt Boehm die oplossing in een door de staat beschermd autarkisch systeem en dit is voor hem het "enig mogelijk" alternatief en daarom is dit zelfs vandaag de "enig" mogelijke invulling van het woord "socialisme". Men hoeft geen postmodernist te zijn om te betogen dat zulk een groot verhaal ongeloofwaardig is. Dit verhaal is evenmin nieuw. De vlucht in de autarkie is in de

geschiedenis talloze malen tentoongespreid, én in theorie, én in praktijk, dit laatste met name in verschillende varianten van het reëel bestaande socialisme. Nog in 1981 probeerde zelfs links in Frankrijk, na de machtsovername door Mitterrand, de hervormingen binnen de landsgrenzen door te voeren. Het werd een grandioos fiasco. Deze ervaring alleen al wijst op een enorme paradox: binnen onze wereld waarin bijna alle levensaspecten sterk gemondialiseerd zijn, vereist een omschakeling naar autarkische economieën een universele of op zijn minst een brede regionale instemming van alle betrokken staten. Maar waarom zouden alle staten daar belang bij hebben? Overigens krijgen de staten in Boehms visie wel een merkwaardige 19de eeuwse protectionistische rol. Gaan machtsconflicten hier volledig onvermijdelijk worden en dat in een systeem dat de soevereiniteit der staten gaat verstevigen? Wat gaan de gevolgen van die staatsmacht voor de eigen onderdanen zijn? Moeten grenzen worden heretekend omwille van de autarkische efficiëntie? Gaat Boehm ervan uit dat nationalistische en etnische conflicten zuiver artificiële verschijnselen zijn die verdampen wanneer mensen zich kunnen vermeien in autarkische zelfgenoegzaamheid? Waarom zouden binnen autarkische economieën zelf alle conflicten van politieke, sociale, psychologische, etnische, linguïstische, culturele aard volledig beheersbaar zijn en waarom zouden die "binnenlandse" conflicten niet tot interstatelijke conflicten kunnen ontaarden (tenzij men ervan uitgaat dat economische oplossingen al die problemen doen verdwijnen)? Dat autarkie tot "verrijking" kan leiden, is een bewering die economisch geen steek houdt, indien we verrijking begrijpen in de gewone hedendaagse betekenis (ik veronderstel dat andere auteurs hierover een en ander zullen betogen). In feite pleit Boehm voor een mondiaal georga-

niseerde subsistentie-economie en die impliceert een noodzakelijke versobering. Voor zulke versobering valt trouwens heel wat te zeggen, maar dit doen aanvaarden in onze westerse welvaartsmaatschappij vormt een enorm politiek, sociaal, cultureel en psychologisch probleem en enkel dit al is van aard heel wat passies te doen oplaaien.

Nog talloze andere vragen dringen zich bij de tekst van Boehm op, maar het was, zoals aangekondigd, niet mijn bedoeling de concreet-analytische toer op te gaan. Ik wilde het bij de bemerking houden dat het antwoord op de vraag of er nog een alternatief mogelijk is voor onze door economie en technologie gedirigeerde samenleving niet op dit louter economisch vlak te zoeken is, maar vooral op politiek-ethisch vlak te situeren is. Planning, decentralisatie, autarkie en wat al dies meer zij, mogen en kunnen niet de eigenlijke instrumenten zijn om het maatschappelijke leven om te wrikken, maar kunnen slechts de mogelijke uitkomst zijn van een globaal debat waarvan de resultaten de economische hulpmiddelen moeten determineren. Nu zou men kunnen beweren dat de algemene doeleinden die we eigenlijk willen bereiken met een alternatief algemeen bekend zijn en we zouden die omschrijving eventueel nog altijd socialistisch kunnen noemen. Maar die stelling wil ik ten gronde betwisten. Dé fundamentele zwakte van wie zich heden ten dage nog als "links" beschouwt, is dat het die actuele doeleinden niet degelijk weet te omschrijven. Tussen verschillende stromingen van "links" bestaat daarover zelfs geen overeenstemming, bestaan integendeel zelfs grote tegenstellingen en onverenigbaarheden. Niemand weet een deugdelijk en duidelijk politiek project aan te bieden. Op essentiële politieke vragen is er geen antwoord. Het gaat zowel om een intellectuele als een praktische onmacht. Er is een intellectuele

onmacht omdat het kapitalistische wereldsysteem een bijna ongenaakbare macht en overtuigingskracht uitstraalt die de mogelijkheid zelf van enige kritiek wegvreet. Dit betekent geenszins dat er geen belangrijke nieuwe inzichten en voorstellen zijn gegroeid. Maar deze zijn slechts het begin van een moeizame zoektocht, moeizaam ook omdat ze samenhangt met een praktische onmacht. Die praktische onmacht is bijna onvermijdelijk omdat er zich geen machtig sociaal potentieel aanbiedt om een ander "links" politiek project te schragen, althans niet op onmiddellijke termijn. Het is dan ook de vraag of voorgaande beschouwingen enige relevantie kunnen hebben op een ogenblik dat het kapitalisme — als globaal cultuursysteem of beschavingspatroon — wereldomvattend is geworden en reeds de mogelijke overweging van een ander systeem als irrationeel wordt beschouwd. Hoe dan ook zou ik lapidair het volgende kunnen besluiten: als de verbetering van het lot van de mensheid het eigenlijke doel is en niet de instandhouding van een economisch systeem dat beweert het enig mogelijke optimum voor die mensheid te belichamen, dan zal men die politiek en ethisch moeten schragen en de meerderheid van de bevolking ervan moeten overtuigen dat dit inderdaad moet worden verwezenlijkt.

INHOUD

Woord vooraf	p. 5
Vanneste L., <i>Revolutionaire reformist</i>	p. 8
Coolsaet W., <i>Heeft het kapitalisme nog toekomst?</i>	p. 34
Woit E., <i>Is er nog een alternatief voor het kapitalisme?</i>	p. 65
Luft H., <i>Eigendomsproblemen in het transformatieproces van economische en maatschappelijke systemen aan de hand van het voorbeeld van Duitsland</i>	p. 88
Boehm R., <i>Het kapitalisme en het alternatief</i>	p. 103
Verbruggen A., <i>Geen droom maar realiteit als alternatief</i>	p. 122
Mareels G., en Rayp G., <i>Over voorwaardelijkheid en mogelijkheden</i>	p. 141
Turf J., <i>Terug naar meer staat</i>	p. 154
Quintelier G., <i>Kapitalisme: uitbuiting op het vlak van de arbeid of de ruil? Een kritiek op Rudolf Boehm vanuit Marx, Lenin en Mandel</i>	p. 161
Mertens J., <i>Het verhaal van een alternatief</i>	p. 203
Jacquemin N., <i>De valstrik van het economisme</i>	p. 221